

RECERCA EN HUMANITATS 2025

Edició a cura de
Ramon Arnabat Mata
i Neus Anglès Borràs

RECERCA EN HUMANITATS 2025

Coordinació de
Ramon Arnabat Mata
Neus Anglès Borràs

Tarragona, 2026

PUBLICACIONS DE LA UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Av. Catalunya, 35 · 43002 Tarragona

Tel. 977 558 474 · publicacions@urv.cat

www.publicacions.urv.cat

1a edició: juny de 2026

ISBN (paper): 978-84-1365-278-8

ISBN (PDF): 978-84-1365-279-5

DOI: 10.17345/9788413652795

Dipòsit legal: T 727-2026

Imatge de coberta: «Dona amb tauletes i llapis encerats», fresc sobre Gesso.
Museu Arqueològic Nacional de Nàpols
(<<https://ja.cat/xmFtz>>)

Cita el llibre.

Consulta el llibre a la nostra web.

Llibre sota una llicència Creative Commons BY-NC-SA.

Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili és membre de la Unió de Editoriales
Universitarias Españolas i de la Xarxa Vives, fet que garanteix la difusió
i comercialització de les seves publicacions a nivell nacional i internacional.

TAULA

PRÒLEG.	7
Els brigadistes escocesos a la Guerra Civil Espanyola: solidaritat, consciència i lluita global	13
<i>Núria Artés Cornellas</i>	
Adaptació del qüestionari de l'Atlas lingüístic del domini català (ALDC) a la idiosincràsia lingüística del Tarragonès	23
<i>Bernat Vellvè-Blanch</i>	
Conflictivitat dels gremis de Reus i Tarragona al segle XVIII: mirades historiogràfiques i metodològiques	41
<i>Manel Camafort Montoya</i>	
I primi piani di studio per l'insegnamento della Storia dell'arte nelle scuole secondarie: confronto Italia-Spagna.....	65
<i>Debora De Gregorio</i>	
Història de Plataforma per Catalunya (2002-2019).....	85
<i>Àlex Llurba Toldrà</i>	
Proposta metodològica per mesurar el canvi lèxic a través de la variació lèxica intergeneracional	99
<i>Josep Messeguer-Carbó</i>	
Propuesta de parámetros para una semántica de la evaluación.....	117
<i>Eduard Mir Neira</i>	
Modelo de estimulación verbal temprana para niños con TEA en Angola	135
<i>Flor Virtudes Palomino Arceo</i>	
Els criteris de classificació de cançons d'Andreu Ferrer Ginard: aplicació de l'arxivística folklòrica	151
<i>Josep Nicolau Perelló</i>	

Imágenes de género en los libros de texto de la escuela secundaria italiana: entre representaciones sexistas y nuevas narraciones	163
<i>Francesca Picone</i>	
La literatura medieval en los manuales escolares italianos: género, textos y una propuesta de redefinición del canon literario en la enseñanza secundaria italiana (11-14 años)	177
<i>Francesca Picone</i>	
Els baldaquins del panteó reial de Santes Creus: ideologia i circulació de formes artístiques al tombant del segle XIV	191
<i>Marina Povill Salas</i>	
Les glosses del llibre primer de les Metamorfosis en el ms. <i>Dertusensis 134</i>	211
<i>Andreu Ruana Balsebre</i>	

PRÒLEG

Us donem la benvinguda a aquesta nova edició de *Recerca en Humanitats*, un volum que condensa els resultats aconseguits en les X (2024) i XI (2025) Jornades del Doctorand del Programa de Doctorat en Estudis Humanístics de la Universitat Rovira i Virgili. Aquest espai, ja consolidat com a lloc de diàleg i trobada per a les joves veus de la recerca, és el reflex d'un compromís sostingut amb l'excel·lència, la innovació i, sobretot, la transferència de saber al conjunt de la societat.

Més enllà dels textos que ara es publiquen, les Jornades són el termòmetre, el pols que mesura la vitalitat intel·lectual de la nostra comunitat doctoral i, per extensió, de les humanitats del nostre temps. Aquest llibre és la materialització més tangible: el testimoni escrit d'un esforç col·lectiu que abasta des de la lingüística, la història i la literatura fins a la història de l'art, la sociologia o l'educació. Els treballs que el conformen són una mostra representativa de la riquesa i la pluralitat de la recerca del nostre programa: des de l'anàlisi de polítiques educatives i la representació de gènere en els llibres de text —com fan les contribucions de Debora De Gregorio, Francesca Picone o Flor Virtudes Palomino Arceo—, fins a les aproximacions històriques a conflictes socials —com les de Manel Camafort, Àlex Llurba o Núria Artés—; des dels estudis sobre llengua i variació lingüística —com els de Bernat Vellvè-Blanch o Josep Messeguer— fins a les investigacions sobre art, ideologia i cultura material —com les d'Andreu Ruana, Marina Povill o Josep Nicolau. Tot plegat configura un mosaic d'iniciatives que demostren la vigència i la necessitat urgent de les humanitats en el debat contemporani.

D'entre totes aquestes veus, cal destacar com diversos treballs aborden qüestions de gènere amb una profunditat i una sensibilitat remarcables. Recerques com la de Francesca Picone sobre les imatges de gènere en els llibres de text italians, o les propostes de redefinició del cànon literari des d'una òptica feminista, demostren com la investigació humanística pot contribuir a desfer estereotips i a construir imaginaris més justos i inclusius. Aquests enfocaments no només enriqueixen el debat acadèmic sinó que actuen com a agents de transformació social directa, mentre

qüestionen estructures de poder i obren camins cap a una societat més equitativa.

Aquest conjunt de textos, però, no es limita a respondre preguntes acadèmiques específiques, sinó que interpel·la directament la realitat social i cultural del nostre temps. I és aquí on cal reivindicar, amb fermesa, que la ciència —també les ciències humanístiques— ha de projectar-se amb claredat cap a la societat. Si la recerca no es tradueix en eines per a la transformació social, on radica, doncs, el seu sentit? La investigació no pot tancar-se en les aules ni en les revistes especialitzades, ha d'arribar al carrer, ha de qüestionar, ha de servir. I en aquesta tasca, les humanitats tenen un paper irrenunciable: les humanitats exerceixen un paper irrenunciable: són les encarregades de donar paraula als silencis de la història, de qüestionar les narratives úniques i hegemòniques, i de restituir la veu als qui han estat sistemàticament exclosos.

No podem, però, parlar del futur de la recerca sense enfrontar-nos a un repte ineludible i èticament urgent: la precarietat estructural de l'estudiantat predoctoral. La manca d'estabilitat laboral, les dificultats per conciliar la vida acadèmica amb la personal i la incertesa crònica sobre el futur professional no són simples qüestions individuals: són obstacles sistèmics que minven directament la qualitat de la investigació i, sobretot, el que és pitjor, la salut i el benestar de les persones que la duen a terme. Si no garantim condicions dignes per a les noves generacions d'investigadors, posem en perill no només el progrés del coneixement, sinó la mateixa diversitat i pluralitat de veus que l'han d'enriquir. I si la classe treballadora no participa en la producció de coneixement, si no hi ha una investigació compromesa amb les seves realitats, la ciència coixejarà, destret per un biaix estructural que ignora deliberadament les veus de qui sosté el món amb les seves mans.

Veiem que el nostre programa és interdisciplinari: la interdisciplinarietat ha deixat de ser una aspiració teòrica per convertir-se en una realitat metodològica inherent a la recerca humanística més avançada. Els treballs recollits en aquest volum són testimoni d'aquest canvi de paradigma, que es manifesta en diverses dimensions.

La primera dimensió és la hibridació d'enfocaments i estratègies. S'observa com les fronteres entre disciplines es difuminen donant lloc a enfocaments innovadors. La història cultural s'apropia de conceptes de l'antropologia simbòlica; la crítica literària incorpora eines de la psicoanàlisi i els estudis de gènere; la filosofia política es nodreix de la sociologia de

les institucions; la lingüística s'enriqueix amb els estudis cognitius. Aquest diàleg no es redueix a un simple préstec terminològic, sinó que configura una veritable fusió d'horitzons interpretatius capaç de generar noves i més sòlides perspectives analítiques.

La segona dimensió és la creació d'objectes d'estudi transdisciplinaris. Temes com el cos, l'espai, la memòria, la violència o la justícia han esdevingut camps de recerca que conviden a l'aproximació conjunta de diverses disciplines. Aquests objectes «nòmades» es resisteixen a l'encasellament disciplinari i exigeixen mirades múltiples.

La tercera dimensió és la reconfiguració dels espais de producció de saber. Els projectes de recerca interdisciplinaris han generat nous ecosistemes acadèmics: seminaris mixtos, grups de recerca amb membres de diferents departaments, projectes col·laboratius que integren especialistes de diverses àrees. Aquests espais no només faciliten l'intercanvi sinó que fomenten una cultura investigadora diferent, més oberta a la interrogació mútua i menys defensiva sobre les mateixes fronteres disciplinàries.

No obstant això, la interdisciplinarietat presenta els seus propis reptes. En primer lloc, s'hi ha de considerar el risc a la superficialitat: importar conceptes d'altres disciplines sense comprendre'n les tradicions intel·lectuals que els donen sentit. Un segon repte radica en la dificultat de l'avaluació acadèmica: com avaluar treballs que es mouen en terrenys no familiars pels avaluadors especialitzats? Finalment, cal esmentar la tensió inherent: com mantenir el rigor metodològic quan s'han d'abastar diverses disciplines?

La resposta a aquests reptes no està en l'abandonament de l'especialització sinó en el desenvolupament d'un nou tipus d'especialista: l'investigador amb un sòlid domini de la seva disciplina d'origen però amb la capacitat de dialogar amb altres camps de saber. Es tracta, doncs, de cultivar una 'doble ciutadania' acadèmica: mantenir un domini sòlid en la mateixa disciplina i alhora desenvolupar la capacitat de comunicar-se i col·laborar amb especialistes d'altres àrees.

Els treballs presentats en aquest volum demostren que aquesta interdisciplinarietat rigorosa no només és possible sinó que és especialment fructífera. La combinació de mirades diverses sobre un mateix objecte enriqueix la comprensió, genera noves preguntes i obre camins d'investigació insospitats. Més enllà de la moda acadèmica, la interdisciplinarietat s'ha convertit en una necessitat metodològica per afrontar la complexitat dels objectes d'estudi contemporanis.

Però la recerca és, abans de res, un compromís social. En un context de crisis múltiples —ecològica, política, social— la recerca humanística no pot restar indiferent. Les metodologies digitals i interdisciplinàries que acabem de descriure es posen al servei d'aquest diàleg amb les urgències del present. L'estudi del passat, l'anàlisi dels discursos i la crítica cultural constitueixen, totes elles, instruments per a la comprensió i la transformació de les realitats socials.

Aquest compromís, però, ha d'anar acompanyat d'un rigor metodològic inequívoc. La recerca compromesa no és sinònim de recerca idealitzada, sinó d'investigació èticament conscient i fonamentada que assumeix la seva responsabilitat social. La qualitat acadèmica i la rellevància social no són aspectes contraris sinó dimensions complementàries i necessàries d'una investigació que aspira a ser alhora rigorosa i útil.

En aquest sentit, les humanitats tenen molt a contribuir als debats contemporanis sobre la crisi de la democràcia, les desigualtats globals, les polítiques de la memòria o els reptes de la convivència en societats plurals. Aquesta tríada de capacitats —pensar la complexitat, qüestionar l'establert i imaginar alternatives— les erigeix en aliades fonamentals per a la construcció d'un futur més just.

En moments de desànim, quan el pes de la recerca es fa més intens, val la pena recordar les paraules de Josep Fontana que va recollir José G. Alén a l'entrevista que li van fer a *Nuestra Historia* (2017), on deia que Pierre Vilar li va escriure en una carta: «Si no cregués que el treball d'historiador em permet ocupar-me del dolor humà i de la grandesa humana, amb l'esperança d'alleujar l'un i d'ajudar a l'altra, no passaria la meua vida entre xifres i papers.» Aquesta frase, si bé nascuda en l'ofici de l'historiador, resumeix l'esperit que ha d'impulsar tota recerca humanística: la consciència que, al darrere de cada text, de cada imatge, de cada sistema de pensament o de cada vestigi material, hi ha un compromís amb la comprensió i la millora de la condició humana. El nostre treball acadèmic, ja es busqui en l'arxiu, es debati en el marc teòric o es fixi en l'expressió artística, no és un fi en si mateix, sinó un mitjà privilegiat per alleugerir el pes de la injustícia, la incomprensió i la desigualtat.

I, com tota tasca col·lectiva, això no hauria estat possible sense, en primer lloc, els autors i les autores que han confiat en aquest projecte. La seva dedicació, el seu rigor i, sobretot, la seva passió investigadora són l'alè veritable d'aquest volum. Sense el seu esforç i la qualitat dels seus treballs, aquesta publicació no hauria pres forma. Volem estendre aquest reconei-

xement a la comissió acadèmica de doctorat i al professorat tutor, el guiatge dels quals ha resultat essencial. Agraïm igualment a totes les persones que, des de l'ombra, han fet possibles les Jornades amb un suport tant logístic com intel·lectual igualment imprescindible. Finalment, reservem un agraïment especial al Servei de Publicacions de la URV. El seu compromís constant resulta fonamental i és decisiu perquè la veu emergent de les humanitats trobi el seu ecosistema i pugui ressonar en diàleg amb la comunitat acadèmica i la societat.

Aquest volum, com les Jornades que li donen origen, pretén ser més que una simple suma de contribucions individuals. Vol ser el testimoni d'una comunitat viva, d'un esforç col·lectiu per entendre i transformar el món des de les humanitats. En les seves pàgines convergeixen el rigor acadèmic i la passió intel·lectual, l'aprofundiment especialitzat i la mirada interdisciplinària, l'arrelament local i l'horitzó global.

Confiam que aquesta obra contribueixi no només a l'avanç del coneixement sinó també a l'enriquiment del debat social i cultural. I, sobretot, esperem que serveixi d'inspiració per a les següents generacions d'investigadors, que hauran d'afrontar nous reptes i obrir nous camins en el sempre fascinant territori de les humanitats.

RAMON ARNABAT MATA

Coordinador del programa de doctorat en Estudis Humanístics de la URV

NEUS ANGLÈS I BORRÀS

PhD Joan Oró (FI-SDUR) i ajudant de coordinació del programa de doctorat en Estudis Humanístics de la URV

ELS BRIGADISTES ESCOCESOS A LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA: SOLIDARITAT, CONSCIÈNCIA I LLUITA GLOBAL

Núria Artés Cornellas
Universitat Rovira i Virgili
marianuria.artes@estudiants.urv.cat

Resum

Aquest article analitza la participació dels brigadistes escocesos a la Guerra Civil Espanyola (1936–1939) i se centra en les motivacions, el context social i el llegat d'aquest compromís internacionalista. Uns 600 voluntaris escocesos van formar part de les Brigades Internacionals, majoritàriament integrats al Batalló Britànic i presents en batalles clau com la del Jarama, la de Brunete i la de l'Ebre. Lluny de ser aventurers desarelats, aquests homes i dones provenien sobretot de la classe obrera, amb una forta vinculació sindical i política, especialment al Partit Comunista de la Gran Bretanya (GPGB) i al Partit Laborista Independent britànic (ILP). L'article desmunta el mite que es mobilitzessin només per raons de pobresa: la seva decisió responia a una militància conscient, marcada per l'antifeixisme i la solidaritat internacional.

Escòcia hi tingué un paper desproporcionat dins el Regne Unit: ciutats com Glasgow o Dundee esdevingueren focus de mobilització gràcies a una tradició sindical i cultural fortament polititzada, hereva del moviment Red Clydeside. A més de voluntaris armats, s'organitzaren campanyes de recaptació d'aliments i diners, serveis mèdics com l'Scottish Ambulance Service i l'acollida d'infants refugiats bascos. Tot i una presència minoritària, les dones també hi contribuïren com a infermeres, conductores o periodistes.

L'anàlisi demogràfica mostra voluntaris principalment joves (21-30 anys), homes en un 95 % i majoritàriament de zones industrials. En tornar-ne, molts van patir repressió i oblit institucional, i no fou fins a la dècada de 1990 que se'n començà a reconèixer públicament el sacrifici.

Els brigadistes escocesos representen una memòria viva contra el feixisme i un exemple pedagògic per als moviments socials actuals, ja que recorden que la lluita per la justícia i la llibertat no té fronteres.

Paraules clau: Brigades Internacionals, Guerra Civil Espanyola, solidaritat, Escòcia.

Abstract

This article explores the participation of Scottish volunteers in the Spanish Civil War (1936–1939), focusing on their motivations, social backgrounds, and enduring legacy. Around 600 Scots joined the International Brigades, mainly within the British Battalion, fighting in key battles such as Jarama, Brunete, and the Ebro. Far from being rootless adventurers, these were predominantly working-class men and women deeply involved in trade unions and political movements, particularly the Communist Party of Great Britain and the Independent Labour Party. The article challenges the notion that these volunteers were motivated by poverty alone, arguing that their militancy was instead consciously rooted in anti-fascism, international solidarity, and the class struggle.

Scotland played a disproportionate role when compared to the rest of the UK, as cities such as Glasgow and Dundee became hubs of mobilisation owing to their strong labour movements and highly politicised cultures shaped by the tradition of Red Clydeside. Beyond sending fighters, Scots organised fundraising campaigns, provided medical support through the Scottish Ambulance Service, and hosted Basque refugee children. Although fewer in number, women also made significant contributions as nurses, ambulance drivers, and journalists.

Demographic data show that most volunteers were young (21–30 years old), male (95%), and concentrated in industrial centres. Upon their return, many faced repression, surveillance, and silence, while official recognition only began to emerge from the 1990s onwards.

The article concludes that Scottish brigadistas embody a living memory of resistance to fascism and continue to serve as a pedagogical reference for contemporary social movements. Their story reminds us that the struggle for justice and freedom transcends national borders and continues to inspire in times of crisis.

Keywords: International Brigades, Spanish Civil War, solidarity, Scotland

0. Introducció

Per què centenars de joves escocesos van deixar la seva terra per empuñar les armes en un conflicte que no era el seu? Aquesta pregunta, que interpel·la el temps present, troba resposta en l'experiència dels prop de 600 escocesos que van formar part de les Brigades Internacionals durant la Guerra Civil Espanyola (1936-1939). Lluny de l'aventura romàntica o de la simple reacció a la pobresa, la seva participació va ser l'expressió radical d'una cultura obrera compromesa, internacionalista i antifeixista.

La guerra actualment es veu més com una tragèdia o com un fracàs col·lectiu. Els conflictes són sovint complexos, llunyans i amb interessos opacs, i els voluntaris armats estan més associats a extremistes que a l'idealisme. A diferència de molts conflictes posteriors, que es perceben com a conteses més ambigües o motivades per interessos geopolítics, la guerra a Espanya es veia com una croada moral i política. El 1936, tots els participants de les Brigades Internacionals tenien clar que hi anaven a lluitar contra el feixisme i que la Guerra Civil Espanyola era l'avantsala d'una cosa molt pitjor.

1. Una croada moral en un món convuls: les Brigades Internacionals

En un context d'entreguerres marcat per l'atur massiu, les desigualtats socials i l'ascens del feixisme, molts joves europeus van veure en la Guerra Civil Espanyola un front clar en el qual es definien els valors fonamentals de la seva època: llibertat contra tirania, justícia social contra opressió, democràcia contra feixisme.

Stalin, malgrat la seva voluntat d'ajudar la República, no volia comprometre l'Exèrcit Roig, però el comunisme internacional disposava d'una estructura global ben organitzada que estava acostumada a operar en la clandestinitat, amb eficàcia i disciplina: la Comintern, la qual es va encarregar d'organitzar les Brigades Internacionals, unitats militars de voluntaris estrangers, la majoria sense cap experiència en el camp de batalla. Van arribar a constituir una força de quaranta mil homes de més de cinquanta països diferents, dels quals quinze mil van morir a la guerra.

La majoria d'escocesos que van formar part de les Brigades Internacionals van combatre al Batalló Britànic, especialment en batalles com les del Jarama (1937), de Brunete (1937) i de l'Ebre (1938).

En paraules del brigadista Stephen Fullarton, un jove mecànic de Glasgow que va decidir unir-se a les Brigades Internacionals després de veure les notícies al cinema:

Va ser el bombardeig de civils, el que realment em va afectar. Anava al cinema i veia les dones corrent amb els nens en braços, mirant al cel per veure si venien els avions.

Aquest sentiment de justícia imminent va seduir escriptors com Orwell o Hemingway, però també obrers, sindicalistes i joves miners de Glasgow o pescadors d'Edimburg.

2. L'epicentre escocès: una solidaritat desproporcionada i una militància conscient

Dels 2.500 brigadistes britànics que van lluitar a Espanya, aproximadament un quart provenia d'Escòcia, tot i que la seva població només representava una petita fracció del Regne Unit. Glasgow, Dundee o Edimburg van esdevenir centres neuràlgics d'aquest compromís, gràcies a una forta presència sindical, una vida cultural polititzada i una tradició de lluita social —particularment arrelada a l'experiència del Red Clydeside. Durant aquest període, des d'aproximadament la dècada de 1910 fins a principis de la dècada de 1930, Glasgow i els seus voltants es va convertir en un focus de malestar i radicalisme polític, que no es pot separar del sentiment revolucionari que va aparèixer a tota Europa cap a finals de la Primera Guerra Mundial, amb les revoltes dels treballadors a les indústries, el fracàs de les quals va convertir-se en un dels factors de l'aparició i la difusió del feixisme a Europa.

L'anàlisi de les dades personals dels brigadistes escocesos desmunta alguns mites: la gran majoria tenien feina, estaven organitzats políticament i sovint pertanyien a partits com el Partit Comunista de la Gran Bretanya (CPGB), el Partit Laborista Independent Britànic (ILP) o moviments sindicals. Per a ells, Espanya no era una escapada, sinó la continuació d'una lluita quotidiana contra el feixisme i el capitalisme. L'element ideològic —l'antifeixisme, la solidaritat internacional i la consciència de classe— fou decisiu.

La Gran Guerra va radicalitzar molts escocesos, especialment dones, que s'organitzaren directament contra les amenaces a les seves vides que percebien i a les condicions laborals que patien.

3. Dones invisibles, però presents

Encara que minoritàries, les dones escoceses també van formar part de l'esforç brigadista, com a infermeres, conductores d'ambulància o periodistes. Annie Murray, infermera a la zona republicana i una de les primeres voluntàries britàniques a arribar a Espanya per donar suport al govern republicà, va descriure les conseqüències atroces de la guerra sobre els infants:

Van trobar molts nens, desenes, amb les mans arrencades. Els italians havien llançat bombes antipersona marcades com a Chocolatti... Els nens les recollien pensant que eren xocolatines, no n'havien tingut durant anys, i els explotaven a les mans.

Per Murray, la Guerra Civil Espanyola va ser l'esdeveniment més important de la seva vida.

Un altre paper destacat de les dones a Escòcia va ser el de l'organització d'ajuda amb grups com l'Aid Spain Committee i la Secció de Dones del Partit Comunista. Un dels instruments més importants de la solidaritat escocesa amb la República espanyola foren els comitès Aid Spain, integrats dins del moviment més ampli Aid for Spain, que es va estendre per tot el Regne Unit a partir de 1936. Aquests comitès, de caràcter local i transversal, reunien sindicalistes, laboristes, comunistes i altres simpatitzants amb l'objectiu de canalitzar ajuda material i financera cap a Espanya. A Escòcia, esdevingueren espais clau per a la mobilització ciutadana: organitzaven mítings multitudinaris a Glasgow, Edimburg o Dundee; posaven en marxa mercats solidaris —com el conegut que se celebrarà a Glasgow el 1937—, i recollien aliments, roba i medicaments, que s'enviaven directament a hospitals i ciutats republicanes. A més, aquests comitès van tenir un paper fonamental en la campanya d'acollida de nens bascos, coordinant allotjaments i suport escolar per als infants evacuats després del bombardeig de Guernica.

La mobilització no va quedar reduïda a una tasca humanitària. Els comitès "Aid Spain" van servir també per mantenir viva la consciència antifeixista en la societat escocesa i es convertiren en una plataforma que articulava el rebuig al feixisme internacional i denunciava la política de «no-intervenció» del Govern britànic. L'Scottish Joint Committee for Spanish Relief, creat el 1938, va permetre coordinar totes aquestes iniciatives a escala nacional i esdevingué un òrgan central de solidaritat a Escòcia.

En aquest context, cal destacar l'acció de la Secció de Dones del Partit Comunista de la Gran Bretanya, que a Escòcia va tenir un paper especialment actiu. Aquesta estructura organitzativa no només pretenia incorporar les dones a la vida política comunista, sinó que també les mobilitzava en activitats concretes de solidaritat internacional. Les militants comunistes escoceses van ser responsables de recollides de fons i roba, de la difusió de propaganda a favor de la causa republicana i de la coordinació d'ajuda logística per a refugiats.

La combinació entre els comitès d'ajuda i la Secció de Dones del CPGB va permetre que la solidaritat escocesa transcendís els límits del món sindical masculí i arribés a sectors amplis de la societat. Les dones no sols assumiren funcions de suport logístic, sinó que també es convertiren en agents actives de la memòria i de la internacionalització de la lluita antifeixista.

4. Les dades

Les dades recollides a partir de diferents fonts i arxius, ens mostren una concentració majoritària de brigadistes de 21 a 30 anys, amb un pic clar en el grup de 21 a 25. Cal tenir en compte que alguns mentien sobre la seva edat per poder allistar-se, però no s'ha pogut comprovar el percentatge exacte d'aquest grup. Pel que fa al gènere, gairebé la totalitat eren homes, més del 95%, amb una presència reduïda de dones però significativa en rols sanitaris i logístics. Per altra banda, la majoria provenien de Glasgow i Lanarkshire, un 60%, centres de la industrialització i del sindicalisme obrer. Altres llocs de procedència com Edimburg i els Lothians, Dundee i Tayside confirmen una mobilització que va arrelar especialment en zones de forta lluita laboral i política.

L'afiliació política mostra un clar predomini del CPGB (60%), seguit de l'ILP (Independent Labour Party, 11,40%) i el Partit Laborista (9,5%), amb només un 12% de voluntaris sense cap afiliació política. Pel que fa als sindicats, la majoria eren membres d'organitzacions vinculades a l'STUC (Scottish Trades and Union Congress), amb una presència destacada del TGWU (Transport and General Workers' Union), l'AEU (Amalgamated Engineering Union) i el NUR (National Union of Railwaymen), cosa que demostra una militància molt més organitzada i una cultura política més consolidada del que sovint es presenta.

Pel que fa a la classe social, les dades ens confirmen que el 75% dels voluntaris pertanyien a trams de renda baixa o molt baixa, cosa que confirma la naturalesa obrera del grup. La presència de rendes mitjanes o altes és marginal en el cas d'Escòcia, la qual cosa reforça la lectura de la Guerra Civil com a extensió d'una lluita de classes internacionals.

5. Repressió i silenci en el retorn

Malgrat el coratge que demostraren, en tornar a casa molts brigadistes van patir la repressió política, la vigilància dels serveis secrets britànics i l'oblit institucional. Només a partir de la dècada de 1990 se'n van començar a reconèixer públicament els noms i la història.

Els brigadistes que van retornar a la Gran Bretanya després de la Guerra Civil Espanyola van ser objecte d'una vigilància sistemàtica i d'una clara marginació política. Les autoritats els miraven amb desconfiança, especialment perquè una gran part d'ells mantenien vincles estrets amb el Partit Comunista de la Gran Bretanya i amb sindicats militants. L'MI5, els serveis secrets britànics, va obrir fitxers individuals sobre gairebé tots els voluntaris, dels quals registraren els moviments, els contactes i les activitats. Aquests informes, que es mantingueren en secret durant dècades, no només serviren per controlar-los, sinó també per limitar-ne les oportunitats laborals, sobretot en sectors que eren considerats estratègics o de confiança pública.

A més, molts brigadistes van patir discriminació a la feina: els treballadors de ports, mines i fàbriques sovint eren acomiadats o se'ls bloquejava l'accés a llocs de treball millors. Aquest estigma social i institucional reflecteix fins a quin punt la seva experiència de solidaritat internacionalista entrava en contradicció amb la política oficial de «no-intervenció» del Govern britànic i amb el clima d'anticomunisme creixent de l'època.

A diferència d'altres veterans de guerra, els brigadistes internacionals mai no van rebre cap reconeixement oficial ni pensions per la seva participació. El Govern britànic, fidel a la seva política de «no-intervenció» durant la Guerra Civil Espanyola, evitava qualsevol gest que pogués legitimar aquells que havien desobeït aquesta línia i s'havien enrolat en una lluita que era considerada il·legal. Aquesta absència de reconeixement institucional va contribuir a generar un silenci social: molts brigadistes van optar per no parlar gaire de la seva experiència i quan ho feien era només en cercles militants o en entorns molt reduïts.

Tanmateix, a partir de les dècades de 1980 i 1990 es va iniciar un ampli moviment de recuperació de la memòria, promogut per antics brigadistes, sindicats i historiadors. El punt culminant d'aquest procés arribà el 1996, quan el Govern britànic va atorgar finalment la ciutadania espanyola honorària a tots els brigadistes supervivents, en reconeixement a la seva lluita contra el feixisme. Paral·lelament, a Escòcia i en altres parts del Regne Unit es van erigir monuments commemoratius, com els de Glasgow (Custom House Quay) i Edimburg (Princes Street Gardens), que han esdevingut llocs de memòria i homenatge.

La creació de l'International Brigade Memorial Trust (IBMT) va consolidar aquest impuls memorialista, organitzant actes públics, investigacions i activitats pedagògiques que mantenen viva la memòria dels voluntaris i en subratllen la vigència com a símbols de solidaritat internacional i resistència antifeixista.

6. Memòria viva per a temps convulsos

Avui, el llegat dels brigadistes escocesos és més rellevant que mai. Davant el creixement de discursos autoritaris i l'amnèsia històrica, la seva experiència ens recorda que la lluita per la justícia social i la llibertat no coneix fronteres. Representen una eina pedagògica fonamental i un referent per als moviments socials contemporanis.

En definitiva, els brigadistes escocesos no van ser aventurers desarelats, sinó una generació compromesa que va entendre que la lluita d'un poble llunyà també podia ser la seva. Com a societat, tenim el deure de preservar-ne la memòria i fer-la dialogar amb els reptes del nostre present.

Referències bibliogràfiques

- ALEXANDER, B. (1982). *British volunteers for liberty*. Lawrence and Wishart Limited.
- BAXELL, R. (2012). *Unlikely warriors: The British in the Spanish Civil War and the struggle against Fascism*. Aurum.
- BUCHANAN, T. (1991). *The Spanish Civil War and the British Labour Movement*. Cambridge University Press.
- CRAIG, M. (2011). *When the Clyde ran red*. Birlinn Limited.

- FRASER, H. (1999). *Scottish Popular Politics: From Radicalism to Labour*. MacMillan Press.
- GRAY, D. (2008). *Homage to Caledonia: Scotland and the Spanish Civil War*. Luath Press Ltd.
- KNOX, W. (1999). *Industrial Nation: Work, Culture and Society in Scotland, 1800-present*. Edinburgh University Press.
- MACDOUGALL, I. (1985). *Labour in Scotland. A pictorial History from the Eighteenth Century to the present*. Mainstream Publishing.
- RAEBURN, F. (2020). *Scots and the Spanish Civil War. Solidarity, activism and Humanitarianism*. Edinburgh University Press.
- RUST, B. (2003). *Britons in Spain: The history of the British Battalion of the XVth International Brigade*. Warren & Pell.
- THOMAS, F. (1998). *Brother against Brother: experiences of a British volunteer in the Spanish Civil War*. Sutton Publishing.
- TREMLET, G. (2020). *Las Brigadas Internacionales. Fascismo, libertad y la Guerra Civil Española*. Penguin Random House.
- TUCKETT, A. (1986). *The Scottish Trades Union Congress. The first 80 years 1897-1977*. Mainstream Publishing Company Ltd.

ADAPTACIÓ DEL QÜESTIONARI DE L'ATLES LINGÜÍSTIC DEL
DOMINI CATALÀ (ALDC) A LA IDIOSINCRÀSIA LINGÜÍSTICA
DEL TARRAGONÈS

Bernat Vellvè-Blanch
Universitat Rovira i Virgili
bernat.vellve@urv.cat

Resum

Aquesta intervenció mostra, principalment, quines han estat les adaptacions (ampliacions, innovacions i dificultats) introduïdes al qüestionari base de l'*Atles lingüístic del domini català* (ALDC) per adequar-lo a les necessitats lingüístiques del Tarragonès, la comarca objecte d'estudi de la tesi que actualment està en curs. A més a més, també exposa les característiques pròpies del qüestionari de l'ALDC i reflexiona al voltant del fet metodològic a l'hora de plantejar-se el treball de camp en el marc de la recollida dialectal per encetar l'estudi geolingüístic d'una zona concreta. Es posa de manifest que el mètode per a la recollida de dades fonètiques, morfològiques i lèxiques és homogeni i sistemàtic i està reconegut per la comunitat científica; en canvi, quant a la sintaxi, es constata una manca de mètode sòlid i funcional, cosa que obliga a adaptar i planificar la metodologia per a cadascun dels fenòmens sintàctics a recollir.

Paraules clau: qüestionari lingüístic, ALDC, Tarragonès, nivells lingüístics, sintaxi.

Abstract

This paper primarily presents the adaptations (additions, innovations and difficulties) made to the basic questionnaire of the *Atles lingüístic del domini català* (ALDC) to better align it with the linguistic needs of the Tarragonès region investigated in this thesis. It outlines the specific characteristics of the ALDC questionnaire and reflects on the methodological aspects involved in planning fieldwork for dialect data collection in order to

initiate the geolinguistic study of a specific region. The methods used to collect phonetic, morphological and lexical data are consistent, systematic, and widely recognised by the scientific community. However, when it comes to syntax, the lack of a solid and functional method requires the methodology to be adapted and planned for each syntactic phenomenon under study.

Keywords: language questionnaire, ALDC, Tarragonès, language levels, syntax

0. Introducció

A l'hora de fer un estudi lingüístic sobre la parla d'una zona delimitada, com és el cas d'aquest treball,¹ inscrit en el marc d'una tesi doctoral de dialectologia —de variació geolectal—,² cal planificar quin serà el mètode de recollida de dades, això és, com s'obtiniran els trets i fenòmens lingüístics que es pretenen analitzar, estudiar, processar i, com és l'ocasió, també mapar. En dialectologia,³ la metodologia pròpia per recollir les dades necessàries i formar el corpus d'estudi és molt clara (per contrastada, assentada i vàlida) per als nivells fonètic, morfològic i lèxic de la llengua; no obstant això, no ho és tant per al sintàctic. L'*Atlas lingüístic del domini català* (a partir d'ara, ALDC), com a obra de referència en els àmbits de la dialectologia i la lingüística catalanes, proposa un qüestionari que abraça i perpetua la metodologia establerta per a la recollida de materials.

Els estudis de variació lingüística han de continuar tenint en compte la fonètica, la morfologia i el lèxic com a nivells lingüístics sòlids per definir i descriure un parlar —o un conjunt de parlars—, però també haurien de preveure la inclusió de la sintaxi en tant que nivell que ofereix variació:

1 La recerca en què es basa aquesta contribució s'ha dut a terme a l'emparedat del grup de recerca ROLLING (2021SGR 01217), amb el suport del programa d'ajuts predoctorals Joan Oró del Departament de Recerca i Universitats de la Generalitat de Catalunya i el cofinançament del Fons Social Europeu Plus, 2025 FI-1 00036.

2 Tesi intitulada «Estudi geolingüístic dels parlars del Tarragonès», dirigida pels doctors Jordi Ginebra i Pere Navarro.

3 Per no crear ambigüitats, en aquest treball es farà referència al concepte tradicional de dialectologia, és a dir, el que parteix de la idea de variació diatòpica estricta, sense tindre en compte el component social o demogràfic provinent de la sociolingüística.

La dialectologia catalana compta amb un repertori bibliogràfic força extens, però, per desgràcia, no disposem de monografies ni d'atles que situïn els estudis sobre la variació sintàctica al nivell dels estudis sobre la variació dialectal fonètica, lèxica o morfològica. El cert és que sabem ben poca cosa sobre la variació sintàctica del català. (Rigau 1998: 78-79)

A més a més, d'una banda, el pas del temps i l'aparició de nous estudis (Colón i Gimeno, 2011; Pineda, 2016; Llop i Pineda, 2017; Llop, 2020) no només suggereixen que la variació sintàctica s'estudiï, sinó que l'especialització de la disciplina s'ha anat definint i refinant; de l'altra, cadascun dels territoris estudiats ofereix unes possibilitats o unes altres lingüísticament parlant i, per tant, la manera d'extreure'n el material serà una o serà una altra. És per tot això que cal adaptar els qüestionaris o les enquestes base des dels quals es parteix, tasca que no es pot obviar. El qüestionari base de referència per a la llengua catalana i en la lingüística catalana és el que aporta l'ALDC i és el que s'ha considerat per dur a terme la tesi actualment en curs.

En aquest treball es glossa quina és la metodologia pròpia de la recol·lecta dialectal i es desglossen les generalitats que ofereix l'ALDC. Tenint presents aquestes dues realitats, s'apunten quines han estat les innovacions, les ampliacions i les dificultats del qüestionari de l'ALDC, d'acord amb les necessitats i les possibilitats lingüístiques de la comarca del Tarragonès, i amb les necessitats metodològiques a l'hora d'incloure-hi la sintaxi i les reflexions i progressos que s'han fet en aquest àmbit.

1. Metodologia pròpia de la recol·lecta dialectal

Si es considera la variació diatòpica de la llengua com a objecte d'estudi, és evident que la modalitat de la dialectologia que se n'encarrega penja d'un criteri geogràfic. El desenvolupament geogràfic comprèn la monografia dialectal i l'atles lingüístic per expressar els resultats provinents de la recol·lecta de dades a través d'un qüestionari lingüístic elaborat prèviament i pensat perquè el responguin informants (o informadors), és a dir, usuaris de la llengua que compleixin uns requisits concrets que els facin aptes per aportar les dades lingüístiques necessàries que l'investigador vol i que ha procurat preveure i vehicular a través del qüestionari del treball de camp. Els informants que formen part de la nòmina de la investigació han (o haurien) de complir unes característiques concretes, entre les quals hi ha: (1) que hagin nascut a la localitat on es duu a terme el treball de camp; (2)

que el pare i la mare també ho siguin; (3) que, si està casat, el cònjuge també ho sigui en la mesura del possible; (4) que no hagi passat gaires èpoques fora de la població; (5) que el grau d'instrucció sigui elemental (o nul); (6) que l'informant tingui una clara consciència i intel·ligència naturals pel món que l'envolta, i (7) que, sempre que sigui possible, tingui les dents superiors per facilitar l'articulació adequada dels sons. Aquests requisits, que acaben esdevenint condicionants, menen cap a la figura d'un informant ideal, una «espècie» cada cop menys abundant per les batzegades de la globalització i de models econòmics de masses poc sostenibles.⁴ Lluny de pensar en uns resultats esbiaixats per la franja d'edat dels informants o per les condicions que han de complir per seleccionar-los, cal entendre els resultats que s'obtenen del treball de camp fruit d'una harmonització, d'una idealització que vol definir i descriure el parlar d'una època i d'un moment concrets, representatius d'una genuïnitat lingüística pròpia, des del punt de vista de la idiomàtica, i fructuosa, des del punt de vista de la qualitat.

El mètode més generalitzat que s'ha posat en pràctica durant el treball de camp a través dels qüestionaris lingüístics com el que proposa l'ALDC —a manera de precedent, cal comptar-hi atles com els de Griera (1923/1964), Navarro Tomás (1962) o Gutier (1966)— és el mètode indirecte, que preveu la recollida d'informació recurrent als antònims de cert mot, a les descripcions, a la mímica, a la dixi, als dibuixos, a les fotografies i a l'extorsió.⁵ Aquesta metodologia és sòlida i contrastada, especialment per a la fonètica, la morfologia i el lèxic, tres nivells lingüístics en què s'ha constatat que fer emergir els trets oportuns és relativament senzill i poc costós. Esporàdicament, també s'ha posat en circulació l'entrevista semidirigida, que requereix una certa planificació perquè compta amb la participació directa dels informants en les formulacions dels enunciat, que alhora esdevenen la resposta per a l'investigador, és a dir, la font dels trets i fenòmens que vol recol·lectar. L'entrevista semidirigida preveu la

4 El qüestionari de l'ALDC apunta que per fer l'entrevista van enquestar «un subjecte o diversos, preferentment de la primera generació i d'extracció pagesa; no hi falten els informadors femenins» (Badia i Margarit *et alii*, 1993: 10).

5 Aquesta última tècnica, la de l'extorsió, és poc recomanable i actualment se'n desaconsella l'ús —com a màxim s'hi hauria de recórrer com a darrera solució—, perquè consisteix a distorsionar cert mot perquè la mala pronúncia faci recordar a l'informant la idea o la paraula en qüestió, de manera que corregeixi l'investigador amb el mot desitjat, la qual cosa, però, pot fer induir l'informant a una resposta no esperada (això és, no col·loquial, no genuïna o no pròpia del seu parlar).

recollida de dades fent que l'informant completi frases, faci valoracions o, fins i tot, judicis de valor que el portin a triar entre una opció o una altra segons que soni més o menys bé. Aquesta metodologia pot cobrir eventualment el nínxol de la sintaxi, per bé que, d'una banda, l'entrevista semidirigida, que sol contenir moltes preguntes i de molts tipus, pot aportar resultats esbiaixats a causa del qüestionament lingüístic propi dels informants (poden arribar a qüestionar-se què és allò que diuen en la immensitat de preguntes de l'entrevista) i, de l'altra, exigeix un qüestionari amb un plantejament d'entrevista semidirigida renovat per a cadascun dels fenòmens que es volen estudiar, de manera que és difícil homogeneïtzar el qüestionari i sistematitzar-ne la recollida de dades; aleshores, acaba esdevenint una eina no recursiva i no òptima a llarg termini o quan l'abast és gran.

Essencialment, la manca d'una metodologia contrastada, vàlida i sòlida és que s'ha tingut molt poc en compte la variació sintàctica en els estudis dialectològics, cosa que constitueix un impediment a l'hora de preparar el qüestionari lingüístic. Es detecten tres motius mínims pels quals es podria imputar la falta d'estudis en aquesta direcció. En primer lloc, per un motiu històric: la dialectologia com a disciplina lingüística neix com a «apèndix» ('disciplina de suport') de la gramàtica històrica de la mà dels romanistes francesos, que es van formar en el si de l'escola romanística alemanya, que és la que va establir els fonaments de la lingüística diacrònica, és a dir, de la filologia en el sentit més estricte. Els lingüistes francesos van mirar cap a la dialectologia perquè es van adonar que hi havia trets que es perdien i que també oferien, diacrònicament parlant, variació i solucions que permetien traçar i completar la vida dels fenòmens fonètics, morfològics i lèxics, especialment, cosa que permetia conèixer les llengües que s'estudiaven i fer-ne una classificació tipològica. Per tant, com que la gramàtica històrica s'ha fixat poc en això, la dialectologia, també. En segon lloc, per un motiu metodològic: la dialectologia —els dialectòlegs— va anar especialitzant i definint la recollida de dades i va anar refinant un mètode, que aleshores, amb els lingüistes francesos, encara estava poc desenvolupat, sobretot perquè es van adonar que havien de recórrer a d'altres mètodes que no fos la pregunta directa per no sotmetre els parlants a una suggestió que podria arribar a oferir dades esbiaixades i fins i tot errònies de la variació intralingüística. A partir d'aquí, per a la fonètica, la morfologia i el lèxic es va anar perfeccionant la metodologia que cal seguir. Però en el cas de la sintaxi, com que la gramàtica històrica ja la bandejava i la metodologia pròpia

per als altres nivells de la llengua tampoc no encaixava en la recollida de dades, ha estat molt difícil aixoplugar una certa sistematicitat. És per això que els fenòmens sintàctics s'han estudiat parcialment, parcel·ladament i, fins i tot, convencionalment. En tercer i últim lloc, per un motiu humà o acadèmic, si es vol: molts dialectòlegs no són especialistes en sintaxi o, simplement, no en saben prou, de manera que és un nivell lingüístic que no dubten a bandejar, potser fins i tot, en els casos més exagerats, amb la creença hagiogràfica que no hi ha variació. És evident que n'hi ha, que requereix estudi i que el mètode és precari, però l'estudi de la variació sintàctica pot ajudar a comprendre molt millor la lingüística i l'estructura de les llengües.

Actualment, per tant, cal assumir la coexistència de dos gran tipus de metodologies que entren en joc en la recol·lecta dialectal: la contrastada i l'experimental. La primera coincideix amb la tradicional, la que s'ha comprovat que és vàlida i que dona els fruits esperats, això és, la que concerneix els nivells fonètic, morfològic i lèxic; la segona s'intenta adaptar a la casuística sintàctica dels fenòmens que s'han d'estudiar i, a través de propostes noves i de maneres tècniques de sofisticar la recollida de dades, vol cobrir un nivell de la llengua bandejat per la tradició dialectològica. La metodologia pròpia de la recol·lecta dialectal avui en dia bascula entre aquestes dues realitats que, en tot cas, cerquen ser complementàries i oferir un marc descriptiu molt més generós i profund de la llengua.

A banda del mètode indirecte i de l'entrevista semidirigida (que pot incloure innovacions i assajos de recollida de dades, o simplement esdevindre un mètode nou i renovat que faci que es particularitzi i adopti una altra forma), l'investigador esdevé investigador-observador en tant que expert en la matèria, de manera que també pot arribar a ser, consegüentment, informant; per tant, l'expertesa i la perícia de l'investigador també poden tindre un paper rellevant en la recol·lecta de dades.

2. Generalitats lingüístiques de l'ALDC. ¿Què té en compte?

El qüestionari elaborat per a l'ALDC consta de 2.452 preguntes de caire lingüístic (2.016 procedents del qüestionari del 1965, que es van ampliar fins a les 2.452 del qüestionari definitiu —que és el que es referencia en tot moment en aquest treball—), centrades especialment en el lèxic rural, amb atenció a aspectes etnogràfics, basades en el mètode indirecte d'interrogació i «només en la sintaxi i la fonosintaxi s'ha aplicat la traducció:

del castellà, del francès o de l'italià, segons la llengua estatal de la zona on es feia l'enquesta» (Badia i Margarit *et alii*, 1993: 9). Així, sobretot per a la secció del lèxic, els enunciats del qüestionari estan organitzats perquè es puguin preguntar seguint una direcció onomasiològica, això és, van del significat al significat: es pregunta a l'informador «Com en diu dels dos solcs que deixa a terra el pas d'un carro?» per tal d'obtenir els substantius *rodera*, *carrilada*, *ginya*, etc. Tanmateix, algunes preguntes van del significat al significat, és a dir, posen el focus d'atenció en la semàntica: es demana «Què és la vianda?» per tal d'obtenir respostes com 'carn', 'verdura', 'pastes de sopa', 'menjar que el pagès s'emporta al tros', etc. Aquest qüestionari consta de dues parts ben diferenciades: la part introductòria, que conté preguntes habituals referents als investigadors, als subjectes i a les localitats (ajuntament, partit judicial, comarca, diòcesi, nom popular de la localitat, etc.), i la part pròpiament lingüística, que comprèn les seccions del lèxic, de la morfologia, de la sintaxi i de la fonosintaxi. És aquesta última part la que esdevé objecte de comentari d'aquest treball i la que centra l'atenció lingüística a l'hora d'elaborar el qüestionari pertinent.

El comentari que el compendi *Atlas lingüístic del domini català: qüestionari* aporta arran dels diversos nivells lingüístics tractats és el següent. Quant al lèxic,

conté disset capítols presentats per famílies semàntiques. S'hi inclou algun camp nocional que només té components en una àrea geogràfica restringida, com és el cas del suro, que probablement per això no podrà ser cartografiat. Altres camps estan en funció de l'àrea geogràfica (vocabulari mariner, viticultura) i els mapes que se n'extrauran seran forçosament lacunars. D'altres, perquè es tracta de pràctiques decadents, han donat pocs resultats (cultiu del lli o del cànem). Tot i que alguns mots potser no encaixen exactament dins el camp semàntic que ocupen, hi han estat inclosos per algun tipus d'afinitat nocional (per exemple, al costat de *les plomes* de l'aviram, s'ha introduït *la ploma* d'escriure). (Badia i Margarit *et alii*, 1993: 13-14)

La proximitat d'aquesta part fa pensar que és la secció a la qual s'ha atorgat un pes específic en el conjunt del qüestionari. De fet, els disset capítols que es consideren són (1) el cos humà i les malalties; (2) el vestit; (3) la casa i les ocupacions domèstiques; (4) la família: cicle de la vida; (5) el món espiritual: l'Església, les festes religioses i les creences; (6) els jocs; (7) el temps cronològic i la meteorologia; (8) la topografia; (9) el camp i els cultius; (10) les indústries relacionades amb l'agricultura; (11) els vegetals; (12) la vida pastoral; (13) els animals domèstics; (14) els insectes, els ocells

i els animals salvatges; (15) els oficis; (16) el mar, els vaixells i la pesca, i (17) vària o altres. Pel que fa a la morfologia i la sintaxi, agrupats en un mateix paràgraf,

presenten trets que fins avui no havien estat estudiats des d'un angle geolinguístic, com el superlatiu (una noia *molt bonica*), el diminutiu (un *gosset*), l'augmentatiu (un *gossàs*), l'article personal (*en Pere, na Maria*), certes concordances (*la noia que hem vist; aquesta noia, ja l'hem vista*), la presència/absència del pronom adverbial ([a passejar] *vols anar-hi?*), etc. La menor diferenciació sintàctica del nostre domini justifica la brevetat del capítol dedicat a la sintaxi. (Badia i Margarit *et alii*, 1993: 14)

Els fenòmens sintàctics tractats fan referència a combinacions pronominals, a la negació, a proposicions temporals, a proposicions condicionals i a locucions lexicalitzades, majoritàriament. Tal com indiquen els autors, és una primera temptativa, valuosa, de treballar la sintaxi des d'un punt de vista variacional, a pesar que la descripció dels resultats és mínima —o nul·la— i en moltes ocasions les possibles respostes dels informants queden reduïdes a dues possibilitats.⁶ De fet, un dels objectius d'haver inclòs qüestions de sintaxi és perquè, en aquell remot 1993, ja es considerava i es constatava «la preparació d'estudis de sintaxi i entonació dialectal, tan desatesos en el nostre àmbit de recerca» (Badia i Margarit *et alii*, 1993: 10).

Finalment, també es preveu una secció de fonosintaxi que

vol il·lustrar les realitzacions dels enllaços amb assimilacions, sonoritzacions, ensordiments, etc. (*els homes, cap embenat...*). De vegades alguna pregunta, pel fet de desconèixer-se un mot a qualche localitat ha estat substituït per un altre que oferís la mateixa estructura fònica (*garrot feixuc* → *garrot fi, dues xemeneies* → *dos xiquets*). (Badia i Margarit *et alii*, 1993: 14)

Pot sobtar que de manera explícita no s'hi tractin fenòmens fonètics (més enllà, és clar, de la fonètica sintàctica), però els autors aclareixen que està ideat d'aquesta manera

simplement perquè aquesta [la fonètica] s'estudiarà a partir del lèxic. S'ha fet així en benefici d'una major espontaneïtat en les respostes, plaçades en

⁶ Certament, tampoc no ajuda a fer justícia ni a posar al descobert els procediments d'elaboració del qüestionari general el fet que no sigui públic el que van anomenar «"Qüestionari explicat", una mena de "llibre del mestre", d'ús intern, per tal de facilitar la formulació de preguntes per part dels enquestadors» (Badia i Margarit *et alii*, 1993: 13). Tot i que s'aporten exemples metodològics per obtenir dades, no se'n diu res, de la sintaxi (ni eventualment, tampoc, de la morfologia).

un camp semàntic on els elements estan estretament lligats. Entre *front*, *bé*, *pressa*, *forn* i *lleig*, agrupats així en un qüestionari preparat per a l'estudi del vocalisme tònic de les llengües iberoromàniques, no hi ha cap solidaritat semàntica i llur formulació ha de ser desconcertant per al subjecte informador; en canvi, si *madur*, per exemple, és situat en el camp semàntic dels fruits i vegetals, haurà estat elicitat fàcilment i després podrem estudiar-ne aspectes fonètics: tractament de la *-d-* (< -r-), articulació o emmudiment de la *-r*, articulació de la pretònica com a [a] o com a []; i així, amb altres mots es podrà fer una explotació fonètica semblant. (Badia i Margarit *et alii*, 1993: 14)

Daniel Recasens (1985), que va treballar la parla del Camp de Tarragona, també va elaborar un qüestionari lingüístic —enquesta— que «constava de paral·lelismes fonètics, morfològics i lexicals entre la parla del Camp, el català occidental i el català balear, així com de variants lingüístiques pròpies de la comarca tarragonina» (1985: 47). Es va basar en bona part en conceptes inclosos al qüestionari de l'ALDC,⁷ però també en termes del *Diccionari català-valencià-balear*, en dades procedents d'estudis monogràfics sobre la parla del Camp i, quant a la morfologia, es va fixar en la informació fornida per Moll a *Flexió*. Aquest qüestionari (acabat d'elaborar l'estiu del 1976) donava la mateixa prioritat a aspectes de fonètica, de morfologia i de lèxic. La relació de temes inclosos al qüestionari general definitiu consta de tres seccions: la general, la dels apèndixs i la de morfologia. La primera —secció general— recull aspectes de fonètica, lèxic i categories morfològiques de gènere i nombre: el cos humà, les malalties, el vestit, la casa, la família, les festes religioses, els jocs, el temps, la topografia, el camp, la indústria agrícola, els vegetals, la vida pastoral, els animals domèstics, els insectes, els oficis, el mar i vària (adjectius i formes verbals, essencialment). La segona —apèndix— agrupa aspectes referits a adjectius, verbs i formes nominals. La tercera —secció sobre morfologia— tracta, d'una banda, formes verbals (50 formes rizotòniques i 70 paradigmes verbals amb pregunta de variants rellevants) i, de l'altra, en contrast amb la morfologia verbal, inclou una subsecció que treballa la morfologia dels articles, els demostratius, els possessius, els numerals, els pronoms personals, els indefinits, etc.⁸

7 Cal tindre present que l'enquesta de l'ALDC de la qual partia Recasens (1982; 1985) era la versió Qüestionari, del 1965, anterior a la del 1993.

8 Tradicionalment i tot sovint, a l'hora de fer l'anàlisi lingüística de les dades recollides, se sol agrupar sota l'epígraf «morfologia nominal» un seguit de categories gramaticals que van més

3. *Innovacions, ampliacions i dificultats del qüestionari lingüístic del Tarragonès per a la confecció de l'«Atles lingüístic del Tarragonès» (ALT)*

A l'hora de plantejar la confecció del qüestionari lingüístic per a la casuística d'una àrea concreta —el Tarragonès— d'una llengua concreta —la catalana—, cal tindre en compte la idiosincràsia lingüística, això és, la fesomia que adopta la llengua en aquesta zona, cosa que caldrà traslladar al qüestionari. Aquesta idiosincràsia es pot definir segons si es tracta d'elements (lingüístics) particulars i/o exclusius o segons si es tracta d'elements (lingüístics) innovadors respecte del qüestionari base; llavors, els fenòmens que s'inscriguin en aquestes categories seran objecte d'inclusió i d'adaptació. Això preveu, aleshores, que també hi hagi un conjunt d'ítems i d'aspectes que siguin comuns a d'altres zones, a d'altres parlars, en part perquè formen part del lèxic comú, en part perquè són solucions fonètiques o morfològiques compartides per tota la catalanofonia; llavors, els fenòmens que s'inscriguin en aquesta realitat seran objecte de valoració i, en tot cas, de reavaluació, però serà matèria lingüística amb la qual es compta de partida. Com s'ha dit més amunt i com també va fer Recasens (1982; 1985), el qüestionari de l'ALDC serà la matèria subjacent en tant que publicació de referència en la dialectologia catalana (i la lingüística catalana) i, per tant, d'una banda, serà objecte d'inclusió i adaptació de fenòmens particulars i innovadors, i, de l'altra, serà objecte de valoració i reavaluació de fenòmens compartits i coneguts.

Quant al lèxic, esdevé la secció més prolixa: ofereix informació lèxica, fonètica i també morfològica. Es tenen en compte els camps semàntics inicials de l'ALDC, per bé que es donen pesos diferents segons el camp semàntic de què es tracti, cosa que pot fer que tinguin un camp semàntic propi. Així, resseguint els microatles lingüístics que s'han elaborat en el si de la Universitat Rovira i Virgili (Navarro, 1996; Cubells, 2009; Llamas Puig, 2018; Castellà Espuny, 2020), que també esdevenen font d'emmira-llament per confeccionar el qüestionari lingüístic per al Tarragonès, hi ha: (1) els camps i els cultius; (2) les indústries relacionades amb l'agricultura (la vinya, l'olivera, el blat); (3) els vegetals; (4) els animals domèstics; (5) el temps i les estacions de l'any; (6) noms topogràfics; (7) els oficis; (8) la vida pastoral; (9) el cos humà; (10) la casa; (11) el vestit; (12) la família i

enllà de la morfologia del nom, del substantiu, com són els determinants, els adjectius, els pronoms, els adverbis, les preposicions, les conjuncions, etc.

el cicle de la vida; (13) les festes religioses; (14) els jocs; (15) els amfibis i rèptils; (16) els arbres; (17) els bolets; (18) les fruites i els arbres fruiters; (19) els invertebrats; (20) els mamífers; (21) els moixons; (22) els peixos; (23) les flors i plantes silvestres, i (24) lèxic propi del Camp de Tarragona.⁹ El mètode per confeccionar l'enquesta és el de l'interrogatori indirecte des del significat al significant i, esporàdicament, per esclarir qüestions semàntiques, del significant al significat.

Pel que fa a la morfologia, hi ha ben diferenciades dues seccions: la morfologia verbal i la morfologia «nominal», definida a partir de l'alteritat respecte de la categoria lèxica *verb*. D'una banda, la morfologia verbal té en compte 40 paradigmes verbals, sobretot de la segona i la tercera conjugacions, amb especial atenció a certs verbs irregulars i als temps de present (d'indicatiu i de subjuntiu), d'imperfet (d'indicatiu i de subjuntiu), de futur i de condicional, junt amb el mode imperatiu. De l'altra, tota la matèria morfològica que no és verbal («morfologia nominal») planteja el gènere i el nombre dels parlars del Tarragonès, l'article, els pronoms personals, els demostratius, els possessius, els numerals, els interrogatius i relatius, els indefinits, les preposicions, les conjuncions, els adverbis i les interjeccions. Respecte de l'ALDC, és el nivell lingüístic amb més elements comuns entre un i altre qüestionaris, tal com també estableixen els microatles existents del sud del Principat de Catalunya. El mètode indirecte i l'observació directa són les metodologies a partir de les quals s'ha vertebat el nivell morfològic.

Respecte de la fonètica, gran part de les dades venen donades a partir de les respostes del lèxic, per bé que la categorització dels fenòmens s'estableix d'acord amb la divisió clàssica de vocalisme, consonantisme i altres fenòmens fonètics, i segons el context que s'exposi. A més a més, en el cas del Tarragonès cal tindre en compte unes realitzacions exclusives en el context del català tarragoní i en el conjunt dels Països Catalans: la fonètica de les vocals mitjanes dels Pallaresos i la Riera de Gaià —dues illes lingüístiques amb relació al vocalisme tònic. En aquests dos parlars es produeix

⁹ Són solucions lèxiques identificades al Camp de Tarragona i a les Terres de l'Ebre relacionades amb la manera de fer, de ser i d'esdevindre's en aquestes zones, cosa que podria indicar lèxic compartit en una zona de transició cap a l'occidental i el nord-occidental: *tou/blan/moll*, *camí/cop/vegada*, *escarser/imparell/senar*, *esgarronar*, *espenta/empenta*, *gisclar/xisclar*, *malmirrés*, *mota*, *murri*, *plegar* (avellanes), *puent* ('emprenyador'), *ratxar* ('cant del perdigot'), *raure* (les males herbes amb una aixada) / *birbar* (les males herbes amb la mà), *resclum*, *sajola*, *sem/sema* i *pelcigar/xafar*.

una descompensació en el sistema vocàlic tònic perquè la quantitat perceptible de vocals palatals semiobertes ([ɛ]) augmenta, ja que s'hi ajunten les vocals palatals semiobertes que el català d'aquestes dues poblacions rep del sistema oriental, això és, els sons derivats de les vocals llatines ĭ i ē, amb les vocals palatals semiobertes procedents de les ě llatines no condicionades, el resultat general de les quals és una vocal palatal semitançada ([e]), tot i que en alguns parlars, especialment del subdialecte pallarès, el resultat és el d'una vocal palatal semioberta ([ɛ]), que és el mateix que el dels Pallaresos i la Riera. Com que la llengua tendeix a l'equilibri, a manera d'imatge especular, per buscar la simetria, la part velar mitjana del sistema vocàlic tònic també adopta aquesta mateixa distribució, de manera que hi ha contextos de vocals velars semitançades ([o]) que s'articulen semiobertes ([ɔ]); paral·lelament, doncs, això també incrementa la percepció de més vocals semiobertes que semitançades. Una hipòtesi que fa sentit és la de les influències del pallarès (tal com indica el topònim *Pallaresos*), potser pervingudes d'algunes onades de repoblament i assentades en aquesta zona del Camp de Tarragona. El fet que es tracti d'un tret propi de parlars constitutius en territori de parlars consecutius ho podria fer pensar. En qualsevol cas, és un fenomen molt poc estudiat i contrastat;¹⁰ a més a més, la presència d'aquest fenomen lingüístic als Pallaresos i a la Riera, concretament, genera molt poc consens sobre l'origen i la motivació.

Pel que fa a la sintaxi, generalment vira del mètode indirecte d'interrogació cap a l'entrevista semidirigida (acompanyada de l'escolta activa per part de l'investigador en converses espontànies i poc encotillades). Com ja s'ha exposat més amunt amb el problema metodològic que planteja la recollida de dades sintàctiques, s'ha procurat confeccionar un model d'enquesta singular per a cadascun dels fenòmens que s'han de recollir. Això exigeix que ja se sàpiga d'antuvi quins són els fenòmens i els trets que s'han d'estudiar per poder ajustar l'enquesta a les necessitats i al tractament propis de cada fenomen sintàctic, ja que la possibilitat de sistematitzar-los en un mateix model de recollida de dades és molt baixa. En el nivell sintàctic, a més, hi ha la dificultat afegida que potencialment els fenòmens

10 El primer i únic estudiós que n'ha parlat amb profusió és Recasens (1982; 1985). Darrerament, hi ha estudis que tracten, revisen i descriuen aquest fenomen (Vellvè-Blanch, en premsa) o d'altres que hi estan estretament relacionats i que, tangencialment i etimològicament, fan emergir punts en comú amb els parlars dels Pallaresos i de la Riera (Callejón i Mateu, 2019: 183).

que es volen estudiar són infinits —o, en tot cas, no estan tan establerts com sí que passa amb la fonètica o la morfologia, en part per la tradició dialectal que els avala—, segons les possibilitats combinatòries que ofereix la llengua, cosa que fa que delimitar els fenòmens que cal estudiar sigui imperatiu. Així, es tracta (1) el *jo* com a complement oblic; (2) l'alternança acusatiu/datiu en verbs psicològics; (3) la concordança del complement *n* amb els verbs esdevenimentals i equiparables; (4) el verb *haver-hi*; (5) la concordança en construccions inacusatives; (6) la concordança del participi; (7) la concordança dels noms col·lectius amb el verb; (8) la perífrasi d'obligació; (9) la perífrasi progressiva amb doble gerundi; (10) l'omissió de l'article personal davant d'antropònim masculí; (11) les estructures interrogatives amb partícules confirmatòries; (12) la partícula de reforçament [ə] en estructures interrogatives emfàtiques; (13) combinacions pronominals; (14) la correlació del condicional irreal de present; (15) la correlació del condicional irreal de passat, i (16) el pleonasme i la duplicació pronominal. La selecció d'aquests fenòmens i no d'uns altres pot ser més o menys convencional, per bé que no tot reposa sobre la casualitat: alguns d'aquests fenòmens són d'àmbit prou general i, per tant, esdevenen objecte d'avaluació en la zona estudiada concreta; alguns altres són fenòmens estudiats en els treballs de Cubells (2009), Llamas Puig (2018) i Castellà Espuny (2020), i, aleshores, responen a una certa tradició acadèmica en el marc dels territoris on la Universitat Rovira i Virgili té abast, i alguns altres són fenòmens particulars detectats en el paper d'investigador usuari de la llengua (per mi mateix i per altres estudiosos que, més o menys curiosament, hi han prestat atenció).

A tall d'exemple, a continuació s'exposen quatre d'aquests fenòmens,¹¹ que es caracteritzen per rebre un tractament heterogeni segons la manera de fer emergir l'essència lingüística (mètode) i segons la dificultat i la celeritat a l'hora d'obtenir les dades: (a) la correlació del condicional irreal de passat; (b) l'alternança acusatiu/datiu en verbs psicològics; (c) el pleonasme i la duplicació pronominal, i (d) la perífrasi progressiva amb doble gerundi.

(a) El que es vol avaluar del condicional irreal de passat és si els parlants tendeixen a expressar la proposició condicional amb la forma de condicional («*hauria* + participi») o amb la forma de plusquamperfet de

11 Per qüestions de format, s'exposaran succintament o parcialment per il·lustrar les possibles dificultats que presenten a l'hora de (re)pensar el qüestionari lingüístic.

subjuntiu («*hagués + participi*»), coincidint amb la de la proposició no condicional: *Si hagués sabut que avui havia de ploure, hauria agafat el paraigua* o *Si hagués sabut que avui havia de ploure, hagués agafat el paraigua*. El plantejament de l'enquesta és senzill perquè només cal fer que l'informant completi una frase donada en què es deixa en blanc el context que interessa a partir de l'infinitiu: *Si hagués sabut que avui havia de ploure, _____ (AGAFAR) un paraigua*. L'entrevista semidirigida és un mètode molt efectiu en aquests casos.

(b) Per vehicular el fenomen de l'alternança acusatiu/datiu en verbs psicològics el mètode de l'entrevista semidirigida també és prou eficaç perquè cal fer completar unes frases donades als informants amb un pronom o un altre, segons l'ordre oracional i l'aspecte verbal (perfectiu o imperfectiu). Cal pensar que de manera natural els informants es decantaran per la seva opció més genuïna i familiar, de manera que pot ser que no s'acabi esdevenint el mateix *A la Maria _____ sorprèn la pel·lícula que acaben d'estrenar*, *A la Maria _____ ha sorprès la pel·lícula que acaben d'estrenar*, *La pel·lícula que acaben d'estrenar _____ sorprèn*, *a la Maria* i *La pel·lícula que acaben d'estrenar _____ ha sorprès, a la Maria*. Els usos que es poden arribar a registrar poden ser prou generals, tot i que la dificultat en aquest fenomen rau en les restriccions que s'imposen a les frases donades (p. e., l'ordre oracional i l'aspecte verbal) i en el camp de dispersió dels verbs psicològics, tant des del punt de vista de la classificació tipològica com del comportament lingüístic o de la seva sintaxi. Cal delimitar l'àmbit d'actuació i cal determinar el nombre de verbs que s'han d'estudiar.

(c) La fixació de l'estudi del pleonasme o de la duplicació pronominal (dos fenòmens semblants però no iguals) és la producció espontània, és a dir, col·loquial de les possibles repeticions pronominals. La situació idònia seria que en conversa lliure i distesa es poguessin captar usos pleonàstics o duplicats, tot i que es deixaria a la casualitat l'aparició o no d'aquest fenomen i la modalització dels possibles resultats. En aquest cas, llavors, l'entrevista semidirigida bandeja la compleció de frases i prefereix els judicis de valor, de manera que busca una resposta qualitativa del parlant a preguntes com «Us sona bé la següent frase?» que introdueixen enunciats com *Jo ja no ho vaig fer-ho, això*. El biaix dels judicis de valor és que els informants poden voler-se ultracorregir i triar l'opció més «adequada» o, en gran quantitat, poden perdre la noció d'allò que realment dirien.

(d) L'objectiu de preguntar per la perífrasi progressiva amb doble gerundi pretén asseverar que hi ha certes produccions sintàctiques que són particulars (i potser també exclusives) del tarragoní i que, per tant, construccions com *(a)nem (a)nant fent* constitueixen una prolongació de la perífrasi progressiva que ja és coneguda per la gramàtica descriptiva i prescriptiva. Se sap que el verb auxiliar de les perífrasis convencionals és *anar*, per bé que cal confirmar que el segon element de la perífrasi progressiva amb doble gerundi duplica el verb auxiliar de la perífrasi convencional; com també cal descartar que el verb lèxic influeixi en la selecció del segon element (el primer gerundi). En aquest cas, sembla que no és tan evident que es puguin incentivar judicis de valor només amb una frase preparada per emetre un judici de valor. Sí que és cert que, pensant en la perífrasi concreta *(a)nem (a)nant fent*, es pot intentar de fer sorgir en forma de resposta a la pregunta «Com anem?; Com estem?», tot i que el risc de fallada és considerable perquè els informants poden oferir altres produccions. A més a més, només s'aconseguiria resoldre per a un cas concret: *(a)nem (a)nant fent*. La falta d'un mètode amb tècniques concretes en dificulta la recollida, tant per la particularitat que representa en el conjunt de la llengua catalana com pels pocs —o nuls— referents bibliogràfics que existeixen. Cal, encara, repensar com obtenir produccions de perífrasis progressives amb doble gerundi.

4. Conclusions

La preparació i la reflexió prèvia abans de començar el treball de camp són imprescindibles per traçar un full de ruta coherent i adequat a l'estudi que es vol emprendre, i la tasca de confeccionar el qüestionari lingüístic reflecteix certs postulats que cal sospesar a l'hora de tractar la matèria lingüística. En aquest cas, en l'adaptació del qüestionari de l'ALDC a la idiosincràsia lingüística del Tarragonès s'ha posat de manifest que la ponderació d'aquesta idiosincràsia, d'aquesta fesomia, és necessària per ajustar un qüestionari base i alimentar-lo segons els requeriments oportuns. Aquests requeriments es generen segons el nivell lingüístic que es valori, segons la tradició acadèmica que acompanyi cada nivell i segons els referents més o menys immediats en el temps que es considerin per fornir un marc teòric, primer, i descriptiu, després, per tal de fixar la varietat dialectal triada i delimitada en l'espai i en el temps.

La metodologia que acompanya els estudis de dialectologia és solvent, contrastada i acceptada per la comunitat científica en els nivells fonètic, morfològic i lèxic; per tant, la fixació del qüestionari lingüístic serà un procés més guiat i amb referents igualment solvents, contrastats i acceptats per la comunitat científica. Tanmateix, en el nivell sintàctic no hi ha una metodologia tan sòlida ni homogeneïtzada, cosa que dificulta la sistematització de les preguntes i l'establiment d'una enquesta vàlida i funcional. En aquest cas cal recórrer al tractament compartimentat dels fenòmens que s'han d'estudiar, fet que comporta més lentitud però, alhora, la possibilitat de ser exhaustius a l'hora de tractar, des del punt de vista variacional, els fenòmens sintàctics objecte del treball. Per evitar que aquest escull esdevingui monolític, calen estudis de variació sintàctica que explorin mètodes nous de recollida de dades segons la idiosincràsia de la zona que s'hagi d'estudiar, i a través de l'assaig i error es refinara el mètode, de la mateixa manera que es va especialitzar en els romanistes alemanys del segle XIX que es dedicaven a la lingüística diacrònica i en els lingüistes francesos de principis del segle XX que es dedicaven a la lingüística diatòpica per a la recerca dialectal en fonètica, morfologia i lèxic.

Referències bibliogràfiques

- ALDC = VENY, J. & PONS I GRIERA, L. (2001-2018). *Atlas lingüístic del domini català*. Institut d'Estudis Catalans.
- BADIA I MARGARIT, A. M., PONS I GRIERA, L. & VENY, J. (1993). *Atlas lingüístic del domini català: qüestionari*. Institut d'Estudis Catalans.
- CALLEJÓN I MATEU, J. P. (2019). La desfonologització de les es i les os tòniques obertes i tancades en el dialecte vilanoví. A: R. MARRUGAT & J. SOLÉ BORDAS (ed.), *La llengua del Penedès: del vocabulari i la topònimia al folklore i la literatura. Actes de les XXVI Jornades d'Estudis Penedesencs* (p. 169-192). Institut d'Estudis Penedesencs.
- CASTELLÀ ESPUNY, C. M. (2020). *Atlas lingüístic del Baix Ebre (ALBE)* [Tesi doctoral inèdita]. Universitat Rovira i Virgili.
- COLÓN, G. & GIMENO, Ll. (ed.). (2011). *Noves tendències en la dialectologia contemporània*. Publicacions de la Universitat Jaume I.
- CUBELLS, O. (2009). *Atlas lingüístic de la Ribera d'Ebre (ALRE)*. Diputació de Tarragona.
- GRIERA, A. (1964). *Atlas lingüístic de Catalunya (ALC)*. La Polígrafa. (Obra original publicada el 1923)

- GUTIER, H. (1966). *Atlas linguistique des Pyrénées Orientales*. Centre National de la Recherche Scientifique.
- LLAMAS PUIG, E. (2018). *Atlas lingüístic del Priorat (ALPi)* [Tesi doctoral inèdita]. Universitat Rovira i Virgili.
- LLOB, A. (2020). *Perspectives diacròniques en la variació microsintàctica sincrònica. Reanàlisi i cicles en els sistemes negatius del català i d'altres varietats del continuu romànic pirinenc*. Edicions de la Universitat de Lleida.
- LLOB, A. & PINEDA, A. (2017). L'estudi de la variació sintàctica en català: on som i cap on anem? A: M. PÉREZ SALDANYA & R. ROCA RICART (ed.), *Actes del XVIIè Col·loqui de l'AILLC* (p. 527-542). Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes.
- NAVARRO TOMÁS, T. (1962). *Atlas lingüístico de la península Ibérica (ALPI)*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- NAVARRO, P. (1996). *Atlas lingüístic de la Terra Alta (ALTA)*. Diputació de Tarragona.
- PINEDA, A. (2016). *Les fronteres de la (in)transitivitat. Estudi dels aplicatius en llengües romàniques i basc*. Institut Privat d'Estudis MónJuïc.
- RECASENS, D. (1982). *La parla del Camp de Tarragona (assaig de síntesi)*. Òmnium Cultural.
- (1985). *Estudi lingüístic sobre la parla del Camp de Tarragona*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RIGAU, G. (1998). La variació sintàctica: uniformitat en la diversitat. *Caplletra*, 25(1), 63-82.
- VELLVÈ-BLANCH, B. (en premsa). Sobre un fenomen fonètic i quatre de sintàctics en els parlars del Tarragonès. A: Ú. VACALEBRI, M. SALOMÓN & C. MIRA (ed.), *Cartografies de la catalanística contemporània emergent: llengua, traducció i didàctica*. Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

CONFLICTIVITAT DELS GREMIS DE REUS I TARRAGONA
AL SEGLE XVIII: MIRADES HISTORIOGRÀFIQUES
I METODOLÒGIQUES

Manel Camafort Montoya
Universitat Rovira i Virgili
manel.camafort@estudiants.urv.cat

Resum

Aquest treball analitza l'impacte de l'absolutisme borbònic en les estructures polítiques i econòmiques urbanes de la Catalunya del segle XVIII. A partir de la documentació municipal i fiscal conservada, es duu a terme una revisió sistemàtica dels llibres capitulars i altres fonts arxivístiques, amb una metodologia que combina la transcripció paleogràfica i la interpretació historiogràfica. L'objectiu és comprendre els mecanismes de govern local i les tensions sorgides de la necessitat d'aplicar mesures fiscals en un context de deute i dificultats de gestió. El cos del treball s'organitza en tres eixos principals: en primer lloc, la descripció de les fonts i el procés metodològic emprat; en segon lloc, l'anàlisi de les polítiques municipals i la seva relació amb els gremis i la població urbana, i, finalment, la valoració dels resultats i l'impacte d'aquestes dinàmiques en l'equilibri entre autoritat reial, poder municipal i societat. Els resultats obtinguts mostren la recurrència de conflictes derivats de les mesures extraordinàries de caràcter fiscal i administratiu, així com la capacitat de resposta i negociació dels sectors socials implicats. En conjunt, el treball aporta una visió global sobre la interacció entre poder central i l'Administració local en el marc de l'absolutisme, amb la qual cosa contribueix a entendre millor els processos de govern i resistència en les ciutats catalanes del segle XVIII.

Paraules clau: gremis, absolutisme, govern municipal, fiscalitat, conflicte social.

Abstract

This study examines the impact of Bourbon absolutism on the political and economic structures of eighteenth-century Catalan cities. Drawing on preserved municipal and fiscal documentation, it conducts a systematic review of council records and other archival sources through a methodology that combines paleographic transcription with historiographical interpretation. The aim is to understand the mechanisms of local governance and the tensions that arose from the need to implement fiscal measures in a context of debt and administrative difficulties. The body of the work is structured around three main axes: first, a description of the sources and methodological process employed; second, an analysis of municipal policies and their relationship with guilds and urban society; and finally, an assessment of the results and the impact of these dynamics on the balance between royal authority, municipal power, and society. The findings reveal recurring conflicts arising from extraordinary fiscal and administrative measures, as well as a capacity for response and negotiation demonstrated by the social groups involved. Overall, the study offers a comprehensive overview of the interaction between central power and local administration within the framework of absolutism, thereby contributing to a deeper understanding of the processes of governance and resistance existing in Catalan cities in the eighteenth century.

Keywords: guilds, absolutism, municipal government, taxation, social conflict

0. Introducció

A les ciutats europees, la producció i comercialització de béns de consum i serveis va establir-se a partir d'una organització a través d'algunes associacions que imposaven un conjunt de regulacions al mercat. El fenomen gremial es consagrà com un sistema organitzat ja des de l'edat mitjana que, tot i passar per canvis constants en aquest període llarg de temps, es mantingué en unes condicions força similars fins a la Revolució Industrial. Aquestes primeres associacions van consolidar-se a tot el continent europeu al segle XIV i al segle XV, i van ser una part important de l'autoritat de les ciutats que donava suport al control dels mercats locals i els espais de treball com a bescanvi de certes responsabilitats i tasques que els eren reservats. Les ordenances o ordinacions, formades per capítols que delimi-

taven les facultats dels gremis en nombrosos aspectes, eren les normatives en què quedaven reflectides aquestes concessions, en les quals es podien recollir els atorgaments favorables a la seva activitat que van tenir des de l'inici. Així doncs, actuaven segons concessions dels poders terrenals i espirituals, i en la transició cap a l'edat moderna es produí un procés d'especialització que en alguns casos es va allargar fins al segle XVIII, que va ser el moment de més activitat a Europa arran de l'auge de les relacions del lliure mercat, que les feien continuar en aquest sender (Molas, 1970: 33-41).

Un cop superada la crisi baix medieval, dins de l'organització interna dels gremis van incorporar-se elements d'estabilitat social, amb els quals van obtenir una estructura oligàrquica i monopolista, uns elements de control que els van adjudicar importància i la facultat de protegir el mercat local de les ciutats. No obstant això, les dificultats amb què es trobaven els gremis van produir a partir del segle XV un procés d'anquilosament per la competència capitalista, que cada cop era més present. La seva resposta es va caracteritzar per un tancament en banda respecte d'aquestes pautes per conservar els privilegis, sobre els quals es basaven les seves pràctiques. Els seus mecanismes de defensa van ser notoris per al decreixement del comerç del segle XVII, que a Catalunya es contextualitzà després de la Guerra dels Segadors (1640-1652), quan l'empresa privada burgesa catalana generà més oportunitats de negoci.

En aquest llarg període històric, que en el cas de la monarquia hispànica va perllongar-se fins a l'abolició institucional el 1834, la població va tenir noves necessitats que van permetre alhora l'establiment de noves institucions que regulaven la creació d'aquests productes i serveis. Aquests canvis incentivaren un floriment de gremis cada cop més especialitzats en sectors industrials o en oficis independents, procés que incentivà la creació de nous gremis d'una sola professió. Atès això, aquest procediment de creació d'oficis independents d'altres, sempre que no hi hagués una relació substancial d'una feina amb altres del mateix sector, fou conseqüència directa a la demanda de béns de consum, a més de ser una mesura per defensar els interessos específics de cada professió. A partir d'aquesta premissa, podem comentar que les necessitats de la població, incloent-hi les noves, va ser un factor madurador de les organitzacions gremials i en va incentivar el floriment, fins al punt que se'n generava una de diferent per a cada realitat ocupacional. De fet, hi havia diverses entitats gremials que treballaven amb la mateixa matèria primera per confeccionar un producte diferent o acaparar una part del procés de producció. Això deixa veure que

hi havia un alt grau de divisió del treball en especialitats per produir allò que els permetien els sabers que rebien els aprenents per fer-los coneixedors del seu ofici.

Amb aquests paràmetres, els gremis van ser capaços d'adaptar-se als canvis i les innovacions que es produïen, que en alguns casos van anar acompanyats de l'enriquiment personal de mestres de gremi, el qual, segurament, responia a una conceptualització excessiva de la feina o al sorgiment de nous sectors. El cas de la sederia de Reus n'és un de remarcable. En canvi, les petites ciutats presentaven diferències en aquest sentit, ja que, els gremis reunien diversos oficis i, per tant, es pot arribar a la conclusió que, com més gran era el volum de gremis en una població i més tècnics hi havia, més es diversificaven, fins al punt que n'hi hagué de dedicats només a aspectes comercials.

Amb l'abolició de les restriccions al comerç, la sincronia dels privilegis feudals amb els criteris econòmics globals es va veure descontextualitzada, cosa que generà un afebliment a partir del segle XVII, encara que les seves fonts d'ingressos van ser el refugi que els va permetre subsistir fins el final del primer terç del segle XIX (Nieto, 2019: 21-25). Emmarcats en l'auge econòmic del segle de les llums, el neguit dels gremis, que feien conèixer les mateixes associacions per mitjà de nombroses comunicacions amb l'Administració, va continuar, però en una conjuntura econòmica favorable que sembla que aturà la davallada del xoc de les arrels medievals amb l'alça del capitalisme a mesura que avançava la centúria (Puig i Tàrrrech, 1992: 39).

Tanmateix, aquest cas d'estudi associatiu en el món preindustrial no només pren part de l'esfera econòmica. També s'integren aspectes de caràcter cultural en el si de les entitats gremials. Fins i tot en l'actualitat, hom pot observar com els apel·latius «gremi» i «confraria» són mots que apareixen junts amb una certa ambivalència de significat, qüestió que es podria resoldre coneixent els detalls del naixement d'aquestes organitzacions. Dit d'una altra manera, qui va verificar l'atorgament de cada gremi? És un gremi fundat per l'Administració estatal o per un domini eclesiàstic? De tota manera, a l'inici hi hauria una primacia del factor religiós per sobre del professional, ordre que, amb el pas dels anys, va invertir-se i l'econòmic va sobresortir amb el temps gràcies als nous parers sobre la devoció religiosa a l'èdada moderna. La tradició cristiana i l'assistència van anar lligades per una base professional que anava més enllà de l'àmbit laboral (Molas, 1975: 11).

Eren unes institucions en què interactuaven un gran volum de confreres de condició social ben diversa, els quals no estaven subjectes a una dinàmica única no escrita, encara que sempre es particularitza en els de cada municipi, i que podien portar a situacions associatives en què coincidien practicants d'oficis ben diferents. Al cap i a la fi, a més d'aquesta raó de ser interprofessional i intersectorial, aquestes comunitats responien a les necessitats assistencials de suport econòmic d'alguns oficis que acollia cada gremi. A la regió on s'emmarca aquest estudi,¹ es coneix que les entitats preindustrials del Camp de Tarragona eren nombroses i que van prendre Tarragona com a model per establir les ordenances i bases de les confraries, potser per la seva antiguitat o perquè la ciutat era un baluard de la tradició del territori amb unes confraries amb més membres associats i unes pràctiques devocionals més reconegudes. N'és un exemple el que recull Manel Güell, de la Confraria de la Puríssima Sang de Reus i la de Sant Cosme i Sant Damià, que va referenciar els estatuts de Tarragona com a model al segle XVI. S'han localitzat a Reus registres antics del segle XIV que estableixen el 1327 com la data més tardana en què es troba una evidència d'aquests organismes, que ostenten els teixidors (Güell, 2000: 144-156).

Després de les disputes dels oficis del ferro i les intervencions perquè els corders poguessin formar una confraria independent, es va publicar la suspensió de les germandats que no disposaven de l'aprovació reial el 1770. Aquesta era una mesura inclosa en els postulats il·lustrats de les reformes realitzades durant el regnat de Carles III, les quals van portar a establir un barem de les associacions a tota la monarquia, que acabà component l'*Expediente General sobre el arreglo de Cofradías, Gremios y Hermandades*. En poques paraules, tota entitat havia de passar una avaluació de la justícia per eliminar les pràctiques devocionals dels gremis, mal vistes per l'ús popular i festiu que se'n feia. Fou un judici en tota regla, que pretenia delimitar amb rigorositat què era una confraria i què era un gremi. Fins i tot, per part dels gremis de Reus, les que tenien el vistiplau de l'Audiència del Principat foren afectades per l'extrema rigorositat de la batllia de la ciutat, que va procedir a prohibir totes les ordenances i va conduir a la disgregació de les antigues confraries (Anguera, vol. II, 2003: 305-307), o si més no dels paràmetres interns dels gremis que continuaven considerant les pràctiques tradicionals i devocionals. Aquest document establia

¹ El nom del projecte es titula *Entre l'economia moral i la defensa del privilegi econòmic. Conflictes gremials i protesta popular a Reus i Tarragona a la crisi de l'Antic Règim (1719-1834)*.

virtuosament tots els actes de l'artesa, els quals, arran d'aquesta política, van patir un canvi de significat, però van continuar sent essencialment un privilegi de què es va gaudir fins al segle XVIII. La promulgació anava unida a la creació d'un gremi i constituïa un allargament de les disposicions municipals legals fetes a partir dels conflictes generats en la producció i comerç dels oficis (Molas, 1975: 49).

1. Debat historiogràfic

És força conegut que el desenvolupament històric del procés de la industrialització a l'Europa del segle XVIII va tenir unes bases sòlides i estables reconegudes per la comunitat de la recerca històrica. S'ha de reconèixer la indústria artesanal o preindústria com un motor incentivador d'aquest sector en aquest segle, en què es troba la gènesi de la transformació econòmica i social de l'Europa decimonònica (Hobsbawm, 1977: 34-42). El teixit associatiu gremial fou una organització de la producció i el comerç que constituí un ens social esdevenidor de capital humà (Juanjo Romero, 2015: 95). Catalunya n'és un exemple, ja que hi hagué tot un conjunt important d'associacions preindustrials que van mantenir un vigor industrial amb el temps (Moreno, 2017: 345-380). Justament, els gremis són el centre d'aquesta investigació, els quals van ser objecte de debat sobre els diversos caràcters emblemàtics pels quals han destacat aquestes institucions. A grans trets, avui en dia el debat consisteix a donar més o menys importància al component arcaic, monopolista i proteccionista de l'economia (Ogilvie, 2008: 175-182; 2014: 169-192).

Realment són els gremis unes institucions arcaïques en què predomina l'endogàmia i l'obstaculització del creixement de l'economia? O bé s'hauria d'aplicar un enfocament diferent que rehabilités les institucions gremials en què sobresortissin les perspectives personals dels agremiats per sobre de les del gremi? En la seva anàlisi, Sheilagh Ogilvie expressa que no s'ha de confondre l'eficiència de ser socialment òptims amb l'eficiència econòmica (2004: 286-333). A més de considerar-los com a organitzacions servils a l'elit urbana, els gremis van acabar donant una imatge paupèrrima com a obstacle de l'economia (Nieto, 2013: 97-107).

Aquest punt de vista s'ha defensat fins a la renovació historiogràfica produïda a la dècada de 1990, que va ajudar a considerar el procés d'aprenentatge de l'ofici com un vector per trencar aquesta imatge estereotipada (Nombela, 2003). Principalment, a aquest tòpic corresponia el fre a l'avenç

econòmic i la continuïtat de les pràctiques familiars basades en una relació fraternal, que estava enfocada a salvar tot tipus de conflicte. Aquesta contraposició a la visió negativa llaurada des del segle XVIII, quan encara eren vigents aquestes associacions, ha acabat constituint un moviment historiogràfic que s'anomena *retorn gremial* (Hidalgo, 2021: 97-114).

En la dècada de 1980, l'historiador anglès Eric Hobsbawm destacava el paper de les associacions gremials dins de l'organització dels municipis en l'era preindustrial, per a les quals establia un vincle amb l'associacionisme de l'època industrial (Hobsbawm, 1983: 166). I altres autors, com Epstein, Lucasen o Van Zandem, reprengueren aquesta línia, que pretenia evitar el reduccionisme de la realitat gremial tot destacant el caràcter actualitzador d'aquestes associacions per poder mantenir-ne la capacitat econòmica vigent durant més de 500 anys (Nieto, Zòfio, 2015; Nieto, 2013: 97-107). S'hi destacava el mercat entre regions i la difusió de tècniques que van ajudar a mantenir la competitivitat, a més de disposar d'un component important de mà d'obra.

Amb això present, podria llançar-se una pregunta que parteix d'aquesta línia. Els gremis van finalitzar agònicament després d'un procés de davallada? O podrien haver continuat subsistint basant-se en la seva dimensió social si les administracions estatals no els haguessin clausurat? (Epstein, 1998; 2008; Epstein, Prak, 2008).

Trobar les causes de la longevitat dels gremis, més enllà de posar èmfasi en la seva crisi final i les vicissituds conjunturals que van travessar, va ser el fil conductor de diversos d'aquests historiadors anglesos i holandesos, els quals, entre altres coses, en destacaren la capacitat de generar capital social, que podia competir directament dins del mercat local, cosa que podria destacar-ne l'existència fins al segle XIX. La institucionalització de les pautes de traspàs de la informació de cada ofici en un aprenentatge intern posat a disposició pel gremi seria el valor que n'hauria garantit la llarga existència. Ben al contrari, l'alça del sistema fabril i la disminució de la seva dependència de les rendes procedents dels seus monopolis n'haurien causat l'extinció (Epstein, 1998: 684-713). Altres autors hi sumen també la funció burocràtica i administrativa com una forma de contribució política dels cossos d'ofici menestrals en tasques com la formació de llesves i el repartiment d'impostos (Hickson, Thompson, 1991: 127-168). A banda, sense cap mena de dubte, s'ha de posar en valor la capacitat impositiva dels gremis, que és una realitat històrica evident, els quals, alhora, van tenir un paper important per incentivar la difusió del capitalisme comer-

cial (González Enciso, 1998: 111-137). Aquestes dues postures han nodrit un debat de caràcter històric d'àmbit europeu que ha generat un camp d'estudi que s'aproxima a una història en què participen diferents mirades, enfocaments que parteixen de camps d'estudi i temàtiques diferents (Belfanti, 2004; de Munck, 2007), com és el cas dels estudis de gènere en l'òrbita gremial; però, també, hi ha qui segueix la visió tradicional que dona suport a la institucionalització de l'activitat comunitària per mitjà d'una «revolució silenciosa», que va ser protagonitzada pels gremis (de Moor, 2008: 5-18).

Un altre factor que cal considerar és el seu posicionament de resistència envers el canvi, que va fer que fossin considerats com un obstacle per a les dinàmiques comercials. El sistema fabril va ser el primer model de producció manufacturera que va incitar la davallada dels gremis i la subsistència personal del sector industrial artesà (Lis, Soly: 2008). En aquest sentit, les seves normatives dificultaven l'accés al món laboral, encara que no van aconseguir imposar-s'hi (Reith, 2008: 114-142; Lucassen, Lucassen, 2005; 2009: 347-377).

Això sí, la diversitat de tipologies d'associacions gremials i de casuístiques particulars que les emparen formen un fenomen històric heterogeni del qual no poden extreure's conclusions genèriques. S'ha de considerar la gran diversitat de realitats que configuren les identitats urbanes de les quals van formar part els gremis i que van ajudar a establir (Benaul, 1992: 39-62; Ros, 1998: 11-35), a més de confeccionar productes manufacturats de qualitat cercant el «bé comú» dels consumidors (Corteguera, 2005) i de generar una projecció festiva del capital social i altres tasques essencials que van acabar creant diferenciacions d'estatus social dins la classe gremial (Molas, 2017: 127-139).

A casa nostra s'han destacat perspectives d'estudi que fan ressaltar l'entitat gremial com una institució vertebradora de la protesta popular en contra dels fraus i abusos comesos pels regidors borbònics d'alguns municipis catalans durant el segle XVIII.

Josep Maria Torres i Ribé, l'iniciador d'aquesta perspectiva d'estudis en la dècada de 1980, defensa que els gremis van suposar associacions de contrapoder amb el replantejament polític imposat pel decret de Nova Planta a manera de tutela social que combatia els greuges administratius gràcies a la seva continuïtat i a l'articulació conjunta entre entitats (Torras i Ribé, 1988; 2020). Més recent en el temps, el doctor Albareda ha establert els lligams amb els quals pot corroborar-se la cultura política en la deman-

da de representació política que abocaven a unes llibertats perdudes després de la Guerra de Successió i les imposicions fiscals amb reivindicacions econòmiques amb connotacions de caràcter polític (Albareda, 2023).

Si haguéssim de destacar un estudi representatiu d'aquestes tendències, el cas de la Cervera setcentista estudiada per Enric Tello ajuda a establir un diàleg entre les classes populars catalanes i l'oligarquia local. L'historiador destaca la constitució d'una cultura de baixa capa social en la qual es va basar el posicionament en contra de l'aplicació del llarg ús de l'absolutisme monàrquic que feien els regidors d'alguns municipis. Les connotacions antisenyorialistes eren clares, alhora que s'establí una connexió amb la causa filipista que va defensar aquesta ciutat durant la guerra pel tron de la monarquia. Per tant, pot establir-se que la crítica popular no era al sistema monàrquic estatal, sinó a l'ús extens que feien els governadors municipals de l'absolutisme, tot considerant la figura del rei com un garant de drets i privilegis (Tello, 1990).

2. Metodologia

Sense cap mena de dubte, les línies de debat comentades anteriorment obren un conjunt d'oportunitats per poder emprendre investigacions sobre els gremis i, en definitiva, altres associacions de l'època preindustrial emmarcades en el sistema de l'Antic Règim, com les confraries i les germandats, amb un enfocament acadèmic centrat en el valor que aquestes entitats tenien com a eixos vertebradors de la societat estamental en l'àmbit econòmic i social.

El projecte de tesi doctoral persegueix establir un estat de la qüestió dels gremis a través del conflicte com a fil conductor de la investigació per originar un discurs conjunt i comparat entre aquesta realitat històrica a la ciutat de Reus i Tarragona. Per descomptat, l'estudi no arriba fins els segles en què van existir aquestes entitats des de l'edat mitjana, sinó que s'enquadrarà en el període conegut com la Catalunya borbònica i s'allargarà fins a la supressió institucional d'aquestes associacions l'any 1834. D'aquesta manera, es podrà establir una imatge en què estiguin presents elements de conflicte popular contra frauds i abusos econòmics a la ciutat de Tarragona, a més d'aprofundir en les disputes generades a partir de la reforma administrativa de Carles III en endavant, amb la qual cosa constitueix dues parts diferenciades de la recerca.

Per concretar les oportunitats que ofereix la documentació històrica que hi ha als arxius de l'àrea d'estudi, en aquest apartat es farà un comentari en què s'explicaran les possibilitats que ofereixen els vestigis escrits dels arxius de les dues ciutats. Sobre Reus s'ha fet la consulta d'informació a l'Arxiu Comarcal del Baix Camp (ACBC); pel que fa a Tarragona, l'Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona (AHCT) és l'espai on hi ha la documentació generada a la ciutat històricament i l'Arxiu Històric de Tarragona (AHT) és on s'ubiquen altres fons, com els dels districtes notariaus.

Seguint el cronograma de la recerca, pel que fa a la consulta de documentació històrica de Tarragona, que correspon al primer estadi de la investigació, s'ha de destacar que hi ha dos fons documentals particulars dels oficis dels boters i els forners a l'AHCT. Justament, són els gremis dels quals avui en dia es conserva un fons particular, cosa que ha suposat menys dificultats per als historiadors i historiadores per aproximar-se a aquesta realitat. Això s'esdevé amb el gremi de forners d'aquesta ciutat, entitat de la qual es conserven diferents documents de la gestió interna.

<i>Tipologia</i>	<i>Datació cronològica</i>
Rebut de la cera	1513
Capítols de la confraria	1532-1557
Albarans de la confraria	1535-1585
Albarans de la cera	1547-1571
Inventaris i consells de la confraria	1572-1613
Consells o capítols de la confraria	1582-1592
Capítols de la confraria	1596-1607
Albarans i rebuts	1532-1651
Despeses de festes	1639 i 1640
Llibre de la confraria	1664-1715
Llistat dels confreres descarregadors	1670
Rebuts i albarans	1674-1693
Capítols i relació de comptes	1736-1745
Relacions dels comptes de la confraria	1760-1765

Taula 1. Relació de documentació del fons dels forners de Tarragona.
Extreta de (Cortiella, 1987).

Tal com s'observa a la taula anterior, la majoria de la documentació conservada data cronològicament del segle XVI i la segona meitat del segle XVII, tot i que també es conserven fragments de documentació de les altres meitats d'aquests segles que formen l'edat moderna. Des d'una perspectiva cronològica dels tres segles que componen aquesta edat històrica, no es conserven gaires documents enquadrats en el segle XVIII, només algunes relacions de comptes i capítols en què apareix la llista dels germans, a més d'altres comptes de la primera meitat de la dècada de 1760.

També es conserva un fons dels boters de Tarragona, que consisteix en documentació generada per la germandat del gremi d'aquest ofici, que es va crear el 1817 i que està compost per les ordenances de l'òrgan de govern, el registre de membres, correspondència, cobraments i mesades dels membres, i els ingressos i despeses.²

A partir dels postulats inicials de la recerca, s'ha pogut resoldre que la documentació administrativa dels municipis estudiats és una part essencial de la recerca per la quantitat de referències sobre gremis que s'hi troba, bé per les relacions establertes amb el poder per desenvolupar l'activitat administrativa, bé pels conflictes d'interessos que van generar-se d'aquesta part amb els gremis.

Els llibres d'acords del ple municipal de Tarragona del període estudiat es conserven al Fons de l'Ajuntament de Tarragona de l'Arxiu Històric de Tarragona. Tot i la seva extensió, que abasta des de l'any 1358, hi ha buits documentals recurrents que afecten totes les centúries amb un dèficit mitjà superior al 10 % dels anys de cada centúria i que és més elevat en els segles XIV i XVII. Pel que fa al segle XVIII, malgrat aquestes llacunes, els llibres d'acords no presenten grans mancances en aquest sentit; només hi falten els anys 1708-1710.

Per poder desenvolupar l'estudi proposat, aquests registres constitueixen una font de gran valor per la seva continuïtat cronològica i per la digitalització que se n'ha fet als webs dels arxius de Tarragona. Durant el segle XVIII, es consolida la manera d'organitzar aquests volums: se'n recuperen els títols marginals que havien desaparegut al segle XVII i a partir de 1729 s'incorpora un sistema de numeració i referència documental que facilita la localització de la correspondència generada i feta arribar a

2 Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona (1817-1891). Fons Germandat del Gremi de Boters de Tarragona. Descripció segons la Norma de Descripció Arxivística de Catalunya (NODAC). Codi de referència: CAT AHCT 04 12.

l'Ajuntament. El 1733 ja es disposa de relacions del contingut i a partir del 1739 se'n quantifiquen les pàgines separadament i se'n fixen índexs a l'inici dels llibres, que es mantenen al llarg de la dècada de 1740. Entre 1740 i 1751, cada volum recull dos anys i introdueix aquest segon any amb un altre índex, mentre que des del 1741 la documentació annexa es vincula amb números de referència dins les actes, encara que no hi ha la correspondència numèrica als annexos, només s'indica que hi ha un document sobre el tema tractat. Aquesta evolució mostra un procés de normalització i sistematització que facilita l'administració de la documentació per a l'ús propi del Govern i que facilita la recerca històrica actual.

Per això mateix, els llibres de govern de l'Ajuntament de Tarragona són una font de primer ordre per conèixer la realitat política, econòmica i social del segle XVIII. En el període cronològic que abasta aquesta recerca, es conserven íntegrament, encara que en els primers vint anys de govern escrits en aquests llibres hi apareixen algunes dificultats per fer-ne l'estudi. En aquest període inicial (1719-1737), el volum de pàgines és molt irregular, amb llibres que poden superar les dues-centes pàgines o bé quedar-se entorn de les cent. A partir dels llibres de 1738 i 1739 es produeix un punt d'inflexió: els llibres arriben a 223 i 378 pàgines, respectivament, gràcies a l'augment de documentació annexada que fins aquell moment era escassa. Aquesta transformació marca un canvi arxivístic i evidencia la voluntat de testimoniar més acuradament els debats i les comunicacions del consistori.

Al llarg del segle XVIII, la quantitat de documents annexos creix constantment arran d'episodis significatius amb el sistema d'arrendaments i les disputes que generen durant la primera meitat de la dècada de 1760. Hi destaca l'Expedient de Dotació Econòmica de 1763, que establí criteris nous per a les finances municipals i condicionà l'activitat econòmica local, i el debat amb els gremis per deixar de banda el pagament d'aquestes tributacions, que acabà amb la celebració de tres jornades d'avalots consecutives a la tardor de 1765 (Camafort, 2025: 111-120). La tendència es recupera a finals de segle: els anys 1791-1792 es registra un nou pic documental relacionat amb la Guerra Gran i la crisi econòmica, que s'allarga fins als primers anys del XIX i la Guerra del Francès.

Entre 1719 i 1800 es redactaren 7.884 pàgines d'actes, a les quals s'han d'afegir unes 14.000 unitats documentals annexes; si s'estén el còmput fins a 1.834, la xifra arriba a 22.500 documents. Aquestes dades comporten un cos documental d'una gran riquesa i varietat, en què es recullen incidents locals i qüestions d'abast nacional.

La relació entre actes i annexos també és reveladora: per cada pàgina d'acords, s'hi poden trobar fins a dues o tres pàgines de correspondència, cosa que reflecteix la complexitat creixent de l'Administració borbònica i el volum d'informació que s'hi pot arribar a trobar. Les dècades de 1740 i 1750 sobresurten per la seva extensió i intensitat, amb una mitjana molt alta de documentació, seguida per altres moments de gran producció, com la segona meitat de les dècades de 1760 i 1770, i la primera de 1780. A partir de 1786, la mitjana de documents adjuntats als llibres ja no baixa de dues pàgines per cada pàgina dels acords.

Aquest últim tipus de document analitzat per poder estudiar la situació social de Tarragona amb l'enfocament suggerit en la investigació es complementa amb els registres de Reus, que també es conserven. Aquesta comparativa ens serveix per introduir la documentació de la temàtica acordada en aquestes pàgines en aquesta segona ciutat.

Pel que fa als *llibres d'actes municipals* de Reus, s'ha de matisar que es disposa de la mateixa continuïtat cronològica per poder fer un estudi del període proposat, tot i que no hi ha volum gaire gran de documentació. Aquests llibres s'agrupen en períodes de diversos anys i com a mínim es pot veure que durant la Guerra del Francès i la Restauració absolutista hi va haver un llibre bianual. Abans d'això, es troben conglomerats períodes entre tres i set anys als llibres de la segona meitat del segle XVIII. En aquest cas, no cal tenir en compte el volum de pàgines com a signe distintiu dels debats generats i del contingut que recull perquè es força més reduït que el que apareix als llibres de govern de la capital del corregiment. A la taula que precedeix, s'estableix una relació de les pàgines de cadascun dels llibres i el marc cronològic que s'hi registra.

En altres paraules, com es pot apreciar en la taula de la mitjana anual de pàgines generades en aquests llibres, en alguns d'aquests llibres d'acords es pot trobar documentació adjunta cosa que difumina les conclusions d'aquesta aproximació. Tot i que la mitjana anual de la documentació del llibre de l'any 1778 també considera la correspondència que hi ha dins del llibre i que està inclosa en la nova paginació, la numeració històrica de segles enrere indica en aquest cas una mitjana de 9 pàgines en les quals es registrava la informació. Si és tinguessin en compte els documents anomenats, la mitjana creixeria fins a les 54. Passa el mateix amb el llibre que comença el 1786, tot i que, com es pot veure en el següent, que comença a partir de 1792, la diferència amb documentació inclosa i sense documentació inclosa dins de la numeració oficial és mínima.

Ordre	Dates límit ³	Anys	Pàgines ⁴	Mitjana anual	U. instal·lació
1	1693/(1700)-1710	18 (11,5)	164 ⁵	14,26	14
2	1710-1741	31	518	16,71	15
3	1740-1750	10	176	17,60	16
4	1750-1761	11	415	37,73	17
5	1761-1766	5	279	55,80	18
6	1766-1771	5	490	98,00	19
7	1774-1778	4	252	63,00	20
8	1778-1783	5	272 (46)	54,40 (9,2)	21
9	1783-1786	4	256	64,00	22
10	1786-1792	7	469 (126)	67,00 (18)	23
11	1792-1797	6	253 (242)	42,17 (40,33)	24
12	1798-1800	3	418	139,33	25
13	1801-1804	3	105	35	26
14	1804-1807	3	354	118	27
15	1807	0,5	518,5	518,5	28
16	(1808)	1,33	357	268,42	29
17	(1809-1810)	2	296	148	30
18	(1811-1812)	2	367	183,5	31
19	(1813-1814)	2	327	163,5	32
20	(1815-1816)	2	512	256	33
21	(1817-1818)	1,75	389	222,29	34
22	1819-1820	2	288	144	35
23	1821-1825	2	376	188	36
24	1825-1828 i 1830	5	303	60,6	37
25	1832-1834 i 1836	4	321	80,25	38
26	(1836-1840)	5	335	67	39

Taula 2. Relació de les actes municipals de Reus al segle XVIII i primer terç del segle XIX.

Es disposa de pocs exemples si no es fa un treball estadístic exhaustiu; però, a partir de la gràfica resultant, pot constatar-se que aquesta

3 Algunes de les actes municipals de Reus estan datades cronològicament de manera ambigua; la unitat d'instal·lació té una data diferent de la de la coberta de l'acta. Entre parèntesis apareixen les datacions més concretes del període històric del govern de la ciutat que s'hi registra.

4 Per poder fer aquesta estimació de les pàgines que hi ha en aquests llibres, s'ha deixat de banda l'enumeració més recent en el temps, feta pel personal de l'arxiu, i s'ha utilitzat la numeració històrica per poder afavorir una comparativa amb els llibres de Tarragona.

5 Considerant que el primer llibre de l'inici del segle XVIII, també s'hi ubiquen alguns anys de la centúria anterior. S'han seleccionat només les pàgines dels anys del segle estudiat.

dinàmica establerta a Tarragona seria la mateixa en el cas de Reus, tret d'algunes diferències explicables per algun esdeveniment històric o un ús administratiu diferent.

Gràfica 1. Evolució del volum de pàgines de les actes municipals de Reus. Elaboració pròpia.

En el cas del fons de la batllia de Reus, s'arriba a abastar cronològicament des de la primera meitat del segle XVI fins a la segona meitat del segle XIX, període en el qual podem constatar una continuïtat que gairebé no arriba a 400 anys. S'hi poden trobar agrupacions de documents de diferents cronologies ordenats per períodes, però també s'hi pot veure com la documentació d'alguns dels tres segles de l'edat moderna està distribuïda per diferents unitats d'instal·lació, entre les quals cal destacar processos, comptes o rebuts d'advocats, i altres documents relacionats.

Com a punt important en aquest apartat, cal destacar el conjunt de documents històrics de gremis generats per aquestes mateixes entitats i per l'Administració de la ciutat de Reus, que estan dipositats al Fons de l'Ajuntament de Reus. Tota la documentació sobre gremis està recollida i organitzada en una secció que manté l'organització de l'arxiu d'aquesta ciutat durant la segona meitat del segle XIX i que va mantenir l'Arxiu Històric de Reus. És per això que en aquest cas i en d'altres es poden trobar índexs que inclouen el contingut que es troba dins d'aquestes unitats d'instal·lació de manera tan detallada.

Per acabar aquest apartat, es farà una relació dels documents d'aquesta part del Fons de l'Ajuntament de Reus, els gremis als quals pertany i el període històric en què es va redactar. A aquesta selecció també s'hi han afegit documents que existeixen en altres fons documentals, com el Fons de la Família Borràs, el Fons de la Germandat de Sant Isidre i Santa Llúcia de Reus, el Fons del Gremi de Blanques de Reus i el Fons del Real Col·legi d'Argenters de Reus.

En aquesta secció, s'hi pot trobar documentació d'oficis agremiats que estan recopilats en l'*Índex de gremis i indústria*,⁶ en el qual es classifiquen i ordenen documents de diferent tipologia i extensió entre 1736 i 1862. La documentació que apareix en aquesta llista permet fer algunes observacions sobre la disposició de la documentació relacionada amb la producció industrial artesanal. Si a aquesta extensió cronològica hi suméssim altres documents històrics que se situen fora de l'àmbit del projecte de tesi doctoral, s'hi podrien incloure encara moltes més referències de documentació al respecte. Partint d'aquests paràmetres, s'ha de dir que s'ha establert un conjunt que abasta les 333 entrades amb documents que arriben a tenir un conjunt molt important d'informació. Aquest és el cas del llibre del gremi de blanquers, en què quedaven registrats els professionals que aconseguien el certificat de formació de l'ofici,⁷ o el registre d'elecció de càrrecs interns d'aquesta mateixa entitat.⁸

Pel que fa a la presència d'oficis, no hi ha dubte que l'ofici del qual es conserva més documentació en el període indicat és la dels sectors de la indústria sedera, els velers, els torcedors i els cinters, que, juntament amb els oficis relacionats amb el treball de la pell, els assaonadors i els blanquers, constitueixen un bloc important que permet realitzar una reconstrucció històrica profunda i completa. Altres, com els paraires, els adroguers, els espadenyers, els boters, els teixidors de lli, els sabaters, els botiguers i els pagesos, també disposen d'un conjunt significatiu de vestigis que poden servir per establir discursos històrics estructurats.

D'altres oficis no es conserva un conjunt important; per tant, tot i tenir alguns indicis històrics de les seves dinàmiques a la ciutat de Reus, la

6 *Índex de gremis i indústria* (1736-1862). ACBC. Ajuntament de Reus. U. I.: 16 920.

7 *Registre de blanquers que han aconseguit la maestria* (1753-1900). ACBC. Gremi de Blanquers de Reus. U. I.: 143.

8 *Registre elecció de càrrecs: procuradors, sagristans, clavari, abanderat, escrivà* (1817-1871). ACBC. Gremi de Blanquers de Reus. U. I.: 145.

reconstrucció serà possiblement més superficial que la que es pugui fer del conjunt del sector de la indústria tèxtil. En el cas dels altres oficis representats a la *taula 3*, es conserven menys de sis documents de cadascun, per la qual cosa enllaçar-los no necessàriament pot ajudar en aquesta tasca. D'un grup important d'oficis es conserva algun document independent, que possiblement no es pot incorporar a la recerca per manca de context, encara que es tenen en compte per establir noves connexions.

Si aquesta relació en termes quantitativus la realitzem per dècades, cal destacar que el nombre més gran s'ubica en la dècada de 1770. També n'hi ha diversa de les dècades de 1780 i 1790, que configuren, amb la dècada anterior, un període cronològic de l'últim terç del segle amb una gran quantitat de documents. Aquest fet podria explicar-se atès el conjunt de reformes administratives empreses per l'Administració de Carles III a finals de la dècada de 1760 i inicis de la de 1770, amb la qual cosa es podria considerar que, a més de la necessitat que els gremis podien tenir de generar aquesta documentació, es desenvolupà una reacció administrativa que augmentaria considerablement les referències històriques dels gremis en aquesta part de la centúria. Cal remarcar l'aparició constant de documents generats durant el primer terç del segle XIX, dels quals cal destacar el conjunt generat després de la Guerra del Francès (1808-1814), moment en què Espanya va passar per reformes que també van condicionar el futur històric dels gremis durant la Restauració absolutista (1814-1820) i el Trienni Liberal (1820-1823). En el primer terç de la nova centúria, s'hi han constatat en tots els fons esmentats un total de 86 documents, que ajudaran a establir un discurs transcendentari.

A manera de resum, s'ha de matisar que a la primera meitat del mil set-cents, els primers cinquanta anys del règim borbònic, fins a l'inici de les reformes a la segona meitat de la dècada de 1760, només hi ha 44 documents del total. A partir d'aquest moment, s'observa un augment sobtat molt pronunciat durant l'últim quart del segle XVIII, en el qual es poden trobar 56 entrades de documents durant la dècada de 1770, 34 durant la dècada de 1780 i, posteriorment, 20 documents de la dècada de 1790.⁹ Per al projecte, s'han establert 245 entrades de documentació, a les quals s'haurien d'afegir 81 vestigis en els quals no apareix cap data, cosa que

⁹ Cal tenir en compte els dos documents de la pàgina anterior i vuit d'anteriors a la imposició del Decret de Nova Planta, que en un cas arriben a abastar la segona meitat del segle XVII.

en dificulta l'ús en la recerca, però que compondrien un conjunt de 333 documents.

Per establir un plantejament de la dedicació professional de l'ofici dels documents, s'ha generat aquesta taula, que detalla amb quin ofici es relaciona cada document. En 76 dels 333 registres documentals, no hi ha cap referència explícita al gremi que pertany o hi apareixen diversos. La majoria d'aquests documents fan referència a subsidis industrials o a repartiments d'impostos entre els seus membres.

<i>Ofici</i>	<i>Registres</i>
Altres	79
Velers, torcedors i cinters	43
Assaonadors i blanquers	27
Argenters	22
Pagesos	21
Paraires	17
Adroguers i apotecaris	16
Espardenyers i soguers	16
Teixidors de cotó i de llí	14
Boters	12
Sabaters	10
Botiguers	7
Barretaires	5
Ferrers	4
Forners i saboners	6
Perxers	4
Confiters	3
Fusters, paletes i carreters	3
Sastres i calceters	3
Serrallers i calderers	3
Esparters	2
Ollers	2

Relotgers	2
Cirurgians	1
Dauradors	1
Drapers i paperers	1
Estorers	1
Metges	1
Passamaners	1
Posaders	1
Professors	1
Revenedors	1
Terrissaires	1
Tintorers	1
Xocolaters	1
Total	333

Taula 3. Relació de la documentació històrica sobre gremis de l'ACBC emprada en la recerca.

3. Conclusions

Com s'ha comentat, la investigació en qüestió està encaminada a fer un estudi de la conflictivitat gremial centrada en les institucions que van haver de conviure amb les conseqüències de l'establiment del lliure mercat, que va esdevenir motiu de confrontació. Així doncs, l'anàlisi de les disputes amb els gremis d'aquestes ciutats al segle XVIII posa de manifest la complexitat de les relacions d'aquestes associacions amb les polítiques administratives de caràcter estatal i les gestions pròpies dels consistoris municipals. Lluny de ser corporacions sense pes més enllà de l'àmbit econòmic, els gremis s'han revelat històricament com a actors col·lectius amb capacitat d'incidència en la vida pública, ja fos mitjançant la regulació del mercat local, la defensa dels seus privilegis, la participació en festes populars o la denúncia de greuges davant les autoritats. Així doncs, la línia d'estudi presentada permet constatar que els conflictes no eren només un reflex de resistència al canvi, sinó una expressió d'una cultura i una mentalitat pròpies, que en l'àmbit polític era hereva de la continuïtat institucional de les corporacions vinculada al debat sobre la legitimitat del poder municipal en l'època borbònica.

Aquesta documentació constitueix una oportunitat per reconstruir el paper dels gremis com a agents de cohesió social i de confrontació política. Així, el cas de Tarragona contribueix al debat historiogràfic europeu sobre la naturalesa de les institucions gremials, ja que en mostra la doble dimensió: estructures de defensa d'interessos particulars i espais de participació comunitària capaços de generar capital social, i projectar-se a l'esfera pública més enllà de l'àmbit econòmic. Mostra com les tensions entre governs i gremis poden ser enteses tant des de la lògica econòmica, del control del mercat i dels impostos, com des de la perspectiva social i política de contrapoder i demanda de garanties enfront dels abusos. Aquesta proposta d'estudi evidencia la importància de la documentació de la gestió municipal i la generada pels gremis per comprendre aquest fenomen. L'aposta per aquests paràmetres metodològics ha originat els primers resultats a partir de l'estudi de la conflictivitat del mercat alimentari a Tarragona al segle XVIII per mitjà dels llibres d'acords del Govern municipal.¹⁰

Tot i que no és una interpretació que es pugui aplicar a totes les entitats analitzables que es plantegen en aquesta recerca, el treball de dades que s'està realitzant permetrà establir noves tesis sobre els gremis dedicats a la indústria manufacturera, centrades aquest cop en l'enfrontament a la instauració del lliure mercat en el sector econòmic manufacturer a Reus i Tarragona.

Referències bibliogràfiques

- ALBAREDA SALVADÓ, J. (2023). *Vençuda però no submissa: la Catalunya del segle XVIII*. Edicions 62.
- ANDREU SUGRANYES, J. (2003). «El segle XVIII». A: P. ANGUERA NOLLA (coord.), *Història General de Reus* (vol. II, 45-78). Ajuntament de Reus.
- BELAVITIS, A. (2016). *Il lavoro delle donne nelle città dell'Europa moderna*. Viella.

¹⁰ L'any 2025 es van publicar els primers resultats del projecte d'investigació. Aquesta part de l'estudi va ser premiada pel Consell Comarcal del Tarragonès amb la beca Licius Licinius Sura al millor projecte d'investigació en la convocatòria de l'any 20221. Com a resultat, esdevingué una monografia titulada *Conflictes gremials i protesta popular a Tarragona a l'entorn del comerç i la producció de pa, peix i vi (1719-1808)*.

- BENAU I BERENGUER, J. M. (1992). «Los orígenes de la empresa textil lanera en Sabadell y Terrassa en el siglo XVIII». *Revista de Historia Industrial*, 1, 39-62.
- CAMAFORT MONTOYA, M. (2025). *Conflictes gremials i protesta popular a Tarragona a l'entorn del comerç i la producció de pa, peix i vi (1719-1808)*. Arola Editors.
- CORTIELLA I ODENA, F. (1987). *El gremi dels forners de Tarragona*. Montagud Editores.
- DE MOOR, T. (2008). «The silent revolution: a new perspective on the emergence of commons, guilds, and other forms of corporate collective action in western Europe». *International Review of Social History*, 53(S16), 179-212.
- DE MUNCK, B. (2007). *Technologies of learning: apprenticeship in Antwerp guilds from the 15th century to the end of the Ancien Régime*. Brepols Publishers.
- EPSTEIN, S. R. (1998). «Craft Guilds, Apprenticeship, and Technological Change in Preindustrial Europe». *The Journal of Economic History*, 58(3), 684-713.
- (2008). «Craft Guilds in the pre-modern economy: A discussion». *Economic History Review*, 61(1), 155-174.
- EPSTEIN, S. R. & PRAK, M. (eds.). (2008). *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400-1800*. Cambridge University Press.
- GONZÁLEZ ENCISO, A. (1998). «Los gremios y el crecimiento económico». *Memoria y Civilización*, 1, 111-137.
- GÜELL JUNKERT, M. (2000). «Lleves i confraries. Les corporacions gremials del Camp de Tarragona en l'estructura militar de la primera meitat del segle XVII». A: L. VIRÓS I PUJOLÀ (ed.), *Organització del treball preindustrial: confraries i oficis* (144-156). Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- HIDALGO FERNÁNDEZ, F. (2021). «Retorno gremial e historia social del trabajo. Una aproximación historiográfica y metodológica». A: *Fuentes e historiografía para la investigación de la edad moderna y la edad contemporánea* (97-114). Editorial Tirant lo Blanc.
- HICKSON, C. R. & THOMPSON, E. A. (1991). «A new theory of guilds and European economic development». *Explorations in Economic History*, 28(2), 127-168.
- HOBBSAWM, E. J. (1977). *Industria e imperio: una historia económica de Gran Bretaña desde 1750*. Ariel.

- HOBBSAWM, E. J. (1983). *Rebeldes primitivos. Estudios sobre las formas arcaicas de los movimientos sociales en los siglos XIX y XX*. Ariel.
- LIS, C. & SOLY, H. (2008). «Subalternity and Agency: Craftsmen in Early Modern Antwerp». A: S. R. EPSTEIN & M. PRAK (eds.), *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400-1800* (45-84). Cambridge University Press.
- LUCASSEN, J., DE MOOR, T. & VAN ZANDEN, J. L. (2008). «The return of the Guilds: Towards a Global History of the Guilds in pre-industrial times». *International Review of Social History*, 53(S16), 5-18.
- LUCASSEN, J. & LUCASSEN, L. (2005). *Migration, Migration History, History. Old Paradigms and New Perspectives*. Peter Lang.
- (2009). «The mobility transition revisit, 1500-1900: what the case of Europe can offer to global history?» *Journal of Global History*, 4(2), 347-377.
- MOLAS RIBALTA, P. (1970). *Los gremios barceloneses del siglo XVIII*. Confederación Española de Cajas de Ahorros.
- (1975). *Economía i societat al segle XVIII*. Edicions La Paraula Viva.
- (2017). «La projecció social dels gremis». *Barcelona, Quaderns d'Història*, 24, 127-139.
- MORENO CLAVERÍAS, B. (2017). «Los gremios a examen, el trabajo manufacturero y las corporaciones de oficios en el pensamiento económico de la España moderna». A: *Las instituciones económicas, las finanzas públicas y el declive de España en la Edad Moderna* (345-380). Servicio de Publicaciones Universidad Autónoma de Madrid.
- NIETO SÁNCHEZ, J. A. (2013). «El acceso al trabajo corporativo en el Madrid del siglo XVIII». *Investigaciones de Historia Económica / Economic History Research*, 9(2), 97-107.
- (2019). «Los enemigos en Castilla, Navarra y Aragón, 1300-1800: una síntesis». A: À. SOLÀ PARERA (ed.), *Artesanos, gremios y género en el sur de Europa (siglos XVI-XIX)* (21-25). Universitat de Barcelona.
- & ZOFÍO LLORENTE, J. C. (2015). «Los gremios de Madrid durante la Edad Moderna». *Investigaciones de Historia Económica / Economic History Research*, 11(1), 52-63.
- NOMBELA, J. M. (2003). *Auge y decadencia en la España de los Austrias. La manufactura textil de Toledo en el siglo XVI*. Imprenta Torres.
- OGILVIE, S. (2004). «Guilds, Efficiency and Social Capital: Evidence from German Protoindustry». *Economic History Review*, 57(2), 286-333.

- OGILVIE, S. (2008). «Rehabilitating the guilds: a reply». *Economic History Review*, 61(1), 175-182.
- (2014). «The Economics of Guilds». *Journal of Economic Perspectives*, 28(4), 169-192.
- PUIG I TÀRRECH, R. (1992). *Els aprenents de Reus al final del S. XVIII (1773-1794)*. Centre de Lectura.
- REINTHOLD, R. (2008). «Circulation of Skilled Labour in Late Medieval and Early Modern Central Europe». A: S. R. EPSTEIN & M. PRAK (eds.), *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400-1800* (114-142). Cambridge University Press.
- ROMERO MARÍN, J. (2015). *La construcción de la cultura del oficio durante la industrialización*. Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- ROS, R. (2017). «Guilds and Firms in the Béjar Woollen Industry, 1680-1808». *Industrial History Review*, 13(1), 11-35.
- TELLO ARAGAY, E. (1990). *Visca el Rei i les calces d'estopa!: reialistes i botiflers a la Cervera set-centista*. Crítica.
- TORRAS I RIBÉ, J. M. (1988). «Protesta popular i associacionisme gremial com a precedents de la reforma municipal de Carles III a Catalunya (1728-1771)». *Pedralbes: Revista d'Història Moderna*, 8(2), 13-26.
- (2020). *Misèria, poder i corrupció a la Catalunya borbònica (1714-1808)*. Rafael Dalmau.

I PRIMI PIANI DI STUDIO PER L'INSEGNAMENTO
DELLA STORIA DELL'ARTE NELLE SCUOLE SECONDARIE:
CONFRONTO ITALIA-SPAGNA

Debora De Gregorio
Universitat Rovira i Virgili
debora.degregorio@estudiants.urv.cat

Abstract

L'introduzione della Storia dell'arte come materia nelle scuole secondarie di Spagna e Italia ha itinerari, tempi e modi diversi di percorrenza. Il passaggio istituzionale ha decretato in entrambi i Paesi la sua apparizione disciplinare, indipendentemente dagli insegnamenti finalizzati all'educazione dell'artista. Attraverso il confronto tra i primissimi piani di studio, la loro gestazione, i rispettivi contenuti, struttura e obiettivi, si ricostruiscono i pregressi di una disciplina che ha avuto una laboriosa configurazione normante, valutandone le reali implicazioni didattico-pedagogiche. Tale proposta vuole essere un contributo al filone di ricerca internazionale, che ricostruisce la storia delle discipline scolastiche.

Parole chiave: insegnamento della Storia dell'arte, piani di studio, scuole secondarie, educazione all'arte, confronto Italia-Spagna.

Abstract

The introduction of History of Art as a subject taught in secondary schools in Spain and Italy followed different trajectories, timelines, and modes of development. In both countries, institutional recognition established History of Art as an academic discipline independent of a form of teaching aimed at the training of artists. By comparing the development, content, structure and objectives of the earliest curricula, this study reconstructs the antecedents of a discipline whose regulatory configuration underwent a complex evolution and evaluates its didactic and pedagogical implications.

The purpose of this proposal is to contribute to the international field of research devoted to reconstructing the history of school disciplines.

Keywords: teaching of History of Art, study plans, secondary schools, art education, Italy-Spain comparison

0. Introduzione

De las tres divinas hermanas: Verdad, Bontad, Belleza, el muchacho eligirá siempre la tercera, aunque ésta suele ser la Cenicientas en las disciplinas pedagógicas y en las aulas escolares (L. Zulueta)¹.

Nell'insegnamento del terzo corso liceale [...] fu questo della Storia dell'arte un po' la Cenerentola per l'impreparazione dei docenti e la deficienza del materiale artistico (R. Giolli)².

Io ho veduto sempre la Storia dell'Arte far la parte di Cenerentola [...] Ma coraggio che la Storia dell'Arte, come Cenerentola, finirà per essere la prediletta, la Favorita dalla sorte! (A. Venturi).³

Personalità diverse, in contesti culturali un tempo lontani, usano la stessa immagine metaforica per riferirsi all'insegnamento della "bellezza" e della Storia dell'arte.

Implicitamente si potrebbe arrivare ad un punto di collasso, dato che Cenerentola/Storia dell'arte trovava, a cavallo tra Ottocento e Novecento, e ha continuato a trovare, nell'insegnamento pubblico scarsa considerazione, limitazioni, presenze parziali o assenze. Le stesse frasi, pur avendo questo più generico contenuto, che rimanda ad una pervicace precarietà della disciplina in entrambi i sistemi educativi, si caratterizzano indirettamente secondo un peso valoriale, che già traccia e avvia un confronto

1 Zulueta, L. (1935). «Cossio, artista de la educación». *Revista de Pedagogía*, Barcelona, Seix Barral, XIV, n.165.

2 «Il primo esperimento degli esami di Stato (note e relazioni)». *Annali della Pubblica Istruzione. II. Istituti medi e superiore*, I, 10 ottobre-10 dicembre 1924, n.2-3 (Cfr. Sani, R. 2023: 49-50, note 18 e 25). Il resoconto nello specifico è di Raffaele Giolli, a capo della Commissione esaminatrice del «Liceo Classico Berchet» di Milano.

3 Venturi, A. Lettera scritta alla sua allieva Mary Pittaluga il 6 dicembre 1923. (Cfr. Meyer S. 2023: Introduzione).

interessante tra i suoi sviluppi in Spagna e in Italia. Parlando del magistero di Manuel B. Cossío,⁴ Zulueta utilizza un più marcato riferimento filosofico, adducendo la necessità e la richiesta della trattazione della «belleza» (e dunque, delle Arti Belle e della loro storia) nelle aule scolastiche. La seconda frase ha un contenuto più pragmatico e strutturale, riferendosi a una disciplina già esistente, ma ancora scarsamente incisiva, perché priva di mezzi. Adolfo Venturi⁵, in ultimo, pronuncia così come nella fiaba una morale: restare fedele alla speranza, credendo nel valore della Storia dell'arte, che alla fine «realizzerà il suo proprio sogno», quello di esistere.

Il confronto/raffronto dialettico tra Spagna e Italia su come l'Arte e la Storia dell'Arte vennero accolte ed insegnate nelle scuole secondarie è così già avviato. L'implementazione temporale e documentaristica terrà assieme lo sguardo sugli aspetti istituzionali e su quelli didattico-disciplinari dei primi piani di studio, decretati rispettivamente nel 1868 e nel 1923.

Come ha influito il dibattito storico-culturale sulle scelte ministeriali nell'educazione pubblica all'arte? Quali i conseguenti piani di studio? È possibile trarre principi affini e congrui nei due diversi approcci pedagogici? E soprattutto si è giunti alla formazione di un metodo significativo e rilevante? Ricerche più o meno recenti sono state dedicate alla ricostruzione della Storia dell'arte come disciplina scolastica nei singoli Paesi. Per noi costituiscono il punto di partenza per una puntuale e condivisa esposizione storico-comparativa di stampo internazionale.⁶

4 Una tra le più eminenti figure della pedagogia e della storia dell'arte spagnole a cavallo tra Ottocento e Novecento. Di formazione umanistico-liberale, discepolo di Francisco Giner de los Ríos e successore alla guida della *Institución Libre de Enseñanza*, insegnante, ricoprì molti incarichi di rilievo e fu attivo nella modernizzazione del sistema educativo nazionale. Direttore del Museo Pedagógico Nacional, scrisse la prima monografia completa su El Greco (1908) molto lodata anche da Venturi.

5 Tra i più illustri storici dell'arte italiani a cavallo tra Ottocento e Novecento. Fondò la prima cattedra di Storia dell'arte all'Università La Sapienza di Roma. Autore di una sterminata bibliografia, tra cui il primo manuale di Storia dell'arte italiana (1924), introdusse, perfezionò e difese una metodologia di ricerca nuova e moderna, risultando capo epigono di una affermata generazione di storici e critici d'arte in campo internazionale.

6 Per la Spagna si fa riferimento soprattutto a Caballero 2002; Sanz Diaz 1985; Viñao Frago 1985; Cuesta Fernández 1997; Guerrero, Ramos 2012. Per l'Italia di riferimento Franchi, 2003; Meyer 2023; Sani 2022.

1. *Il piano di studi in Spagna: per una educazione moderna, libera e integrale.*

La Storia dell'arte si introduce nella scuola secondaria spagnola per la prima volta con *Decreto* 21 ottobre 1868⁷, e cioè all'inizio del *Sexenio Revolucionario* (1868-1874), con firma del Ministro Manuel Ruiz Zorilla. Uno dei primi atti ufficiali presentati dalla *Junta Revolucionaria* riguarda le disposizioni transitorie a favore dell'insegnamento. Nell'ampio preambolo, e a seguire, si evidenzia sempre una continua interrelazione tra l'educazione e la collettività, come criterio intrinseco che accompagna l'intenzione formativa del cittadino consapevole, libero, coinvolto nell'avvenire e nel bene del proprio Paese.

Ci si occupa in particolar modo delle scuole secondarie, che devono abbandonare una modalità oramai considerata sterile e aprirsi ad insegnamenti moderni (tolto il latino a dimostrarlo, e potenziata la lingua madre e le altre lingue vive), per una formazione integrale (risvegliando sensibilità e gusto estetico), ampia, libera e con carattere pratico, in grado di dar vita ad una modernizzazione delle menti e delle abilità, quindi del Paese. Accanto al piano di studi tradizionale, si dà la possibilità ai singoli istituti di avviarne uno moderno (art.3)⁸, con materie nuove, gravitanti attorno a tre grandi principi: l'uomo, la società, la natura. Vengono inserite: Storia moderna, Antropologia, Cosmologia, Logica, Biologia ed Etica, Diritto ed Economia, e naturalmente Storia dell'arte, anzi «Principios generales de arte y de su historia en España, con aplicaciones á la composición técnica de las artes bellas é industriales» (materia opzionale)⁹.

Introduciendo ciertos estudios sobre materias que en España han sido frecuentemente olvidadas y aun despreciadas en la educación pública [...]el es-

7 *Gaceta de Madrid*, 26 ottobre 1868.

8 La gestione era affidata alle Province che, decidendo di attivare il piano moderno, dovevano contribuire alla fornitura di aule, laboratori, materiali didattici, ecc. La precedente impostazione della *Ley Moyano* del 1857 prevedeva per le secondarie due indirizzi: uno di *estudios generales*, per accedere all'università e l'altro di *estudios de aplicaciones* a carattere professionalizzante.

9 Questo piano resta in vigore per tutto il tempo di permanenza della Repubblica e siccome non aveva inciso per nulla, durante la restaurazione non si scomodarono neanche a toglierlo, fino al 1880. Nel nuovo progetto legge del 1873, la disciplina cambia denominazione in «Principios é Historia del Arte» trovandosi nel primo gruppo di materie da combinare a scelta secondo criterio (*Gaceta de Madrid*, 28 ago.1873). Non si fece in tempo ad applicarlo.

tudio de los principios del arte y de su historia en España; [...] Fomento elevar la segunda enseñanza á la altura á que está en otras Naciones [...] ni de los elementos de riqueza que posee, ni mucho menos de aquellos estudios artísticos, tan importantes como amenos, que distinguen á los pueblos civilizados y forman principalmente el carácter de las Naciones cultas, suavizando las costumbres, influyendo poderosamente en la moralidad y proporcionando gratas ocupaciones, como descanso de áridas tareas y consuelo (cfr. nota 7).

In queste poche parole il Ministro Zorilla si riferisce, con un linguaggio assolutamente non formale, agli studi dell'arte e della sua storia così importanti da distinguere un popolo civilizzato e colto. Questi sono in grado di influire fortemente sulla formazione morale e del gusto estetico. Indirettamente fa riferimento all'importanza del Patrimonio nazionale sia artistico, che storico.

Nonostante il piano alternativo a quello di tradizione umanistico-teologica (l'unico per la continuazione degli studi universitari) sia ad elezione facoltativa da parte delle Province affidatarie degli Istituti, nell'articolo 4 si dà come obbligatorio l'avvio dello stesso in almeno uno degli istituti madrileni. Nello specifico questo sarà l'Istituto de Noviciado¹⁰. L'insegnamento della disciplina fu preso in carico da Francisco Giner de los Ríos¹¹, per allora docente di Diritto alla Universidad Central, ma cultore della materia e soprattutto traduttore del *Compendio de Estética* di Krause, uscito l'anno precedente. L'adesione al piano facoltativo non superò mai il 10% degli iscritti (Caballero, 2002). Il primo programma libero della materia, istituzionale e documentato, fu stilato da Hermenegildo Giner de los Ríos, che sostituisce il fratello Francisco a partire da marzo 1869¹². La sua

10 L'istituto fu scelto perché dipendeva dall' Universidad Central. Già dal 1837 compartiva gli spazi con la Facoltà di Filosofia, appena trasferitasi, assieme a quella di Diritto, da Alcalá de Henares. Eredita per tradizione l'impostazione umanistica data dal Cardinal Cisneros, fondatore della stessa, e numerosi testi che daranno origine alla biblioteca scolastica. Mantiene, anche dopo il *Sexenio* forti vincoli con idee, metodi e insegnanti legati al circolo krausista.

11 Discepolo delle teorie del filosofo tedesco Karl Krause, introdotte in Spagna dal suo maestro Julián Sanz del Río, insegnante universitario di Diritto e scrittore, fonda la *Institución Libre de Enseñanza* (1876), in cui portò avanti il suo ideale pedagogico e politico liberale. Pur non intervenendo direttamente negli affari istituzionali, influenzò l'andamento più riformista dei metodi di insegnamento nel Paese, sia in ambito universitario che nella scuola secondaria.

12 Pedagogo, scrittore, traduttore e politico. Insieme al fratello Francisco, è stato uno di quegli insegnanti espulsi dall'Università a causa del decreto Orovio contro la libertà d'insegnamento (1875). Fonda con lui la *Institución Libre de Enseñanza*, nella quale insegnò Filosofia,

pubblicazione avvenne solo nel 1873, ma il riferimento era a quello utilizzato fin dagli inizi, e veniva a corredo di un breve testo dal titolo: *Teoría del Arte e Historia de las Artes Bellas en la Antigüedad*. Per allora non c'era nessun altro testo, manuale o trattato specifico per l'insegnamento della materia alle secondarie¹³.

Dopo la dedica al fratello Francisco, uno dei principali ispiratori di tale programma e della sua impostazione disciplinare, viene riportata una avvertenza preliminare: «Tenemos en prensa para publicar á la mayor brevedad un manual de *Principios é historia del arte*, para servir de texto en la nueva asignatura de la segunda Enseñanza, el cual tenemos la honra de ofrecer á los profesores que hayan de explicar dicha cátedra en los Institutos»¹⁴. Esplicita è l'intenzione di «stabilizzare la materia», preoccupandosi di pubblicare un manuale che sarebbe servito ai docenti e dal quale gli stessi avrebbero evidentemente potuto conformare la programmazione personale. Di fatto, però si dovette aspettare il 1894, anno in cui H. Giner diede alle stampe *Manual de Estética y Teoría del Arte é Historia abreviada de las artes principales*, per la prevista reintroduzione della disciplina.

1.1 UNA STRUTTURA FILOSOFICA, APERTA, UNIVERSALE.

Il programma, preceduto da una introduzione meno schematica, si compone di sessantuno lezioni, suddivise in tre parti: una generale (I-XXV), una speciale (XXVI-XLVII), e l'ultima più specificatamente storica (XLVIII-LXI).

Le prime tre lezioni, comprese nella parte generale, riportano le varie definizioni date alla parola Arte, dal punto di vista filosofico e scientifico e la sua sfera d'azione e relazione con gli altri fini dell'umanità (rispecchiando il termine «Principios» contenuto nella denominazione discipli-

Letteratura e Retorica. Visse un anno a Bologna ed uno a Parigi. Reintegrato all'insegnamento nel 1881, pubblicò numerose opere divulgative sulla pedagogia, filosofia e letteratura e diverse traduzioni di Zola, Flaubert, De Amicis, nonché Hegel e Spencer. Hermenegildo aveva già avuto esperienza nell'insegnamento «de Arte» al Colegio Internacional (Castrovi-do, 1926), fondato da Nicolas Salmerón nel 1866.

13 Testi e programmi invece c'erano nelle Accademie o Scuole di Belle Arti, come per esempio il programma di Juan Facundo Riaño alla Scuola di Diplomatica (1856), o il manuale di José Manjarrés, *Teoria é historia de las bellas artes* (1859).

14 Volume mai dato alle stampe, per la scomparsa della materia con la fine della Prima Repubblica.

nare). Nella lezione I Giner scrive: «Proposito que nos reúne - (Enseñanza mútua - Segunda enseñanza, mision de esta: modo racional de cultivarla en comun) - Nuestro objeto es conocer el Arte» (Giner, 1873:23). L'utilizzo del noi enfatizza tanto il riferimento a colleghi, quanto agli stessi discenti, nello scopo che tutti li riunisce, cioè conoscere l'arte. La rispondenza tra pari è una intrinseca modalità relazionale e dunque didattica utilizzata nella pedagogia krausista, della quale il programma trasmette scrupolosamente i principi. Nell'arte vi sono verità permanenti, immutabili ed eterne contenute in manifestazioni mutevoli, sviluppatasi nel tempo. Tali manifestazioni 'esterne', riordinate successivamente formano la Storia dell'arte di tutti i popoli esistenti.

Hermenegildo Giner fissa *a priori* dei limiti della scienza dell'arte e della critica che, non godendo ancora di un sistema epistemologico maturo, non potranno essere compiutamente trattate in questo insegnamento (lezione III). La storia ha gli stessi svantaggi della critica, ma rimane imprescindibile per completare il discorso teoretico, ovviamente con quel che ai tempi apparteneva alle certezze.

Alla parte storica, l'ultima che prende in considerazione, lo studio delle Belle Arti nel tempo, sono dedicate solamente le ultime tredici lezioni (XLVIII-LXI), meno di un terzo del programma complessivo. La trattazione molto sommaria degli argomenti vede una scansione strutturata in:

- *architettura*, con i seguenti temi: civiltà mesopotamiche, Egitto, India, Cina, civiltà greco-romana, Bizantini, stile romanico, ogtivale, arabo e rinascimentale (lezione XLVIII);
- *scultura*, con la sola inclusione di quella orientale, greca, etrusca e romana, cristiana (lezione XLIX);
- *pittura*, che comprende una parte ancora più esigua sulle principali scuole e caratteristiche della pittura bizantina, italiana, fiamminga e tedesca (lezione L).
- *musica* (lezione LXI).

Saranno menzionate opere particolari per ogni stile o periodo e artisti tra i più conosciuti.

Di seguito ed in maniera più estesa vi è la *Historia de las artes en España* (LII-LXI). Sempre secondo la medesima scansione, assieme alla progressione temporale e stilistica e, passando da una trattazione generale ad una particolare, vengono evidenziati esigui nomi di opere concrete esistenti, specifici monumenti o siti archeologici di interesse presenti sul

territorio nazionale, di cui, evidentemente, si tratterà in maniera più approfondita.

Si nota un palese sbilanciamento verso la trattazione dell'architettura con ben sette lezioni (LII- LVIII), ognuna delle quali affronta un periodo ben preciso: monumenti preistorici e loro caratteristiche, arte bizantina e visigota, arte romanica e gotica, architettura mussulmana, Rinascimento e decadenza nel Seicento. Alla scultura viene dedicata una sola lezione, con sommarie indicazioni sul suo sviluppo e la trattazione di alcuni maestri e opere anteriori al XVI secolo, divisione in scuole, tecniche, scultori stranieri presenti sul territorio, decadenza e rinascita nel XVIII secolo (lezione LIX). Anche alla pittura viene dedicata una lezione sola (LX), con indicazioni generali fino al XV secolo, importanza del genere religioso, suddivisione in scuole, maestri italiani e fiamminghi presenti sulla penisola. In evidenza nomi importanti come Velázquez, Murillo, Ribera e Zurbarán e loro opere più conosciute. Per ultimo, decadenza e reazione al tempo di Mengs.

Tutta la prima parte della programmazione, quella *General*, si sviluppa attorno ad argomentazioni prettamente filosofiche, che ripropongono le teorie del Romanticismo tedesco ed in particolare i fondamenti dell'*Eстетica* hegeliana, intrecciati ai principi teleologici del krausismo¹⁵. Se per Hegel l'arte è costituita dalla conciliazione tra spirito e materia che si rivela tramite una forma sensibile che è l'opera d'arte, quest'ultima per il krausismo è solo una possibilità, perché lo spirito e la conoscenza di esso si manifestano in qualunque attività umana, non solo nell'opera (Pinilla Burgos, 2015). Per cui le lezioni sono incentrate principalmente su un discorso di questo taglio, con ancora diversi argomenti come l'oggetto della conoscenza artistica che può essere sensibile (con riferimento ai cinque sensi e specialmente alla vista) e ultrasensibile (immaginazione, fantasia, sentimento, memoria e ragione). Categorie e idee della conoscenza hanno una finalità sociale (lezioni IV-XVIII). L'artista si fa tramite sociale, ha una missione, per cui vengono analizzate le sue caratteristiche morali, intellettuali, spirituali, l'educazione, il dominio della tecnica e dei materiali, ed infine la vocazione (lezioni VII-XI/ L. XIX-XXII).

Le ultime tre lezioni della prima parte sono dedicate all'opera e alle sue classificazioni (proprietà, essenza, forma, originalità, stile), al pubblico

15 Hermenegildo Giner tradurrà Tiberghien, Krause e Spencer nel 1883 e l'*Eстетica* di Hegel nel 1908.

nella sua relazione con l'opera e con l'artista e alla necessità ed importanza della critica (gusto, mode, cultura popolare).

La seconda parte, indicata come *Especial*, prende in considerazione l'Arte nella sua manifestazione esteriore, nel suo 'oggetto proprio', con valore sostanziale ed espressivo (concetti di bello, utile e bello-utile). Hermenegildo Giner considera la medesima suddivisione fatta da Hegel delle forme artistiche storicamente individuate, provvedendo alla scansione in generi e sottogruppi particolareggiati. Architettura, scultura, pittura e musica (tralascia la letteratura, troppo complessa e da trattare a parte) sono definite specificandone aspetti tecnici e formali relativi e peculiari, con un non scarso utilizzo della terminologia appropriata. Anche in questo caso viene lasciato ampio margine all'architettura (lezioni XXXI- XXXVII)¹⁶, ma anche alla pittura (lezioni XL- XLIII)¹⁷. Questa parte in realtà, denominata in Spagna «Teórica del Arte», riprende la struttura dei trattati settecenteschi in cui veniva sempre compresa come parte saliente¹⁸, ed anche dei programmi delle Accademie¹⁹.

Da questi trattati però Giner avrebbe potuto trarre gli eventuali contenuti mancanti. Non lo ha fatto, a riprova che il discorso da seguire per ora deve essere prettamente filosofico e di sensibilizzazione dell'alunno al mondo dell'arte più in generale.

Per quanto dettagliato, il piano di studi di Giner appare alquanto caotico, seguendo il tragitto della costituenda interpretazione del pensiero filo-krausista, in via di legittimazione e stabilizzazione (Pinilla Burgos, 2015). L'impostazione è di stampo universitario, ambito in cui nasce il krausismo spagnolo²⁰, per cui complessa: una complessità che però si cer-

16 Sono utilizzati termini come: sistema portante, arco, volta, cupola, pilastro, colonna, capitello, fusto, timpano e tipologie architettoniche antiche, ma anche moderne (tempio, circo, teatro, carcere, ospedale, borsa, stazione ferroviaria, biblioteca e scuola).

17 Sono utilizzati termini quali: prospettiva, chiaroscuro, colori complementari, composizione pittorica. Per le tecniche sono citate: affresco, tempera, olio, pastello, smalto, ecc. Per i generi, sono individuati: paesaggio, rovine, storico, nature morte, ecc.

18 Dal *Museo Pictórico* di Antonio Palomino (1724), passando per Nicolas de Arce (1786) e Francisco Preciado de Vega (1789), fino ad arrivare ad Augustín Ceán Bermúdez (1800).

19 Cfr. Manjarres, J. (1859). *Teoría é historia de las Bellas Artes. Principios fundamentales*. Barcellona: Verdaguier.

20 Il professor Sanz del Río introduce la filosofia di Krause proprio all'Universidad Central, di ritorno da un viaggio di formazione in Germania nel 1858. Un gruppo di colleghi porta avanti una sorta di 'rivoluzione accademica' con l'interconnessione tra le diverse discipline

ca di diluire con la ripetizione di concetti, idee, ragionamenti, tanto che sovente ogni lezione termina con una domanda (in sé retorica, ma evidentemente di sprone). Di fatto il linguaggio utilizzato sembrerebbe inadatto alla spiegazione a ragazzi così giovani che affrontano la disciplina per la prima volta. Tale complicatezza verrà poi da lui attenuata nel *Manual de Estética y Teoría del Arte è Historia abreviada de las artes pincipales*, del 1894. Qui struttura e linguaggio sono molto più chiari, e soprattutto la parte storica ampliata, in modo da rendere tale insegnamento estremamente più coeso ed il discorso coi suoi contenuti legati assieme in un *continuum* didatticamente appropriato. Alla luce del programma del 1894, si legge e si specifica anche il programma del 1868. Seppur con evidenti restrizioni, il primo piano di studi riguardante la Storia dell'arte reca tra le righe già diversi elementi, sicuramente da precisare, ma utili per la messa a punto di una didattica particolareggiata. 'Parti semplici' da tenere in considerazione, utili all'insegnamento/apprendimento di una disciplina così ricca e duttile, in trasformazione. Nella conoscenza dell'Arte e della Storia dell'arte si rendono opportuni:

- la riflessione sull'Arte in maniera astratta;
- l'importanza dell'opera d'arte nella sua concretezza;
- il valore dell'opera in quanto sistema di elementi e portatrice di significati;
- il peso dato all'esperienza sensoriale e mentale (valore cognitivo);
- il ruolo della vista e quindi il "saper vedere";
- il riferimento all'esame descrittivo e all'analisi dell'opera per poter comprendere;
- il ruolo sociale e storico dell'opera (relazione artista-pubblico);
- i concetti di stile, generi, sottogeneri, classificazioni e conoscenza di tecniche e materiali;
- l'utilizzo di termini tecnici adeguati e corretti.

insegnate ed i principi di tale filosofia, pianificando un modello organicista per il rinnovamento sociale. L'arte è uno dei fini per tale realizzazione assieme alla filosofia e alla religione.

2. Il piano di studi in Italia: per una istruzione elitaria, funzionale all'incremento del buon gusto e del sentimento nazionale.

La Storia dell'arte viene introdotta nella scuola secondaria italiana con il Real Decreto 6 maggio 1923, n. 1054²¹, già sotto il governo Mussolini. Il neoministro dell'Istruzione, il filosofo neoidealista Giovanni Gentile, si misura con la prima riforma organica dell'educazione per ogni ordine e grado dall'Unità d'Italia. La «più fascista delle riforme»²² opera una profonda ristrutturazione didattico-amministrativa basata su una visione elitaria di scuola, fortemente selettiva, che deve favorire la formazione della futura classe dirigente. Riservata perlopiù alla classe borghese (liceo classico e liceo scientifico), deve assicurare il diritto allo studio anche alla restante parte della popolazione, garantendole le nozioni necessarie per l'avviamento al lavoro (istituto tecnico o professionale), dato che l'obbligo scolastico era stato portato ai 14 anni (Rolli, De Benedetti, Festa, Aquino, 2023).

Nella riforma si affronta il riordino e la regolamentazione degli istituti di insegnamento secondario: reclutamento docenti, retribuzione e merito, regolamento esami e titoli, edifici e arredamento scolastico, tasse. Si ridefiniscono gli obiettivi culturali con l'introduzione di nuove discipline, come Lingue straniere, Economia e Diritto e il rinnovamento delle programmazioni.

La Storia dell'arte viene introdotta nel liceo classico (art.42) e nell'istituendo liceo femminile (art.67). Si specifica che l'insegnamento per questa disciplina sarà conferito per incarico annuale.

Nel successivo R.D. 14 ottobre 1923, n.2345²³ sono approvati gli orari e i programmi d'esame (e non d'insegnamento). Per la Storia dell'arte nella tabella oraria troviamo 2 ore a settimana al secondo e terzo liceo classico (modificate in una e quattro con R.D. 16 ottobre 1924, n.1923) e 2 ore a settimana nel primo, secondo e terzo liceo femminile (dove è facoltativa).

Nell'introdurre la Storia dell'arte come materia di studio alle secondarie, la riforma Gentile non aveva fatto altro che raccogliere/accogliere i

21 «Decreto relativo all'Ordinamento della istruzione media e dei convitti nazionali» in *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, 2 giugno 1923, n.129.

22 Espressione utilizzata da Mussolini, in consonanza con la concezione gentiliana di una scuola classista, antidemocratica, maschilista e rispettosa della legge, dell'ordine e della disciplina.

23 In *G.U.* del 14 novembre 1923, n. 267.

risultati dell'intenso e continuativo dibattito culturale e pedagogico proveniente da articoli di quotidiani e riviste, conferenze, lettere dedicate e lezioni sperimentali (Meyer, 2023). Da più di un ventennio, intellettuali, storici dell'arte, politici, insegnanti si erano esposti a rimarcare la necessità dell'insegnamento della disciplina nelle scuole e all'università, per una questione di formazione personale e del gusto, ma soprattutto per il riconoscimento di un patrimonio nazionale, collettivo, e in questo frangente anche patriottico.

«Per amare bisogna conoscere [...] è necessario un ordine di studio generale e costante», così come già fatto nei licei di Francia e nelle università tedesche. «[...] all'atto pratico, la riconosciuta importanza della materia, la sua genialità educativa e, lasciatemi aggiungere, la sua amabilità didattica, avranno facilmente ragione di ogni ostacolo tanto per i maestri che per gli scolari».²⁴

Lo stesso Gentile in un articolo del 1903 scrive in favore dell'introduzione della disciplina nelle scuole di secondo grado «proprio per non tener chiuso più a lungo ai giovani [...] il tesoro dei nostri capolavori artistici»²⁵. Interventi di Ugo Ojetti, redattore del programma del 1923, si hanno su diverse questioni fin dal 1898²⁶, ma soprattutto sulla formazione di docenti idonei, previo inserimento di cattedre universitarie che li preparino. Dello stesso parere era Adolfo Venturi, voce più potente e cassa di risonanza dentro e fuori le istituzioni, lungo tutto l'impegnativo processo di affermazione della disciplina nelle scuole. Da storico dell'arte, e poi da docente universitario della prima cattedra della disciplina a La Sapienza di Roma (1901), si battè proprio per la formazione degli insegnanti medi, capaci di «educare l'occhio [...] ed educare la mente perché sia dato di scorgere nell'opera la forza del suo creatore, l'idealità umana che dentro vi si specchia»²⁷. A precedere l'introduzione del 1923 si erano tenuti, tra fine

24 Panzacchi, E. (1889). «La Storia dell'arte nelle scuole». *Corriere della sera*, 20-21 settembre. (Cfr. Meyer 2023: 153).

25 Gentile, G. (1903). «L'insegnamento della storia dell'arte ne' licei e l'arte del comporre». *La Critica*, vol. III, 20 maggio (Cfr. Meyer, 2023: 284).

26 Ojetti, U. (1889). «La Storia dell'arte nelle scuole». *Corriere della sera*, 2 ottobre. (Cfr. Meyer 2023: 157).

27 Concetto riportato in vari interventi, come «Per l'Arte italiana» dalle pagine di *Nuova Antologia* (dic. 1899), oppure «Per la riforma dell'insegnamento secondario» in *L'Arte* (1906), «Discorso sull'insegnamento della storia dell'arte nei licei», in *Atti Parlamentari del Senato del Regno* (I sessione 1929-30). (Cfr. Meyer, op. cit).

Ottocento e inizi Novecento, dei «corsi sperimentali», svolti come prestazioni volontarie e supplementari da alcuni docenti in diverse scuole secondarie della penisola. Questi ultimi verranno autorizzati formalmente con Circolare Ministeriale 20 novembre 1900, n.86.

Le modalità di svolgimento furono molto differenti tra loro, così come gli argomenti trattati, il numero di ore dedicate e gli strumenti utilizzati. Gli insegnanti erano quelli di Lettere o di Storia, per la maggior parte 'amatori' o cultori della Storia dell'arte. I resoconti riportano per esempio l'utilizzo da sei o sette ore di lezione annuali complessive, ad un'ora a settimana per l'intero corso, oppure dalla trattazione a partire dalla Preistoria o del solo Rinascimento. Si utilizzano poche immagini fotografiche o un gran numero di diapositive proiettate. Si visitano musei e città monumentali o si resta in classe, ci si appoggia o meno a testi di riferimento, come le *Vite* del Vasari o atlanti stranieri posseduti dalla scuola o dal docente.

Diverse circolari continuano ad essere emanate negli anni successivi come note per buone pratiche. Piccole e continue aggiunte, valutazioni circostanziate, ma nessuna di secondaria importanza per la *Cenerentola* della scuola (Sani, 2022).

Timide spinte istituzionali si intrecciavano alla fervente attività o al lavoro convinto di personalità pubbliche e anonimi 'costruttori'.

Tra questi precedenti a favore dell'insegnamento della materia nelle scuole secondarie, si interpongono i seguenti principi:

- l'incremento della cultura generale;
- una pedagogia che si appoggia all'immagine, integrando storia e letteratura;
- la formazione del buon gusto;
- il riconoscimento del patrimonio collettivo e il consolidamento del sentimento nazionale;
- indirettamente, la tutela dello stesso (il concetto non si è ancora prontamente sviluppato, ma il termine viene già timidamente utilizzato, in un periodo in cui si discute sulla prima legge di tutela del patrimonio nazionale/ 1902-1909);
- necessità di una epistemologia metodologica e disciplinare;
- l'utilizzo di strumentazione adeguata.

2.1 UNA STRUTTURA STORICA, AUTARCHICA E PATRIOTTICA

Il programma entrato ufficialmente in vigore è redatto da Ugo Ojetti, scrittore e critico d'arte, giornalista, «Uno dei tanti ciechi adoratori del nume Vasari» (Marangoni, 1930), già presidente della Commissione ministeriale per l'insegnamento artistico nelle Accademie e negli Istituti d'arte nel 1920. Il contenuto del programma di Ojetti è pertinente, sotto indicazioni fornite da Gentile stesso esclusivamente 'all'arte italiana', dall'età paleocristiana fino ad una 'scorsa' dell'arte dell'Ottocento e quella contemporanea. «Vi ho lavorato due giorni, e mi pare d'avervi messo tutta la chiarezza desiderabile», specifica in una lettera inviata a Gentile (Sani, 2023, p.40). E a continuazione introduce alla problematica della mancanza di un manuale, che egli stesso ha già redatto e sta procedendo a far pubblicare sotto forma di *Atlanti (ibidem)*²⁸.

L'articolazione, rigorosamente storica, suddivide i contenuti in periodi: *paleocristiano, romanico, gotico e trapasso al Rinascimento, dal Rinascimento ai giorni nostri*. Per ogni periodo si fa riferimento ai caratteri generali o specifici di architettura, scultura e pittura, con generici monumenti e scuole territoriali e/o più specifiche indicazioni di nomi di artisti. Un forte sbilanciamento c'è nei contenuti relativi al Rinascimento di gran lunga più copiosi (più della metà del programma) con numerosi artisti e scuole, anche secondari, a scapito di tutto il resto, ma soprattutto dal Seicento in poi. Solo una «rapida scorsa ... dall'Ottocento fino ai giorni nostri». I due ultimi argomenti «breve cenno riassuntivo sui principali indirizzi critici del secolo XX» e «come si guarda un'opera d'arte» sono pertinenti, ma sembrano più indicazioni di metodo, anche se senza specifiche di utilizzo.

Di 'accompagnamento' alcuni obiettivi disciplinari, esplicitati nelle *Avvertenze*:

Gli scopi che si propone l'insegnamento della storia dell'arte sono: la conoscenza delle grandi civiltà artistiche e il raffinamento della conoscenza estetica. L'esaminatore si accerterà, quindi, se lo scolaro ha conoscenza della storia del gusto comune agli artisti (architetti, scultori, pittori, tessitori, vetrai, miniatori, incisori) d'una data epoca, possibilmente unendo questa parte dell'esame con quello d'italiano, e se egli è capace d'interpretare criticamente mo-

²⁸ *Atlante di storia dell'arte* (vol.1) di Ojetti-Dami uscirà infatti nel 1925. Lo stesso Dami collaborò alla stesura del programma in cui includeva l'arte classica, di cui non si ha più traccia (Franchi, 2003).

numenti scelti come rappresentanti tipici di ogni epoca e mostrati all'allievo nella riproduzione. L'esame non consisterà mai nella ripetizione di formulette a memoria. Si cercherà di collegare l'esame di storia dell'arte con quello di latino e greco per la parte che riguarda l'arte classica e che è inclusa in quei programmi d'esame²⁹.

Nonostante si ravvedano incongruenze rispetto allo schema dei contenuti di Storia dell'arte, come la mancanza dell'arte classica, (presente nelle sperimentazioni), le antiche civiltà, con accenni all'arte, erano per tradizione affidate agli insegnanti di Greco e Latino³⁰. Le *Avvertenze* presentano tratti di interesse. Innanzitutto, mettono in evidenza i fini e lo scopo dell'insegnamento, che non traspaiono altrimenti. L'esame pretenderebbe, dopo aver raffinato una facoltà permanente come quella del gusto, una trattazione trasversale, cognitivamente richiedente, tra le diverse discipline umanistiche. Assieme ai contenuti e tramite «il vedere» si dovrebbe attivare una interpretazione critica delle opere sottoposte, da rielaborare in maniera personale. A tal proposito si riportano anche le *Avvertenze* per Italiano, in riferimento proprio all'Estetica (unico raccordo con valore filosofico):

I brevi cenni di storia dell'estetica che si premettono all'esame d'italiano debbono essere considerati come un'introduzione agli esami d'italiano, latino, greco, storia dell'arte. Questo sarà il vero fulcro storico intorno a cui si deve organizzare lo studio delle varie letterature. Le opere d'arte, poi, debbono essere guardate con animo sgombro da ogni preoccupazione che non sia quella del valore estetico, del valore umano dell'opera stessa. Sapere a che epoca appartenga un autore, quali opere abbia scritto e quale esperienza personale abbia contribuito alla formazione del suo mondo poetico (*Ibidem*).

Tale avvertenza, utilissima alla Storia dell'arte, poiché mette al centro l'opera, attivando e preannunciando una metodologia *ad hoc*, viene in realtà dislocata altrove e prevede un grado di maturità di pensiero, ragionamento, senso critico, la cui acquisizione non è meglio specificata.

Tornando ai contenuti, che dovrebbero essere in grado di evadere le raccomandazioni, ne ravvediamo il carattere esclusivamente storico e, dato l'eccessivo numero degli artisti presenti, richiedente uno studio mnemonico e nozionistico.

29 Supplemento G.U. del 14 novembre 1923, n. 267, pp.13-14-15.

30 Solo nel 1936 si aggiunse alla programmazione di Storia dell'arte l'età imperiale.

La Storia dell'arte agli inizi veniva utilizzata soprattutto come 'accompagnamento' di altre discipline, quali la Storia, la Letteratura o la Filosofia: l'esistenza richiesta gioca in loro funzione. Al momento non ci sono né libri di testo, né docenti compiutamente formati per operare una sintesi tra le opere in sé e il loro legame con le civiltà della storia. Queste ultime sono formalmente assenti, come anche l'arte straniera (se non il rapido confronto col gotico d'Oltralpe) o l'influenza di quella italiana all'estero. L'arte italiana, dunque, ha come *incipit* l'arte paleocristiana. Il peso ideologico ricalca l'enfasi data pure al Rinascimento, periodo di splendore culturale internazionalmente riconosciuto e di probabile auspicio per la stabilizzazione di un nuovo canone nazionale. Il resto poteva essere qualunque cosa o, nella maggior parte dei casi, nulla. In più non era specificato il limite contenutistico da svolgersi nei rispettivi due anni.

A «come si guarda un'opera d'arte», ultimo argomento esplicitato, ma propedeutico a tutte le altre trattazioni, non viene più fatto riferimento, ma solo implicitamente reclamato nell'esame: «[...] capace d'interpretare criticamente monumenti scelti come rappresentanti tipici di ogni epoca e mostrati all'allievo nella riproduzione» (cfr. nota 29). Di per sé implicita la trattazione previa di immagini nel metodo di lavoro adoperato e/o la visione diretta tramite visite a monumenti e musei, attività peraltro non menzionate. Il medesimo programma è valido anche per la prova d'esame nel liceo femminile, con la variante di una conoscenza più approfondita delle arti decorative «[...] considerata la funzione che la donna assume nell'ordinamento estetico della casa» (*ibidem*:33). Al contrario qui è fatta richiesta in maniera più esplicita di un apprezzamento, del giudizio estetico e dunque critico di un'opera mostrata in fotografia dall'esaminatore. «Le descrizioni debbono essere sempre opere conosciute direttamente o di opere di cui si tenga presente una buona riproduzione. [...]» (*ibidem*). Rispetto a questo punto, Marangoni scriverà: «Ho veduto poi, con rammarico, che questa frase nei successivi programmi è stata soppressa perché, forse, ritenuta superflua in base alla solita errata convinzione che il bello lo vedono tutti!» (Marangoni, 1930).

3. Conclusioni

Tra un piano di studi e l'altro vi è una differenza di ben 55 anni, ed un contesto culturale, nonché storico-istituzionale molto diverso. In Spagna, il programma redatto nel 1868 è gestito dal singolo docente, in questo caso

Hermenegildo Giner de los Ríos (l'unico per circostanze già viste), quindi libero e mutevole, specchio di quel liberalismo rivoluzionario che avrebbe portato alla Prima Repubblica. In Italia, il programma, decretato nel 1923 e pertinente alla Riforma gentiliana, cartina tornasole della nascente dittatura fascista, è fisso, vincolante e uguale per tutti. Entrambe le programmazioni sono parziali: la prima, ha una scansione temporale che va dalla preistoria fino alla 'reazione alla decadenza' nel XVIII secolo, la seconda, va dal periodo paleocristiano fino agli inizi del XX secolo. In entrambe i contenuti sono 'riordinati' nelle principali forme d'arte, architettura, scultura e pittura, ma Giner aggiunge anche la musica.

Sullo sfondo le mosse dall'Idealismo e dal Romanticismo, che nel largo incrocio dei tempi, procedono verso uno scientismo positivista, che guiderà l'autonomia disciplinare e la sua più coerente formulazione didattica, ancora di là da venire.

Nel piano di Giner prevale la trattazione filosofica e la Storia dell'arte è ad essa funzionale. Eliminando le frontiere tra discipline diverse, diventa più storia del pensiero e della cultura, storia dell'umanità, di cui l'arte è un fine e l'attività artistica una delle possibilità della sua espressione. La deliberata influenza del circolo krausista è nota, così come la bizzarria, considerata tale dai suoi detrattori, dell'ambizioso progetto di modernizzare il Paese attraverso l'educazione. In Italia proprio l'educazione doveva invece provvedere alla formazione della classe dirigente, nell'alveo della tradizione, con la rassicurante e metodica trattazione di fatti e personaggi attraverso la narrazione essenzialmente storica. «preparando l'uomo morale, che è a suo posto nella Storia [...]. L'insegnamento, senza perdere il suo carattere estetico, deve, perciò, farsi più storico» (R.D.10 ottobre 1923).

Ma l'arte è dotata di un linguaggio autonomo che vale la pena di imparare a riconoscere e comprendere proprio attraverso il 'saper vedere' e la relazione diretta con l'opera. Attraverso questo tipo di esercizio si giunge al giudizio estetico, ad una critica, gradiente di conoscenza e crescita personale particolareggiata. Giner sceglie saggiamente di rinunciare alla critica, che definisce solo opinioni, proprio perché riconosce che in Spagna non è ancora matura una sua epistemologia disciplinare. Eppure, cercando di seguire le sue argomentazioni filosofiche, passa dal valore trascendente a quello materiale dell'opera, avanzando proprio verso la disposizione di alcuni degli elementi che avrebbero consentito la «lettura dell'opera d'arte».

Sembra offrirne una propedeutica quando nella *Teórica* chiama in causa processi, elementi, categorie funzionali alla relazione con l'opera,

introducendo unità di analisi di cui avvalersi per un «exámen descriptivo»³¹. Una volta conosciuti questi aspetti in una formula più generale, si sarebbe stati capaci di procedere alla conoscenza delle civiltà storiche e di quella spagnola in relazione ad un *unicum* universale. Si fa riferimento al concetto di stile, scuola, generi e iconografia. Si analizza il ruolo dell'artista e quello di chi fruisce dell'opera, il pubblico. Si analizzano le peculiarità delle arti particolari e delle rispettive tecniche e materiali, introducendo un linguaggio già settoriale. Nel piano di studio italiano questo può essere implicito, visto che proprio l'ultimo tema fa riferimento a «come si guarda un'opera d'arte», ma in merito non viene più specificato alcunché. L'asciuttezza dell'impostazione con nomi specifici, dentro determinati schemi, si coniuga più alla necessità di una quantità di informazioni, dando però poco adito alle motivazioni dello studio della Storia dell'arte e ai suoi procedimenti. Nonostante a questa data la cultura storico-artistica italiana si fosse già affermata con pratiche innovative e aperta a quella internazionale, con proficui scambi che giovani studiosi assumevano e perfezionavano, non vi fu alcuna ricaduta in ambito scolastico. Il programma del 1923 metteva a fuoco contenuti salienti che assieme a quelli di poesia, letteratura e storia patria si dovevano conoscere e condividere per fissare un nuovo canone di cultura nazionale.

Entrambe le programmazioni trascurano una vera e propria lettura stilistica dell'opera. Nel primo caso l'anticipo col quale la materia veniva inserita non ha consentito per esempio un riferimento al Purovisibilismo. Il secondo, riferendosi solamente alla storia, «dismetteva o dimenticava quella vocazione all'analisi tecnico-stilistica e quindi formale caratterizzante la sua presenza nelle scuole artistiche» (Nicolini, 2010). Comunque sia, la pedagogia krausista prevedeva l'esperienza diretta per la conoscenza in tutte le materie (dunque anche dell'opera d'arte e dei monumenti). Tale esigenza verrà portata avanti negli anni seguenti soprattutto da Bartolomé Cossío nella *Institución Libre de Enseñanza*. Allo stesso modo, Adolfo Venturi fin dagli ultimi anni del XIX secolo e poi i suoi discepoli, da Pittaluga a Toesca e Longhi, Brizio e suo figlio Lionello, puntavano e spingevano al riconoscimento del «saper vedere» come necessario alla comprensione dell'arte, così come della sua storia. Reclamare la presenza di tale attitudi-

31 Si riporta l'attenzione ad espressioni come: «Mezquita de Córdoba, su descripción [...] La Alhambra de Granada, su análisis [...] Examen descriptivo del Escorial.» (Giner, H. op.cit., Lezioni LVI-LVII).

ne che si può esercitare e affinare, sarà uno degli espedienti didattico-educativi favorito successivamente a tali piani di studio.

Con il ritorno alla monarchia in Spagna (1874), la Storia dell'arte scomparve dai piani di studio delle secondarie (fatto eccetto per i decreti del 1894-1898-1926), ricomparendo continuativamente solo dopo in franchismo. In Italia invece si mantenne, estendendosi successivamente anche ad altri ordini di scuole.

Riferimenti bibliografici

- AA.VV. (2016). *El arte de saber ver. Manuel B. Cossío, la Institución Libre de Enseñanza y el Greco*. Madrid: Fundación Francisco Giner de los Ríos.
- BIOGRAFIE (2024). <<https://dbe.rah.es/biografias/5199/manuel-pedro-bartolome-cossio>> [Consulta: 03/05/2024]
- (2024). <<https://dbe.rah.es/biografias/10767/francisco-giner-de-los-rios>> [Consulta: 03/05/2024]
- (2024). <<https://dbe.rah.es/biografias/10769/hermenegildo-giner-de-los-rios>> [Consulta: 03/05/2024]
- (2024). <https://www.treccani.it/enciclopedia/adolfo-venturi_%28Dizionario-Biografico%29/> [Consulta: 03/05/2024]
- CABALLERO, M. R. (2002). *Inicios de la Historia del arte en España: la Institución Libre de Enseñanza (1876-1936)*. Madrid: C.S.I.C.
- CASTROVIDO, R. (1926). «La casa del Colegio Internacional». *B.I.L.E.*, 800: 145-150.
- FRANCHI, E. (2003). «Dalle cattedre ambulanti all'insegnamento ufficiale: l'ingresso della Storia dell'arte nei licei». *Ricerche di Storia dell'arte*, 28: 5-20.
- GINER DE LOS RÍOS, F. (1871). *El arte y las artes*. <<https://biblioteca.org.ar/libros/1262.htm>> [Consulta: 25/07/2024]
- (1889). *Educación y enseñanza*. Madrid: Espasa-Calpe. (II.ed.1933)
- GINER DE LOS RÍOS, H. (1873). *Teoría del Arte e Historia de las Artes Bellas en la Antigüedad*. Baeza: Comisión General de Libros.
- (1894). *Manual de Estética y Teoría del Arte è Historia abreviada de las artes pincipales*. Madrid: Sáenz de Jubera.
- LEGISLAZIONE (2024). <<https://www.boe.es/>> [Consulta: 25/07/2024]
- (2024). <https://www.boe.es/diario_gazeta/> [Consulta: 25/07/2024]

- LEGISLAZIONE (2024). <<https://www.gazzettaufficiale.it>> [Consulta: 25/07/2024]
- MARANGONI, M. (1930). *Saper vedere. Come si guarda un'opera d'arte*. Milano: Garzanti. (1975)
- MEYER, S. (2023). *Cenerentola a scuola. Il dibattito sull'insegnamento della storia dell'arte nei licei (1900-1943)*. Macerata: Eum.
- NICOLINI, S. (2010). «Insegnare la storia dell'arte: uno sguardo al passato per alcune considerazioni sul futuro». A: Vismara, G. (a cura di). *Educare allo sguardo. Esperienze, autobiografie e riflessioni*(pp. 77-89). Milano: Accademia di Belle Arti di Brera.
- PINILLA BURGOS, R. (2015). «La idea de crítica del arte en el pensamiento estético de Francisco Giner de los Ríos». *Anales de Literatura Española*, 27: 81-106.
- RODRÍGUEZ GUERRERO, C. & BODELÓN RAMOS, T. (2012). «Las huellas de la enseñanza de la historia del arte en los institutos madrileños (1835-1936)». *Espacio, tiempo y forma*, 25: 345-372.
- ROLLI, G., DE BENEDETTI, M., FESTA, F., & AQUINO, A. (2023). *Legislazione Scolastica. Dalla Riforma Gentile alla legge sulla Buona scuola*. Milano: Amon.
- SANI, R. (2022). *La Storia dell'Arte come disciplina scolastica. Dal primo Novecento al secondo dopoguerra*. Macerata: Eum.

HISTÒRIA DE PLATAFORMA PER CATALUNYA (2002-2019)

Àlex Llurba Toldrà
Universitat Rovira i Virgili
alexllurba@gmail.com

Resum

El present article fa una aproximació al fenomen de Plataforma per Catalunya i la seva repercussió política en forma de resultats electorals en els comicis municipals dels anys 2003, 2007, 2011 i 2015. La intenció és presentar el partit polític i explicar-ne els orígens per entendre els principals eixos ideològics que en varen marcar la vida en la política catalana. Amb Josep Anglada al capdavant, aquest partit va crear una síntesi ideològica nova que li va permetre aconseguir representació en ajuntaments d'algunes comarques catalanes i va estar a punt d'entrar al Parlament de Catalunya.

Tot exposant els motius de l'elecció del tema de recerca i fent una aproximació al panorama internacional, es vol clarificar el fenomen i donar una visió parcial, atès que el treball no està finalitzat, de les implicacions polítiques que va tenir i les conseqüències que en podem veure encara avui dia. Finalment, es mostren uns primers resultats que analitzen la relació directa entre la presència d'enclavaments plurals i el vot al partit que tenia per bandera el discurs contrari a la immigració. L'objectiu és presentar la cerca que s'està duent a terme i que el lector sigui capaç d'entendre la importància política que va adquirir el moviment.

Paraules clau: Plataforma per Catalunya, Josep Anglada, immigració, eleccions municipals.

Abstract

This article explores the phenomenon of Plataforma per Catalunya and its political impact as reflected in the results of local elections held in 2003, 2007, 2011 and 2015. The aim is to present this political party and explain

its origins in order to clarify the main ideological axes that shaped its trajectory in Catalan politics. Led by Josep Anglada, the party developed a new ideological synthesis that enabled it to gain representation in the municipal councils of numerous Catalan counties (*comarques*) and come close to entering the Parliament of Catalonia.

While explaining the reasons for choosing the research topic and situating it within the international context, this study seeks to clarify the phenomenon and provide a partial view (since the work is not finished) of its political implications and the consequences that are still being observed today. Finally, preliminary results are presented that examine the direct relationship between the presence of ethnically diverse areas and support for a party whose central platform was an anti-immigration discourse. The aim is to present the ongoing research and provide insights into the political significance gained by the movement.

Keywords: Plataforma per Catalunya, Josep Anglada, immigration, local elections

0. Introducció

Plataforma per Catalunya (PxC) va suposar l'arribada a les institucions catalanes de la primera força política que podem considerar com un partit de la nova dreta radical populista. Aquest partit va entrar a les institucions municipals catalanes arran dels resultats electorals aconseguits a les eleccions municipals de 2003. Fins que es va dissoldre i es va integrar posteriorment al partit d'àmbit estatal Vox, s'hi va mantindre amb una certa regularitat. Constituïda per Josep Anglada i Rius i amb Vic com a nucli polític i ideològic, va aconseguir implantar una síntesi ideològica nova al país, tot i que en altres estats europeus ja feia algunes dècades que aquests partits havien aconseguit representació. El fet que la trajectòria política del partit finalitzés el 2019 ens dona la possibilitat d'estudiar-lo amb deteniment.

Els estudis sobre PxC són abundants fins a les eleccions municipals de 2011 —fins i tot Aitor Hernández-Carr en va redactar una tesi doctoral—, però amb la pèrdua d'importància del partit els anys següents, varen quedar en segon pla. És per això que considerem cabdal l'estudi a fons del partit i ens hem proposat com a objectiu principal elaborar-ne una monografia completa, la qual incorpora un estudi cronològic del partit, del qual es destaquen els resultats electorals, els congressos celebrats, els principals

canvis ideològics que s'hi varen produir i les escissions i les consegüents creacions de nous partits o plataformes. Abans, es fa una aproximació al context internacional —en gran mesura, europeu— per entendre els pilars ideològics del moviment format pels partits de nova dreta radical populista. L'estudi incorporarà els tres nivells d'actuació: català, espanyol i europeu.

Així i tot, ens hem proposat un seguit d'objectius secundaris que variïn segons com evoluciona l'estudi:

- Anàlisi de la possible relació entre percentatge d'immigració i resultat electorals.
- Anàlisi de la possible relació entre ubicació de les mesquites i el vot a PxC.
- Diferències dins el partit entre l'Àrea Metropolitana de Barcelona (AMB) i la resta de Catalunya.
- Estudi paral·lel dels resultats electorals d'altres partits nous o plataformes.

La hipòtesi de la qual partim gira entorn del fet que PxC es va construir ideològicament a partir de Josep Anglada i de Vic. La militància del vigatà en partits d'extrema dreta al llarg de la seva trajectòria política i l'esperit conservador i catalanista de la capital d'Osona li van donar a PxC una possibilitat de vots a la Catalunya interior els primers anys. Així mateix, considerem que l'entrada a l'Àrea Metropolitana de Barcelona va causar canvis importants en la ideologia del partit i, en certa manera, va provocar que Anglada ja no en tingués el control absolut. Pel que fa a la davallada del partit, entenem que l'expulsió del líder i l'inici del procés independentista varen tenir un paper molt important.

Pel que té a veure amb les qüestions metodològiques, cal destacar que basarem l'estudi del partit en tres grans aspectes. En primer lloc, com ja s'ha comentat, els estudis publicats sobre el partit són abundants fins al 2011 i, per tant, esdevenen l'eix principal del treball, entenent que són la base de la qual partim. En segon lloc, el buidatge i l'estudi de fonts documentals, com les mocions dutes als plens municipals i els comunicats del partit, que esdevenen fonamentals per a l'estudi de la ideologia. I, finalment, les entrevistes a membres de PxC, a actors polítics que en varen viure de prop el creixement i a periodistes i acadèmics que en van fer un seguiment acaben de completar l'estudi monogràfic proposat.

1. De Plataforma Vigatana a Plataforma per Catalunya

L'octubre de 2000, es va presentar en societat Plataforma Vigatana (PL. VI.), que va ser l'embrió polític de Plataforma per Catalunya (Erra i Serra, 2008). «Per un millor control de la immigració i una millor seguretat ciutadana» n'era el lema. J. Anglada (comunicació personal, 17 maig 2022) defensava que «la intenció inicial era crear un partit d'àmbit municipal per controlar la immigració i donar més seguretat als veïns de Vic». Exposava que es complien dues condicions importants que en provocarien l'arribada al consistori de la capital d'Osona: el desgast de Convergència i Unió (CiU) després de vint-i-dos anys al capdavant de l'Ajuntament i l'augment de població immigrant a la ciutat (Luna, 2001). En aquest moment, Anglada ja va destacar un dels aspectes fonamentals per entendre el funcionament futur del partit, atès que assenyalava que Vic era «la capital de la Catalunya catalana». Entenem que aquest fet fou fonamental i estava vinculat directament amb els dos pilars de l'ascens que preveia Anglada, atès que CiU —sobretot Unió— governava a la ciutat des de la reinstauració de la democràcia i la població es podria definir com a catalanista i conservadora (Macià, 2009). En aquests moments, l'objectiu principal del partit era concórrer a les eleccions municipals de 2003 a Vic.

Després que diversos ciutadans de diferents municipis —entre els quals hi havia August Armengol, del Vendrell, i Mateu Figuerola, de Cervera— es possessin en contacte amb el líder vigatà, es va constituir Plataforma per Catalunya, amb l'objectiu principal de concórrer a les eleccions municipals de 2003 en diversos municipis de Catalunya. Aquest partit, que va ser presentat el 14 de març de 2002, va dur a terme el primer gran acte públic a Premià de Mar el 18 de maig del mateix any (Moreras, 2009). Aquell dia, va tenir lloc en aquest municipi del Maresme una manifestació contrària a la construcció d'una mesquita. Anglada, reclamat per entitats locals, va assistir com a líder de la nova PxC i va aprofitar per deixar entreveure quins serien els pilars ideològics del partit. Al documental de Salvat (2002), hi podem observar com la islamofòbia es converteix en l'eix principal del seu discurs polític, fet innovador en la política catalana i espanyola del moment.

2. Context internacional

Plataforma per Catalunya es considera que és un partit que podem integrar dins de la nova dreta radical o nova dreta radical populista. Aquest terme, exposat per Mudde (2020), defineix aquests partits amb tres característiques principals: nativistes, islamòfobs i demòcrates. El nativisme polític se centra en el privilegi de què ha de gaudir la població autòctona en un territori determinat. Aquest corrent polític defensa el privilegi dels nadius sobre els al·lògens en un territori en concret i podríem afirmar que es tracta d'una barreja entre nacionalisme, xenofòbia i etnocràcia. L'objectiu és crear un estat xovinista, és a dir, un estat en el qual els autòctons gaudeixin de l'estat del benestar per sobre dels immigrants. La segona característica explica una de les grans evolucions que ha experimentat l'extrema dreta al llarg del segle xx i fins a arribar als nostres dies, atès que es deixa de parlar de diferències de raça i es comencen a exposar les diferències culturals com un dels motius que expliquen la pèrdua dels valors a Occident. La nova dreta radical populista exposa que l'islam és una cultura retrògrada i que busca imposar-se i exterminar la cultura cristiana, que és la pròpia d'Occident. Aquest argument és utilitzat per exposar la seva oposició a tot el que prové del món islàmic i en concret a la població que arriba d'aquests països, atès que defensen que els islàmics no es poden integrar a Occident per una qüestió purament cultural. Per tant, l'enemic principal d'aquests partits són la població estrangera que culturalment pertany al món islàmic. En tercer lloc, cal destacar que la nova dreta radical populista és democràtica, atès que accepta la democràcia com a sistema representatiu parlamentari i no proposa la imposició d'un sistema dictatorial en els seus discursos i programes electorals.

Per entendre el creixement d'aquests partits, sobretot a Europa, a principis del segle XXI cal tenir en compte tres fets destacats: els atemptats de l'11 de setembre de 2001, la crisi econòmica de 2008 i la crisi de refugiats de 2015. Forti (2021) exposa que els partits de dreta radical defensen la idea que els partits tradicionals no han sabut canalitzar les necessitats de la població després d'aquests tres fets i que aquesta població, davant les desigualtats creixents, s'ha vist traïda pel sistema —explicació que es dona a l'augment de l'abstenció en les eleccions legislatives i al descens d'afiliats tant en partits polítics tradicionals com en sindicats—. Els partits de dreta radical populista defensen que la globalització i el sistema econòmic liberal ha acabat amb la separació entre burgesia i proletariat i proposen que

la nova divisió sigui establerta per qüestions culturals. Per tant, la divisió entre autòctons i al·loctons esdevé un dels grans pilars ideològics d'aquests partits.

Plataforma per Catalunya va seguir aquest corrent ideològic i es pot considerar el primer partit català i espanyol que va aconseguir representació institucional essent considerat un partit de la nova dreta radical populista. Els contactes amb partits europeus estan documentats i consten aproximacions a la Lega Nord (LN) d'Umberto Bossi, a Vlaams Belang (VB), al Freiheitliche Partei Österreichs (FPÖ) de Jörg Haider i, tot i que més tímidament, al Front National (FN) de Marine Le Pen. Jaume Farrerons (comunicació personal, 27 de maig de 2024), un dels ideòlegs de PxC, destaca que el partit amb el qual varen tenir més contacte fos VB, que fins i tot va fer aportacions econòmiques per a les campanyes electorals.

3. Per què Plataforma per Catalunya?

Aquest va ser un partit presidencialista, amb Josep Anglada com a líder fins que fou expulsat el 2014. Anglada va militar anteriorment a Fuerza Nueva i al partit de Jesús Gil, tots dos considerats d'extrema dreta tradicional espanyola. Així i tot, es pot afirmar que PxC va trencar amb aquesta extrema dreta més tradicional i a les seves files, almenys els primers anys, no tenien visibilitat integrants que poguessin ser vinculats a aquest corrent. El partit es va donar a conèixer en una manifestació «antimesquita» a Premià de Mar i aquest es va convertir en un dels seus punts ideològics al llarg de la seva vida política (Erra i Serra, 2008). La islamofòbia era defensada des de dos vessants: cultura i seguretat. Defensaven que els musulmans no es poden integrar en la nostra societat per motius culturals i que el seu objectiu final era la invasió d'Occident i la substitució de la nostra cultura (Casals, 2009). Així i tot, PxC es presentava com un partit laic. I pel que fa a la seguretat, exposaven que la immigració portava inseguretat ciutadana i laboral, atès que o bé llevaven la feina als autòctons o bé s'introduïen en el món de la delinqüència. Finalment, cal destacar que PxC era un partit autonomista que utilitzava el català com a llengua habitual en les seves comunicacions (Casals, 2012). Aquest fet pot explicar que la seva intenció d'expandir-se a la resta de l'Estat no acabés de fructificar.

Plataforma per Catalunya ens interessa principalment per dos motius. El primer té a veure amb els resultats electorals aconseguits, atès que es considera que va treure de la marginalitat política als partits con-

siderats d'extrema dreta en l'àmbit espanyol. En el seu punt àlgid, a les eleccions municipals de 2011, va aconseguir un màxim de 67 regidors en els municipis catalans, i a les eleccions autonòmiques de 2010 es va quedar a les portes d'entrar al Parlament. Des de la reinstauració de la democràcia a l'Estat espanyol, només la Fuerza Nueva (FN) de Blas Piñar havia aconseguit una representació institucional destacable dins dels moviments considerats d'extrema dreta.

El segon motiu té a veure amb qüestions ideològiques. Es considera un partit renovador en aquest aspecte, perquè va rebutjar l'eix polític esquerra-dreta i també l'eix espanyolisme-catalanisme per imposar-ne un de nou: autòctons-forans (Hernández-Carr, 2012). Amb el lema «primer els de casa», PxC va aconseguir un vot transversal que explicaria de forma directa els resultats aconseguits. Basar la seva ideologia en aquest punt implica un seguit de conseqüències, que com veurem provoquen que s'ajusti als estàndards que hem utilitzat per definir la dreta radical populista. Amb la creació d'aquest eix, els al·lògens esdevenen l'enemic principal. Dins aquest col·lectiu es produeixen un seguit de distincions, atès que els musulmans són els principals assenyalats, fet que té a veure amb tres qüestions. En primer lloc, tenim els atemptats de l'11 de setembre a Nova York, que van tenir com a conseqüència directa la criminalització del món islàmic per part d'aquests moviments polítics. En segon lloc, Plataforma per Catalunya defensava que la integració dels sud-americans era molt més senzilla per temes lingüístics i, per tant, no van ser la diana de les seves crítiques. I, finalment, els marroquins eren el grup d'immigrants més nombrós a Catalunya —segons dades de l'Idescat, l'any 2000 hi havia a Catalunya 60.753 marroquins, xifra que suposava un 33,16% del total d'immigrants establerts a Catalunya— i, per tant, la islamofòbia es va convertir en el pal de paller del nou partit liderat per Anglada.

Finalment, hi ha dos motius més que ens permeten argumentar la nostra elecció. PxC va acabar la seva trajectòria política el 2019 i s'integrà a Vox, fet que ens permet estudiar el tema amb una certa perspectiva i donar per acabada la seva trajectòria política. A més, la línia ideològica que va introduir el partit de Josep Anglada té continuïtat en el temps més enllà de PxC. A banda de les escissions que va patir el partit al llarg de la seva trajectòria —la majoria de les quals no van tenir gaire repercussió—, la integració a Vox dona una certa continuïtat política al projecte ideològic. A més, Som Identitaris (SOMI), partit fundat per Josep Anglada, encara té representació al consistori vigatà. I finalment, la irrupció d'Aliança Cata-

lana (AC) en el panorama polític català ens reforça la idea de les possibles futures línies de recerca que ens obre aquesta recerca acadèmica.

4. Resultats electorals municipals

<i>Any</i>	<i>Vots</i>	<i>Percentatge (%)</i>	<i>Regidors</i>	<i>Candidatures</i>
2003	3.309	0,09	4	7
2007	12.447	0,43	17	39
2011	66.163	2,3	67	104
2015	28.726	0,93	9	77

Taula 1. Relació de vots, percentatge de vot, nombre de regidors assolit i candidatures presentades en els quatre processos electorals municipalistes en què va participar PxC. Font: elaboració pròpia.

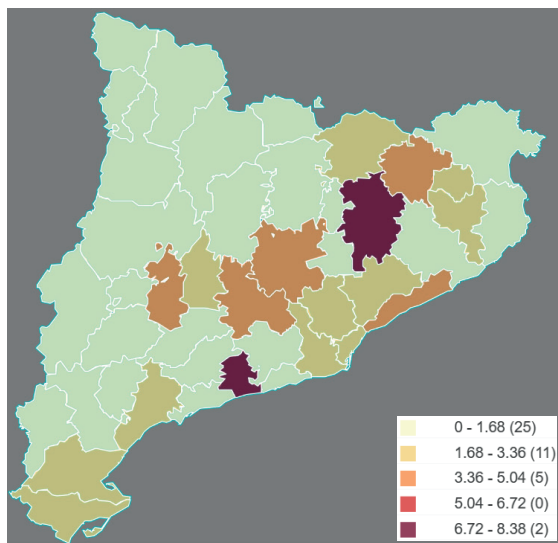
A les eleccions municipals de 2003, es van presentar a set municipis catalans i van aconseguir representació a Cervera, Manlleu, el Vendrell i Vic. En els casos de Barcelona, Palafolls i Prat de Llobregat, els resultats no els van permetre obtenir representació al consistori.

El 2007 es van presentar en 39 municipis i varen aconseguir representació a Cervera (2), Manlleu (2), Manresa (1), Olot (1), Roda de Ter (1), Sant Martí de Riucorb (1), Tàrraga (1), el Vendrell (4) i Vic (4). Per tant, van aconseguir consolidar els regidors que tenien des del 2003 —a excepció de Cervera, atès que Mateu Figuerola es va donar de baixa del partit i va fundar el Partit per Catalunya (PxCat), cosa que afectà de forma directa els resultats de PxC en aquesta zona— i van afegir representació a altres comarques com el Bages, la Garrotxa i l'Urgell.

El 2011 es van presentar a 104 municipis catalans i varen aconseguir representació a 41. El fet destacable, a part del gran augment de vots i de la representació en bona part de les comarques del país —vegeu el mapa 1—, va ser l'entrada a l'Àrea Metropolitana de Barcelona, que fins a aquell moment se'ls havia resistit. Aquestes eleccions varen suposar el punt àlgid del partit quant a resultats electorals, atès que el 2014 Josep Anglada en va ser expulsat i el declivi a partir d'aquest fet va ser evident. Aquest no va ser l'únic aspecte que explica la pèrdua d'importància del partit, atès que

la conjuntura política del moment, amb l'inici del procés independentista, va deixar en segon pla la resta de temes polítics. PxC no va tenir una posició unitària en aquest aspecte i el tema de la immigració va quedar en un segon pla polític i social.

El 2015 varen presentar 77 candidatures i van aconseguir 9 regidors: Amposta (1), Mataró (1), Roquetes (1), Salt (2), Sant Miquel de Fluvià (1) i el Vendrell (3).

Mapa 1. Mapa de les comarques de Catalunya amb la representació en percentatge de vot en cada una aconseguida per PxC a les eleccions municipals de 2011.

Font: elaboració pròpia.

Les primeres anàlisis dels resultats electorals en l'àmbit municipal ens han portat a un seguit de conclusions inicials. El vot en aquest tipus d'eleccions respon a lògiques municipalistes i els candidats tenen més pes que el partit. Podem observar que Cervera i Vic mantenen els resultats electorals, mentre els seus líders —Mateu Figuerola i Josep Anglada— formen part del partit, atès que una vegada que en surten la pèrdua de vots és molt destacada. És per això que només al Vendrell es va aconseguir mantenir la representació al consistori al llarg dels quatre mandats —August Armengol va ser el president del partit després de l'expulsió d'Anglada—.

Aquest també és un dels fets que explica la caiguda del partit, atès que l'«angladisme» era una de les seves característiques principals i, un cop expulsat, el partit va tornar a una espècie de marginalitat política. L'entrada a l'Àrea Metropolitana de Barcelona va donar notorietat al partit: comparant les eleccions municipals de 2007 i les de 2015, observem una diferència important de vots —el 2015 en van obtenir més del doble que el 2007— que no es tradueix en representació a les institucions. Aquest fet s'explica fàcilment per la presència de candidatures de PxC a l'AMB, on es requereix molts més vots que a la Catalunya central per aconseguir representació institucional.

Abans de finalitzar aquest apartat, volem destacar que els resultats electorals de les eleccions autonòmiques de 2003, 2010 i 2012 i de les eleccions generals de 2011 no han estat analitzats amb tanta profunditat, per la qual cosa no hi farem referència. Simplement, cal destacar que a les eleccions autonòmiques al Parlament de Catalunya de 2010, el partit, amb 75.327 vots i un 2,42 %, es va convertir en la primera força extraparlamentària.

5. Anàlisi de les mocions dutes als plens municipals

Aquesta anàlisi detallada de les intervencions en tots els municipis on varen obtenir representació té l'objectiu de determinar quin era el grau de coordinació entre tots els regidors electes i estudiar el compliment del programa electoral que presentaven de manera conjunta en tots els municipis i, en la mesura del possible, en cadascun.

Després d'un primer estudi, podem destacar dos aspectes cabdals: unitat d'acció en aspectes estatals o autonòmics i canvis substancials en els municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona (AMB). En primer lloc, podem destacar que hi ha una coordinació interna destacable fins a l'expulsió de Josep Anglada, sobretot en temes relacionats amb la immigració. En tots els municipis es presenten mocions contràries a la llei d'estrangeria o als acords entre el Marroc i Espanya, tot i que els ajuntaments no tenen competències per intervenir en aquestes temàtiques. En segon lloc, quan s'aconsegueix representació a l'AMB, el català deixa de ser l'única llengua utilitzada pels regidors del partit, atès que molts passen a usar el castellà. Aquest fet pot tenir diversos motius: des de la desconexió de l'idioma fins a tenir finalitats purament polítiques. Apareixen personatges vinculats a l'extrema dreta més tradicional i es pot considerar que el discurs és més

dur que en altres zones interiors del país. En tercer lloc, podem destacar que no hi ha indicacions sobre la política local, atès que els pactes són variats —amb CiU, el PSC o el PP, sobretot amb aquest últim— i les temàtiques que es tracten són molt diverses segons els municipis.

Finalment, podem destacar que apareixen candidatures formades per gent de fora del municipi, hi ha regidors que no apareixen en tota la legislatura i d'altres que es donen de baixa del partit tan bon punt entren en el consistori. Aquests fets posen en evidència que l'organització interna del partit i les eleccions dels candidats municipalistes no eren rigoroses, i en algun cas també podem considerar que és una de les causes de la pèrdua de vots a partir de les eleccions municipals de 2011 —la majoria d'aquests fets tenen lloc després de les eleccions municipals del 2011, coincidint amb el gran creixement del partit, fet que posa en evidència que Josep Anglada ja no el controlava com en etapes anteriors.

6. Darreres investigacions

Aquest curs hem iniciat els estudis relacionats amb les migracions al nostre país i la seva distribució en el territori. L'objectiu final d'aquesta anàlisi és aconseguir una radiografia tan acurada com sigui possible de la distribució territorial dels al·lògens en el nostre país, per acabar determinant si hi ha una relació directa amb els resultats aconseguits per Plataforma per Catalunya. En aquest sentit, podem afirmar que el col·lectiu més atacat per PxC és el marroquí, atès que aquesta és la segona nacionalitat més important a Catalunya. El Marroc s'ha convertit en l'origen més important dels immigrants arribats a Catalunya des de la dècada de 1970 i s'han convertit en l'enemic principal dels ideòlegs de PxC. La seva distribució en el territori és desigual i molt extensa, cosa que provoca que també siguin el col·lectiu al·logen més estès arreu del territori. Si ens centrem en la possible relació entre la seva presència en municipis o comarques determinades i els resultats obtinguts per PxC, cal dir que no en podem extreure grans conclusions, atès que encara no hem finalitzat aquest estudi.

Fins ara, podem dir que el 2011, segons Galeano, Sabater i Domingo (2014), hi havia 48 enclavaments plurals a Catalunya, en els quals, com a màxim, hi havia un 49% de la població que havia nascut a Espanya. Aquests enclavaments, que són seccions censals, estaven repartits en 16 municipis, en 5 dels quals PxC va aconseguir representació: l'Hospitalet de Llobregat, Mataró, Salt, Santa Coloma de Gramenet i Vic. A més, entre els

sis municipis només sumaven 15 dels 48 enclavaments plurals. Per tant, en aquest aspecte podem afirmar que la presència d'enclavaments plurals en un municipi no tenia una relació directa amb el vot obtingut per PxC. Així i tot, cal tenir en compte algun aspecte que pot afectar de forma directa la nostra anàlisi. Barcelona tenia 18 seccions censals que eren considerades enclavaments plurals, 15 de les quals es trobaven al barri del Raval. Aquest motiu és destacable, atès que caldria estudiar a fons els resultats electorals de PxC en aquest barri per determinar si són superiors als de la resta de la ciutat i poder concretar si hi ha cap relació entre les dues variables. En altres municipis, com ara Guissona, cal destacar que la gran quantitat d'habitatge destinat al col·lectiu immigrant i les polítiques favorables al reagrupament familiar són uns dels factors que van afavorir que no hi hagués presència de PxC al consistori.

7. Conclusions

En el punt del treball en el qual ens trobem, no podem extreure conclusions rotundes ni definitives sobre la recerca en qüestió. Després de veure quines han de ser les línies de recerca en les quals ens centrarem, podem començar a desgranar quins seran els següents passos que farem. L'objectiu és entrar de ple en l'anàlisi ideològica del partit en els mesos vinents, utilitzant la informació provinent de la documentació oficial i les actes dels plens municipals, a les quals ja hem fet referència. Amb aquesta cerca podrem començar a definir la línia ideològica del partit, amb les seves diferències municipals, i analitzar detingudament l'acompliment dels programes electorals. Així i tot, ja hem deixat entreveure quines primeres observacions hem pogut detectar en aquest aspecte.

Pel que fa al tema dels enclavaments plurals, tenim la intenció de continuar investigant en aquest aspecte, atès que, com hem comentat, cal entrar-hi amb més detall —barri per barri— per poder-ne extreure conclusions rotundes. En la mateixa línia, tenim intenció d'observar la ubicació de les mesquites existents a Catalunya i la relació que pot haver-hi amb el percentatge de vot de PxC, atès que el moviment «antimesquita» es va convertir en un dels pals de paller de la ideologia «angladista». En aquest aspecte, creiem que aquestes dues sublínies d'investigació poden aportar dades interessants per a futures línies de recerca relacionades no tan sols amb el tema central que ens ocupa, sinó amb qüestions demogràfiques i religioses.

Per tant, més enllà de comentar els resultats electorals del partit i de les conclusions que hem anat introduint al llarg del text, pensem que és oportú no entrar en temes més específics per una qüestió de rigorositat. Els mesos vinents marcaran les possibilitats reals de la recerca i definiran possibles línies d'investigació en els moviments de nova dreta radical populista a Catalunya.

Referències bibliogràfiques

- CASALS, X. (2009). «La Plataforma per Catalunya: la eclosió de un nacional-populismo catalán (2003-2009)». *Institut de Ciències Polítiques i Socials* (274), 3-33.
- (2012). «Per què Plataforma per Catalunya ha sorgit a Vic?». *L'Avenç, revista d'història i cultura* (375), 26-33.
- ERRA, M. & SERRA, J. (2008). *Tota la veritat sobre Plataforma per Catalunya*. Ara Llibres SL.
- FORTI, S. (2021). *Extrema derecha 2.0. Qué es y cómo combatirla*. Siglo XXI Editores.
- GALEANO, J. M., SABATER, A. & DOMINGO, A. (2014). «Formació i evolució dels enclavaments ètnics a Catalunya abans i durant la crisi econòmica». *Documents d'anàlisi geogràfica*, *60*(2), 261-288.
- HERNÁNDEZ-CARR, A. (2012). *La irrupción de la nueva extrema derecha en España. Un análisis de la trayectoria, estrategia política y base electoral de Plataforma per Catalunya*. [Tesi doctoral] Universitat Autònoma de Barcelona.
- LUNA, J. (2001, 27 de gener). «El gobierno legaliza en Vic un partido que propugna el rechazo a los inmigrantes». *La Vanguardia*. <<https://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/2001/01/27/pagina-26/34179734/pdf.html>>
- MACIÀ, M. (2009). *Vic, de l'opulència a la crisi*. Nel·la Edicions.
- MORERAS, J. (2009). *Una mesquita al barri: conflicte, espai públic i integració urbana dels oratoris musulmans a Catalunya*. Fundació Jaume Bofill.
- MUDDE, C. (2020). *Ultradreta*. Saldonar.
- SALVAT, J. (dir.) (2002). *Una mesquita a Premià*. 30 minuts, Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals. <<https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/30-minuts/una-mesquita-a-premia/video/1393799/>>

PROPOSTA METODOLÒGICA PER MESURAR EL CANVI LÈXIC A TRAVÉS DE LA VARIACIÓ LÈXICA INTERGENERACIONAL

Josep Messeguer-Carbó
Universitat Rovira i Virgili
j.messeguer.carbo@gmail.com

Resum

L'article proposa una metodologia innovadora per analitzar el canvi lèxic a partir de la variació intergeneracional de geosinònims, aplicable a qualsevol llengua en contacte lingüístic dins de societats industrialitzades i globalitzades, i la il·lustra amb un estudi sobre el català. El sistema parteix de dades històriques (en aquest cas, del *Diccionari català-valencià-balear*, DCVB) i d'enquestes a tres generacions actuals (GV, GA, GJ). La vitalitat d'ús de cada forma es quantifica en cada subdialecte i en cada grup generacional mitjançant una codificació de respostes múltiples que pondera: 1) el nombre de respostes aportades, 2) l'ordre de menció i 3) la freqüència subjectiva declarada pels informants, amb la qual s'obtenen valors constants comparables que descriuen, classifiquen i quantifiquen el canvi lèxic. Aplicada al català, la metodologia revela 1) una disminució progressiva de l'ús del lèxic tradicional, 2) un augment paral·lel de castellanismes i formes imprecises entre la generació jove (GJ), i 3) l'adopció de paraules del català estàndard només quan coincideixen formalment amb el castellà, la qual cosa apunta a un procés de convergència o anivellament lèxic entre ambdues llengües.

Paraules clau: variació lèxica, canvi lèxic intergeneracional, dialectologia, vitalitat d'ús, català.

Abstract

This article presents an innovative methodology for analysing lexical change based on the intergenerational variation of geosynonyms. This methodology is designed for application to any language in contact situations within industrialised, globalised societies. Illustrated through

a case study on Catalan, it combines historical data from the *Diccionari català valencià balear* (DCVB) with surveys conducted among speakers from three contemporary generations (GV, GA, GJ). The vitality of usage of each lexical variant is quantified within each subdialect and generational group through a multi-response coding scheme that weights: 1) the number of responses provided, 2) their order of mention, and 3) their subjective frequency reported by informants. This procedure produces comparable constant values that enable the description, classification and measurement of lexical change. Results for Catalan reveal: 1) a progressive decline in the use of traditional lexical items, 2) a parallel increase in Castilianisms and imprecise forms among the youngest generation (GJ), and 3) the adoption of standard Catalan forms only when they formally coincide with Spanish, thereby pointing to a process of lexical convergence or levelling between the two languages.

Keywords: lexical variation, intergenerational lexical change, dialectology, usage vitality, Catalan

0. Introducció

Cal agrair al programa de doctorat en Estudis Humanístics de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona l'oportunitat de publicar el primer article a partir de la meua tesi, *Paral·lelismes lèxics en els dialectes consecutius de la llengua catalana*, un investigació que s'emmarca en l'àmbit de la dialectologia moderna, la sociogeolingüística, la sociolingüística i els estudis del canvi lingüístic. Partint de la hipòtesi que els mots catalans tradicionals experimenten una pèrdua de vitalitat d'ús especialment marcada en les generacions més joves, la tesi articula tres metodologies complementàries (dues de qualitatives i una de quantitativa) per descriure i mesurar el canvi lèxic a través de la variació intergeneracional.

En aquest article es descriu el mètode quantitatiu i els resultats globals que se'n desprenen a partir de la variació intergeneracional registrada en geosinònims compartits pels dialectes consecutius del català. La proposta defineix la *vitalitat d'ús* (expressada en tant per 1) com a unitat de càlcul, la qual pondera 1) el nombre de formes aportades, 2) l'ordre de menció i 3) la freqüència d'ús declarada pels parlants, manera en què es pot com-

parar l'evolució del lèxic en tres generacions: la vella (GV), l'adult (GA) i la jove (GJ).

Tot i que la metodologia s'ha concebut a partir de la casuística de la llengua catalana, el disseny és plenament transferible a qualsevol llengua del món sotmesa a la pressió d'una altra llengua dominant en el context de les societats industrialitzades i globalitzades.

1. Marc teòric

Aquesta proposta metodològica s'inscriu en la confluència de diverses disciplines: la dialectologia, la sociogeolingüística, la sociolingüística i la teoria del canvi lingüístic. Cadascun d'aquests camps aporta eines conceptuals i metodològiques que contribueixen a establir l'estratègia de mesura del comportament del lèxic.

1.1. DIALECTOLOGIA MODERNA, LA REORIENTACIÓ DE L'OBJECTE D'ESTUDI TRADICIONAL

Tradicionalment, la dialectologia ha tingut com a objecte «els dialectes geogràfics» i s'ha centrat en la descripció, classificació i anàlisi de les causes geogràfiques, històriques o socials dels parlars territorials (Veny & Massanell, 2015: 19). No obstant això, el procés d'anivellament geolingüístic i la pèrdua progressiva de diversitat en els parlars locals en benefici de l'estandardització (Badia, 1976: 289) han comportat un replantejament de l'objecte d'estudi. En aquest sentit, autors com Radatz (2007) proposen que la dialectologia es dedique a descriure «l'erosió dels dialectes» (Radatz, 2007: 29-30) a partir de parlants que mantenen l'ús de la llengua (Radatz, 2007: 38), però no n'ofereixen cap mètode.

1.1.1 Sociogeolingüística, una interpretació quantitativa segons factors socials

La sociogeolingüística permet introduir factors socials en la metodologia de recollida, tractament i anàlisi de dades geolingüístiques. Seguint Cristianini i Encarnação (2009: 4) i Cristianini (2012: 512), la variació diatòpica es fa confluïr amb variables socials, com el fet de tenir en compte franges generacionals, sexes o graus d'escolarització dels informadors. Les dades

recollides des d'una perspectiva sincrònica reben tractaments qualitatiu i quantitatiu que esdevenen clau per entendre els processos de canvi lingüístic en curs. A més, la marca distintiva de la sociogeolingüística és la representació gràfica: mapes, gràfiques i taules que permeten visualitzar els resultats.

La proposta metodològica que es recull en aquest article utilitza el plantejament de la sociogeolingüística, en tant que pren en consideració els diversos factors socials durant els processos de recollida, registre i anàlisi de les dades lingüístiques, sempre des d'una òptica dialectològica.

1.2 SOCIOLINGÜÍSTICA, EL MODEL QUANTITATIU DE REFERÈNCIA

De l'estudi de la llengua amb variables socials se n'ocupa la sociologia del llenguatge i la sociolingüística. És des d'aquesta perspectiva que investiguen sobre el canvi lingüístic intergeneracional Colomina (1985), Segura-Llopes i Ponsoda (1997), Segura-Llopes (2003) i Baldaquí (2006). De Segura-Llopes i Ponsoda (1997) prové la proposta de considerar la tríada entre la varietat tradicional, la varietat estàndard i la varietat estàndard de la llengua dominant (en aquest cas, el castellà) per estudiar els models de llengua que predominen entre els jòvens. Aquesta línia és desenvolupada i afinada per Segura-Llopes (2003), que articula aquesta tríada en una classificació més complexa a partir de tres models de llengua: tradicional, innovador i empobrit. Dins de cada model, Segura-Llopes estableix tipologies i subcategories que esdevenen una base metodològica útil per a la codificació i l'anàlisi de les respostes en estudis dialectals intergeneracionals. De fet, aquest és el punt de partida fonamental de la proposta de codificació plantejada en aquest article.

1.3 CANVI LÈXIC I CANVI SEMÀNTIC

El canvi lèxic és el fenomen més perceptible per als parlants (Bybee, 2015: 1) i el menys previsible (Bybee, 2015: 207), tot i que amb un vincle directe amb la història del món i de la societat, és a dir, amb tot allò que és extralingüístic, com el progrés del coneixement, el desenvolupament de la ciència, l'evolució de les institucions o el canvi social (Otaola, 2004: 59-60). A més, la convivència de formes noves i antigues origina polimorfismes intergeneracionals i inestabilitat en l'ús dels mots (Otaola, 2004:

59-60; Hopper i Traugott, 2003: 123-124). La metodologia plantejada ací se serveix d'aquesta variació lèxica i de la seua inestabilitat per tal d'oferir una quantificació de la *vitalitat d'ús* del lèxic, perquè, com proposa Bybee (2015: 9), la variació és la manera més directa i fiable d'estudiar el canvi lingüístic a través d'un canvi en curs.

Les formes noves —els neologismes— solen incorporar-se mitjançant manlleus en un procés conegut com a *neologia per manlleu*, el qual respon sovint a la necessitat d'una societat de denominar realitats, objectes o accions noves, que incorpora a la vida i a la manera de pensar (Otaola, 2004: 77; Bybee, 2015: 188, 191-192). Tanmateix, els manlleus també depenen del tipus de contacte entre llengües, de l'abast del bilingüisme i de les convencions de la comunitat per substituir formes pròpies per altres de connotades positivament o més expressives (Bybee, 2015: 192). En definitiva, s'està fent referència a un context de contacte de llengües en què la llengua que és objecte d'estudi experimenta una situació de diglòssia, de manera que una llengua dominant i de prestigi és la que hi aporta la majoria d'aquests manlleus.

Pel que fa al canvi semàntic, sovint segueix patrons universals (Ullmann, 1965: 396; Traugott & Dasher, 2002: 1) de generalització, restricció o subjectivització del significat amb valors més negatius o més positius (Otaola, 2004: 393). Aquests processos també són rellevants per entendre que un mot pot perdre *vitalitat d'ús* encara que formalment es mantinga en ús amb un valor semàntic diferent. Tot i que no sempre cal tindre en compte el canvi semàntic en els processos de mesurament del canvi lèxic, com que funcionen de manera simultània s'han de considerar conjuntament.

Amb aquests referents teòrics, s'ha configurat una metodologia que descriu i sobretot quantifica el canvi lèxic, amb una atenció especial a la continuïtat o a la desaparició del lèxic tradicional dins el sistema lingüístic català.

2. Estat de la qüestió

En català, els primers treballs que estudien la variació lèxica intergeneracional són els de Recasens (1985) sobre el Camp de Tarragona, Colomina (1985) sobre l'alacantí i Navarro (1992) sobre el parlar de la Fatarella. Aquestes recerques donen pas a la comparació entre generacions sense un aparell quantitatiu sistematitzat. Excepcionalment, Colomina (1985) fa

un tractament quantitatiu d'un tret fonètic que és modèlic per establir la mesura del canvi lingüístic en tant per 1. Les conclusions sobre la direcció del canvi intergeneracional van en la línia d'una substitució generalitzada de formes autòctones per formes estandarditzades i prestigioses, amb una pèrdua progressiva del lèxic tradicional entre les generacions més joves.

Els estudis que s'han aproximat més a l'anàlisi quantitativa de la substitució del lèxic autòcton per l'al·lòcton són els de Segura-Llopes i Ponsoda (1997) i Segura-Llopes (2003), que introdueixen propostes per quantificar els efectes de la pressió de la varietat estàndard, siga a través de l'escola o dels mitjans de comunicació, i estableixen una codificació de les respostes útil per a l'anàlisi del tipus de lèxic. És en aquests estudis que s'evidencien les tensions entre paraules que pertanyen a l'estàndard, les que no s'hi han inclòs i les de la llengua dominant i amb més prestigi.

Segura-Llopes (2003), que estructura el canvi intergeneracional entre el model tradicional, el model innovador i l'empobriment, mostra com els joves trien sovint solucions innovadores provinents del català general, d'altres dialectes, del castellà o fins i tot de formes idiolectals i híbrides. Per la seua banda, Baldaquí (2006) evidencia que els parlants joves de primera llengua catalana i escolarització en català normatiu mantenen una part del lèxic tradicional, mentre que el contacte amb el castellà accelera el canvi i afavoreix la convergència o l'anivellament.

3. Metodologia

Aquest apartat descriu el protocol emprat per quantificar la vitalitat d'ús del lèxic tradicional i el canvi lèxic intergeneracional detectat a partir de geosinònims, que en el cas del català són dels dialectes consecutius. El mètode s'articula en quatre eixos: 1) el qüestionari, 2) les localitats d'enquesta, 3) els informadors i 4) la codificació de les respostes i la unitat de mesura.

3.1 QÜESTIONARI

L'estudi del canvi lèxic intergeneracional a partir de la variació lèxica s'ha plantejat mitjançant l'ús de geosinònims perquè aquests dialectalismes amb diversos sinònims geogràfics són molt sensibles a la pressió lèxica de la varietat estàndard i a la influència de la llengua dominant (Colomina, 1985; Recasens, 1985). En el cas de l'estudi del català, el qüestionari inclou

33 mots que es corresponen amb 35 accepcions: tres mots amb doble significat i dos geosinònims. Aquests 35 termes s'han seleccionat entre els centenars de geosinònims registrats al DCVB, amb la particularitat que se situen en el balear i en el tortosí i/o en el valencià.

Per aportar riquesa a l'estudi, també és recomanable que els mots pertanyen a diferents camps semàntics. En l'estudi del català, els 35 termes es distribueixen en onze camps semàntics: cos humà (*dogà, caràcter*), malalties (*tort, aliacrà, rodadits/cercadits, bòfega*), (re)accions humanes (*magarrufa, gatinyar-se, baubo bauba*), roba (*calçons a, 'pantalons de referent tradicional'; calçons b, 'pantalons de referent actual'*), casa (*pitxer, pera, menuts*), menjar (*endívia, dacsà, malla*), camp (*roïssos; olivó 1, 'oliva borda'; olivó 2, 'oliva petita'; fresa*), utensilis d'oficis i espais públics (*barxa, gat, gangalla, la sala/la sala de la vila*), criatures (*comare, rebesnet rebesneta, milotxa*), meteorologia (*basca, serena, sereni*) i animals de la mar (*cranca, gerna*).

3.2 LOCALITATS I DISTRIBUCIÓ TERRITORIAL

Per a aquesta investigació, com que s'ha plantejat un sistema d'explotació de dades històriques del DCVB, les localitats s'han triat a partir dels punts d'enquesta més rellevants dels mots escollits, cosa que permet una comparació diacrònica de les dades. En aplicar aquest criteri, es comprova que la distància geogràfica entre la majoria dels punts d'enquesta és d'aproximadament 30 km, valor que s'ha utilitzat com a referència per completar la mostra de localitats. Concretament, a les 34 localitats inicials se n'hi han afegit 8 —no documentades al DCVB— per assolir una representativitat geogràfica acceptable. Aquest mateix criteri de distància és el que es podria aplicar sempre que no s'estiga plantejant un treball de detall.

Les localitats finals de la investigació, agrupades per àrees i subàrees, es detallen a la taula 1. Pel que fa l'agrupació dialectal, s'opta pel que estableix la bibliografia més recent. No obstant això, en les Illes Balears i les Pitiüses es decideix fer correspondre una denominació dialectal amb cada illa, tot i que Veny (1999) situa dins del mateix subgrup dialectal les varietats eivissenca i formenterera; aquesta opció, tanmateix, respon a la voluntat de detectar diferències en els processos lèxics de canvi de les dues illes. En el cas del tortosí septentrional, la classificació es fonamenta en un criteri de caràcter administratiu, per la qual cosa només s'hi inclouen localitats de la vegueria de les Terres de l'Ebre, per una banda, i de la

comarca del Matarranya, per l'altra. L'assignació de les localitats al tortosí meridional i als diferents subdialectes del valencià segueix la proposta de Beltran i Segura-Llopes (2017), excepte per a la localitat de Biar, que se situa en el valencià de l'extrem meridional per atendre el comportament específic de la localitat i no el valencià meridional com proposen aquests autors.

<i>Àrees lingüístiques</i>	<i>Subàrees lingüístiques</i>	<i>Localitats d'enquesta</i>
balear	mallorquí	Pollença, Inca, Palma, Lluçmajor, Santanyí i Manacor
	menorquí	Ciutadella i Maó
	eivissenc	Vila d'Eivissa
	formenterer	Sant Francesc Xavier
tortosí	tortosí septentrional de l'àrea catalana	Gandesa, el Perelló, l'Ampolla, Tortosa, la Ràpita i Ulldecona
	tortosí septentrional de l'àrea aragonesa	Calaceit, Beseit, Pena-roja de Tastavins i Aiguaviva
	tortosí meridional	Morella, Benassal, Sant Mateu, Vinaròs, Alcalà de Xivert i Lluçena
valencià	valencià septentrional	Castelló de la Plana i la Vall d'Uixó
	valencià central	Sagunt, Lliria i València
	valencià meridional	Cullera, Xàtiva, Gandia, Dénia, Tàrbena, la Vila Joiosa i Alcoi
	valencià de l'extrem meridional	Mutxamel, Biar, el Pinós i Elx

TAULA 1. Correspondència de les localitats d'enquesta amb les àrees i subàrees lingüístiques.

3.3 INFORMADORS, MOSTRA I GENERACIONS

Per a aquest tipus d'investigacions, es recomana partir del perfil d'informadors proposat per la dialectologia tradicional (Pop 1950): hòmens ancians, d'extracció rural, il·lustrats i que han residit tota la vida a la localitat

estudiada, el que descriu l'acrònim anglès NORMs (*non-mobile older rural males*) i que es correspon amb el perfil sociològic que permet a la dialectologia escriure i catalogar els estadis més arcaics de cada varietat parlada (Trudgill & Chambers, 1994: 29). Tanmateix, la pèrdua de riquesa dels dialectes, subdialectes i parlars locals fa que autors com Hans-Ingo Radatz (2007: 29) reclamen la reorientació de l'objecte d'estudi de la dialectologia, cosa que obliga a dissenyar nous perfils d'informadors per tal de *recentrar* l'estudi. Al nostre entendre, aquesta renovació ha de permetre explicar el canvi lingüístic contemporani, equilibrar la representativitat d'hòmens i dones, i incorporar parlants de diferents franges generacionals per reconèixer la variació de gènere —si n'hi ha— i la generacional.

En aplicació d'aquests criteris ampliats, és recomanable exigir que els informadors hagen nascut a la localitat investigada i també que els seus ascendents de les dues darreres generacions hi hagen viscut i hagen emprat el català com a llengua familiar i social; se'n descarten, per tant, aquells que han residit durant períodes significatius fora del municipi. Pel que fa a l'activitat professional, s'ha de donar preferència a pagesos, pescadors, operaris, autònoms o propietaris d'un negoci de menys de cinc treballadors, amb l'objectiu d'anivellar la formació i el nivell socioeconòmic, factors que podrien condicionar l'evolució del canvi lingüístic. A més, també s'hauria de vetllar perquè cap dels informadors tinguera una vinculació especial amb l'activisme lingüístic.

La mostra adequada d'aquest tipus d'investigacions hauria de permetre que cada resposta fora corroborada, com a mínim, per dos informadors de la mateixa franja d'edat dins la localitat. Per assolir-ho, convé enquestar —sempre que siga factible— dos hòmens i dues dones per a cadascuna de les tres franges generacionals: vells (GV), adults (GA) i jòvens (GJ), fins a un màxim de dotze informants per localitat. Aquest plantejament garanteix un corpus equilibrat per edat i per gènere, alhora que supera el criteri tradicional emprat per la dialectologia. Es tracta d'un mostreig no probabilístic.

Les generacions s'han de delimitar prenent com a referència els grans esdeveniments sociopolítics que han afectat la comunitat de parla. D'aquesta manera, els informadors seleccionats dins de cada interval comparteixen un mateix context vital, la qual cosa garanteix la comparació homògena de les dades.

En aquesta investigació, els informadors s'han seleccionat amb els criteris exposats: hòmens i dones repartits equitativament entre tres genera-

cions —generació vella (GV, nascuts entre 1912-1927), generació adulta (GA, 1952-1962) i generació jove (GJ, 1982-1992). Les enquestes cobreixen de manera equilibrada els tres grups d'edat i els diversos dialectes i subdialectes, fet que amplia la representativitat habitual en els treballs dialectològics. Tot i que la metodologia presenta un enfocament quantitatiu, la mostra s'ha configurat mitjançant un mostreig no probabilístic, ajustat per garantir la diversitat sociològica dins els límits operatius de la recerca.

3.4 DISSENY DE LA CODIFICACIÓ: EL PROBLEMA DE LES RESPOTES MÚLTIPLES I EL DESÚS

En el nostre estudi, centrat en 35 termes, s'han recollit 22.633 respostes: 17.850 són simples (79%) i 4.783 múltiples (21%). Aquesta xifra reuneix formes en ús i formes en latència. Aquestes darreres —mots en desús— s'han incorporat al còmput quantitatiu perquè ofereixen una imatge precisa de la fase de substitució lèxica, de manera que es pot rastrejar amb més detall la dinàmica del canvi. En qualsevol cas, el tractament de les respostes múltiples d'un mateix informador és un problema que no s'havia abordat i al qual en aquesta proposta metodològica es planteja una solució a través de l'assignació de valors constants d'acord amb els criteris que els ponderen.

3.4.1 Codificació de tipologies (tradicional, innovadora, expressions alternatives) i desconeixement)

La codificació tipològica de les respostes, d'acord amb l'adaptació de la proposta de Segura-Llopes (2003), es proposa discriminar quatre casos: 1) paraules de tipologia tradicional —paraules reconegudes per la GV i sovint també per la GA i la GJ—, 2) paraules de tipologia innovadora —aparegudes només en la GA i/o la GJ, sense participació de la GV—, 3) expressions alternatives, que ofereixen circumloquis per expressar el concepte, i, finalment, 4) casos de desconeixement quan l'informador declara no conèixer el mot.

3.4.2 Codificació dels tipus de lèxic

Per a la codificació dels tipus de lèxic, es proposa seguir l'adaptació de la proposta de Segura-Llopes (2003), que distingeix cinc macrocategories: *a)* mots de la varietat estàndard del català, *b)* lèxic tradicional català que no s'ha incorporat a l'estàndard, *c)* castellanismes, *d)* mots idiolectals, sovint resultat d'una evolució incipient o d'una creació humorística, i *e)* respostes inventades o semànticament inexactes. Dins dels mots de la varietat estàndard, s'han considerat sis subtipus més: *a.1)* estàndard general, *a.2)* oriental, *a.3)* balear, *a.4)* tortosí-valencià, *a.5)* més o menys coincident amb el castellà i *a.6)* variants d'una mateixa forma estàndard. I, dins dels castellanismes, quatre subtipus: *c.1)* castellà adaptat, *c.2)* castellà no adaptat, *c.3)* híbrid castellà-català i *c.4)* castellà no estàndard.

3.4.3 Unitat de mesura: la vitalitat d'ús en tant per 1

El concepte central d'aquest model quantitatiu és el de *vitalitat d'ús*, unitat definida com el grau d'ús d'una paraula o d'una expressió dins de cada subdialecte i en cada grup generacional. Aquest sistema considera el nombre de respostes de cada informador, l'ordre en què les formula i la freqüència subjectiva amb què afirma que les utilitza. Això permet establir valors constants comparables que serveixen per descriure, classificar i quantificar el canvi lèxic.

Els valors constants reben un assignació més destacada quan es tracta de la primera resposta i davallen progressivament en la segona, la tercera, la quarta o la cinquena respostes, així com en les respostes en latència. Aquesta assignació té en compte el temps de reacció en el reconeixement d'un concepte i en la producció oral del mot que, d'acord amb la psicolingüística, es vinculen amb la familiaritat, la freqüència d'ús i tot un seguit de variables personals que afavoreixen aquest ordre (Cuetos, 2003).

A més, es considera convenient que la *vitalitat d'ús* s'expressi en tant per 1 perquè, entre altres coses, es refereix a la paraula que s'espera que un parlant empre d'acord amb la variant territorial i la generació a la qual pertany. A més, en la descripció d'aquesta unitat es diferencien cinc grans franges que es vinculen amb el nivell d'ús de la paraula o l'expressió que és objecte d'estudi (vegeu la taula 2). La resposta única se situa a l'entorn de l'1. El nivell d'ús habitual s'estableix per sobre del llindar del 0,55 per 1 i es vincula a les primeres respostes. El nivell d'ús secundari (o vitalitat

d'ús mitjana) se situa a l'entorn del 0,2 i el 0,54 per 1, i es relaciona amb les segones respostes. El nivell d'ús terciari (vitalitat d'ús baixa), se situa entre el 0,03 i el 0,19 per 1, i connecta amb les terceres, quartes i cinquenes respostes. I, finalment, el desús es restringeix al llindar situat entre el 0,01 i el 0,02 per 1.

	<i>Trams descriptius de la vitalitat d'ús</i>		<i>Trams numèrics de la vitalitat d'ús</i>
<i>En ús</i>	Resposta única		1
	Nivell d'ús habitual	Vitalitat d'ús alta	0,55 - 0,99
	Nivell d'ús secundari	Vitalitat d'ús mitjana	0,2 - 0,54
	Nivell d'ús terciari	Vitalitat d'ús baixa	0,03 - 0,19
<i>En desús</i>			0,01 - 0,02

TAULA 2. *Trams descriptius i numèrics constants assignats a la vitalitat d'ús.*

Amb aquests paràmetres, es construeixen diversos models interpretatius que permeten identificar patrons de substitució, conservació o desconeixement del lèxic tradicional en funció del grup d'edat i del tipus de paraula.

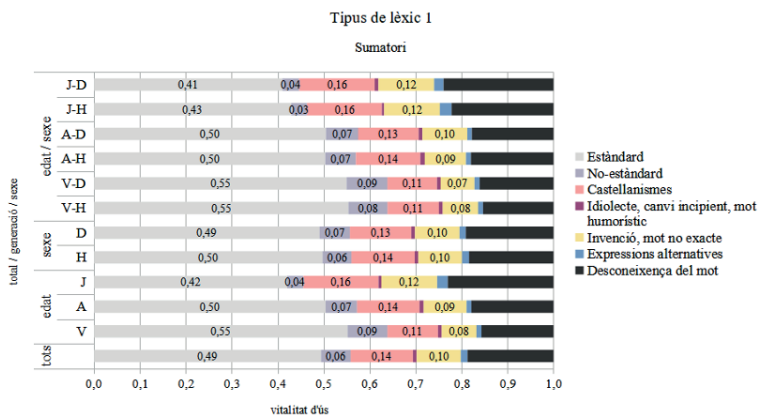
4. Resultats

L'exploració de les 22.633 respostes obtingudes a partir dels 35 termes del qüestionari permet distingir cinc patrons bàsics de substitució del lèxic tradicional:

- Model 1: el mot tradicional és reemplaçat per la forma de la varietat estàndard.
- Model 2: hi predomina la substitució per castellanismes.
- Model 3: substitució mixta per lèxic de la varietat estàndard i castellanismes.
- Model 4: substitució combinada per lèxic de la varietat estàndard, castellanismes i/o lèxic imprecís.
- Model 5: desaparició del mot, reflectida en respostes imprecises i/o desconeixement.

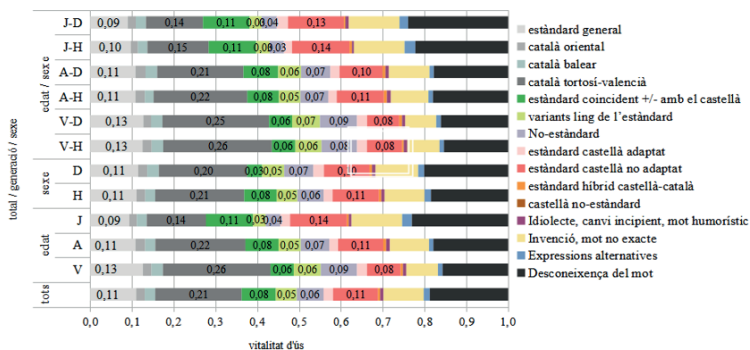
Més enllà d'aquests cinc models, l'anàlisi del conjunt de les dades intergeneracionals mostra que els mots catalans —tant els que s'han incor-

porat a l'estàndard com els tradicionals no estandarditzats— mantenen una vitalitat d'ús alta en la GV (0,64) i en la GA (0,57), però cauen per sota del llindar del 0,55 en la GJ (0,46). Aquest descens del lèxic propi es compensa, generació rere generació, amb un increment progressiu dels castellanismes, de les formes imprecises i del desconeixement explícit.

GRÀFIC 1. Vitalitat d'ús dels tipus de lèxic (1) sense la variable espai (en tant per 1).
Font: elaboració pròpia.

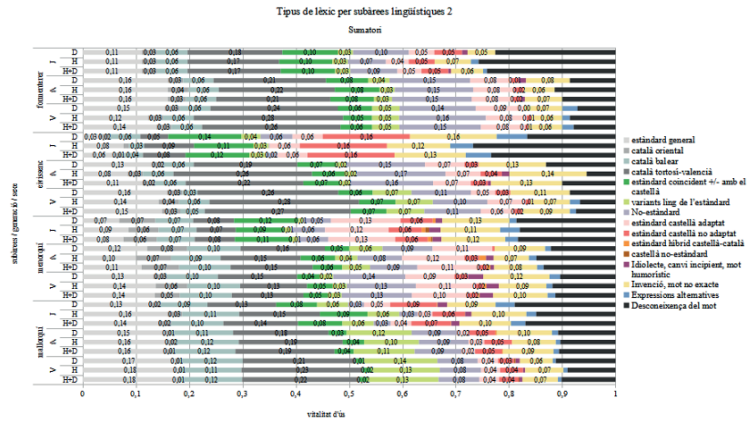
Pel que fa al lèxic estàndard, totes les subcategories —estàndard general, balear, tortosí-valencià i variants— presenten una davallada intergeneracional. L'únic subconjunt que creix, encara que lleugerament, és el que coincideix formalment amb el castellà, indicatiu d'una estandardització convergent que facilita la penetració de formes castelles.

GRÀFIC 2. Vitalitat d'ús dels tipus de lèxic (2) sense la variable espai (en tant per 1).
 Font: elaboració pròpia.

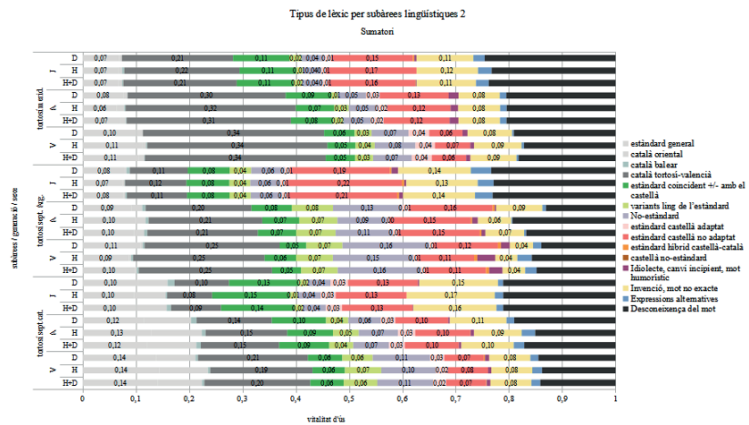
El comportament és uniforme quan s'examina cada grup subdialeccional. Als parlars balears, la pèrdua de vitalitat d'ús del lèxic tradicional i de l'estàndard és especialment acusada en la GJ, i els castellanismes adaptats, tot i ser minoritaris, es mantenen estables entre la GV i la GA, mentre que els no adaptats comencen a aparèixer —encara en un nivell d'ús baix— en la GJ. L'estàndard oriental presenta un panorama matisat: 1) en mallorquí, un desús generalitzat en totes les generacions (GV, GA i GJ); en menorquí, un lleuger augment de vitalitat entre la GV i la GA, que es manté estable en la GJ, tot i que sempre en valors baixos; en eivissenc, una pèrdua progressiva d'ús, i en formenterer, estabilitat generacional, però amb nivells de vitalitat d'ús molt baixos, propers al desús.

Proposta metodològica per mesurar el canvi lèxic a través de la variació lèxica intergeneracional

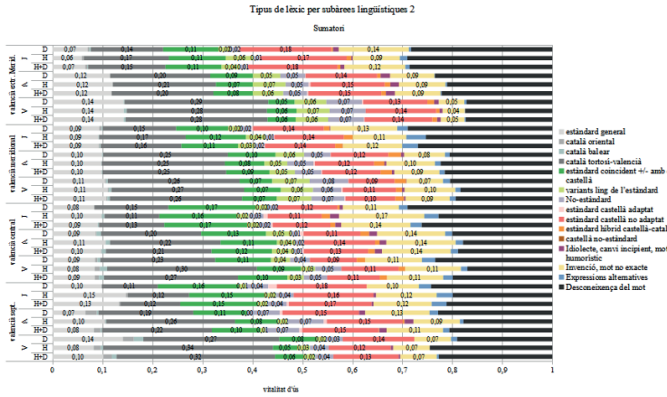
GRÀFIC 3. Vitalitat d'ús dels tipus de lèxic (2) per subdialectes del balear (en tant per 1).
Font: elaboració pròpia.

Als subdialectes del tortosí la tendència és molt similar: reculada del lèxic autòcton i creixement dels castellanismes, amb la particularitat que destaquen els no adaptats. El lèxic de l'estàndard oriental manté un paper testimonial o inexistent.

GRÀFIC 4. Vitalitat d'ús dels tipus de lèxic (2) per subdialectes del tortosí (en tant per 1).
Font: elaboració pròpia.

Entre els subdialectes del valencià, de nou es produeix el patró global. Els castellanismes no adaptats tenen una vitalitat d'ús més destacada des de la GV i es mantenen en la GA i en la GJ. Quant a l'estàndard oriental, la incidència no és ni rellevant, excepte en el valencià septentrional, en què apareix en el nivell de desús en la GV i la GA.

GRÀFIC 5. Vitalitat d'ús dels tipus de lèxic (2) per subdialectes del valencià (en tant per 1).
Font: elaboració pròpia.

5. Conclusions

Els resultats generals de l'estudi sobre el canvi lèxic en català demostren que la vitalitat d'ús del lèxic tradicional (amb les formes incorporades a l'estàndard i les no estandarditzades) es manté alta en la GV i encara notable en la GA, però s'esvaeix per sota del llindar de preferència en la GJ. Aquesta davallada comporta un desplaçament progressiu cap als castellanismes, les formes imprecises i el desconeixement explícit, de manera que es confirma la hipòtesi que el canvi lèxic avança en contextos de contacte lingüístic. Les dades també indiquen que els mots estàndard que coincideixen formalment amb el castellà constitueixen l'única subcategoria que registra un increment intergeneracional, cosa que palesa una estandardització d'anivellament amb el castellà més que no pas la preservació d'un estàndard autòcton.

Tot i haver controlat la variable sexe, no s'han detectat diferències significatives entre hòmens i dones pel que fa a la vitalitat lèxica, la qual cosa

suggereix que el procés de substitució s'esdevé de manera transversal dins de cada grup generacional. A més, els patrons observats es reproduïxen amb matisos en tots els subdialectes analitzats: la pèrdua del lèxic tradicional és general, però la naturalesa de la substitució pot variar —per exemple, castellanismes adaptats en els parlars balears, formes no adaptades en l'àrea tortosina i valenciana.

L'aplicació d'aquesta metodologia ha permès descriure i quantificar el canvi lèxic de manera sistemàtica. És una metodologia transferible a altres llengües en situació de contacte i globalització.

Referències bibliogràfiques

- ALCOVER, A. M. & MOLL, F. de B. (1930-1968). *Diccionari català-valencià-balear*. Editorial Moll. <https://dcvb.iec.cat/>
- BADIA I MARGARIT, A. M. (1976). «Nivelación geolingüística y lenguas en contacto». *Revista Española de Lingüística*, 6, 269-300.
- BALDAQUÍ ESCANDELL, J. M. (2006). *El model de llengua i la seguretat lingüística dels joves valencians*. Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana & Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BELTRAN CALVO, V. & SEGURA-LLOPES, C. (2017). *Els parlars valencians*. Publicacions de la Universitat de València (reimpressió 2022).
- BYBEE, J. (2015). *Language Change*. Cambridge University Press.
- COLOMINA CASTANYER, J. (1985). *L'alacantí. Un estudi sobre la variació lingüística*. Institut d'Estudis Juan Gil-Albert & Diputació Provincial d'Alacant.
- CRISTIANINI, A. C. & ENCARNAÇÃO, M. R. T. da (2009). «A contribuição dos estudos sociogeolingüísticos para a escolha lexical na recepção e produção de textos orais e escritos». A: *Congresso Nacional de Lingüística e Filologia, XII, 2008, Rio de Janeiro. Livro dos Mini cursos – Cadernos do CNFL* (pp. 10-17). Círculo Fluminense de Estudos Filológicos e Linguísticos.
- CRISTIANINI, A. C. (2012). «Sociogeolingüística: uma abordagem para o estudo do léxico». A: I. P. DOS SANTOS & A. C. CRISTIANINI (ed.), *Sociogeolingüística e questão: reflexões e análises* (pp. 21-32). Paulistana.
- CUETOS VEGA, F. (2003). *Anomia. La dificultad para recordar las palabras*. Tea Ediciones.
- HOPPER, P. J. & TRAUGOTT, E. C. (2003). *Grammaticalization*. Cambridge University Press.

- NAVARRO GÓMEZ, P. (1992). *El parlar de la Fatarella*. Punctum. (Reimpressió 2018)
- OTAOLA OLANO, C. (2004). *Lexicología y semántica léxica. Teoría y aplicación a la lengua española*. Ediciones Académicas.
- RADATZ, H.-I. (2007). «De la Mallorca preturística a la moderna. La desdialectalització del català de Mallorca». *Els Marges*, 81, 29-41.
- RECASENS, D. (1985). *Estudi lingüístic sobre la parla del Camp de Tarragona*. Curial Edicions Catalanes & Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SEGURA-LLOPES, C. (2003). *Variació dialectal i estandardització al Baix Vinalopó*. Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana & Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- & PONSODA, J. (1997). «Una alternativa tripartida: la varietat tradicional, la varietat estàndard o la varietat estàndard espanyola». *Caplletra*, 21, 47-93.
- TRAUGOTT, E. C. & DASHER, R. B. (2002). *Regularity in Semantic Change*. Cambridge. University Press.
- ULLMANN, S. (1965). *Introducción a la Semántica francesa*. Publicaciones de la Revista de Filología Española.
- VENY I CLAR, J. & MASSANELL MESSALLES, M. (2015). *Dialectologia catalana. Aproximació pràctica als parlars catalans*. Publicacions Universitat de Barcelona, Universitat d'Alacant & Universitat de València.

PROPUESTA DE PARÁMETROS PARA UNA SEMÁNTICA DE LA EVALUACIÓN

Eduard Mir Neira

Grupo de investigación: GRLMC - Universitat Rovira i Virgili
eduard.mir@urv.cat

Resumen

Este trabajo se inserta en el ámbito del procesamiento del lenguaje natural, el análisis de sentimiento y la semántica de la evaluación. Nuestro principal objetivo consiste en sentar las bases para el diseño de un modelo capaz de ofrecer una descripción formal de la dimensión semántica de las expresiones evaluativas. Para ello, proponemos una fusión entre dos teorías claramente complementarias: la natural semantic metalanguage (NSM), que a través de los primitivos semánticos y las moléculas semánticas nos proporciona los elementos nucleares de los significados evaluativos, y la gramática de propiedades difusas (GPD), una gramática de propiedades que se sirve de la lógica difusa para describir la gradualidad y la vaguedad inherentes al lenguaje natural. En el ámbito de la evaluación, la GPD nos proporciona escalas tricotómicas encabezadas por significados prototípicos opuestos (*pequeño-mediano-grande*) de una variante semántica determinada (*tamaño*), que constituyen el origen conceptual del resto de los elementos léxicos que conforman la variante en cuestión (*minúsculo, bastante grande, enorme...*). Consideramos que la identificación de los significados básicos de cada una de las distintas variantes semánticas, que en el marco de la NSM serían las moléculas semánticas de la evaluación, nos facilitará la elaboración de un modelo formal capaz de describir la dimensión del significado de este tipo de expresiones.

Palabras clave: expresiones evaluativas; metalengua semántica natural; gramática de propiedades; vaguedad lingüística; gradación semántica.

Abstract

Anchored within the fields of Natural Language Processing, sentiment analysis, and evaluative semantics, this article lays the groundwork for designing a model capable of providing a formal description of the semantic dimension of evaluative expressions. To achieve this, we propose a fusion of two clearly complementary theories: Natural Semantic Metalanguage (NSM), which, through semantic primitives and semantic molecules, provides the core elements of evaluative meanings; and Fuzzy Property Grammar (FPG), a property grammar that uses Fuzzy Logic to describe the gradability and vagueness inherent in natural language. In the realm of evaluation, FPG provides trichotomous scales headed by opposing prototypical meanings (small–medium–large) of a specific semantic variant (size), which constitute the conceptual origin of the remaining lexical elements that make up the variant in question (tiny, quite large, enormous, etc.). We argue that identifying the basic meanings of each of the different semantic variants – which, within the NSM framework, would correspond to the semantic molecules of evaluation – will facilitate the development of a formal model capable of describing the semantic dimension of this type of expression.

Keywords: evaluative expressions, natural semantic metalanguage, property grammar, linguistic vagueness, semantic gradation

0. Introducción

Este trabajo se inserta en el ámbito de la semántica formal, el procesamiento del lenguaje natural y el análisis de sentimientos, campos de estudio cuyo interés por parte de la comunidad lingüística ha aumentado considerablemente en los últimos años. La existencia y el uso cada vez más generalizado de internet, así como la presencia de espacios virtuales en los que los usuarios expresan su opinión acerca de personas, instituciones, objetos o eventos, proporcionan muestras masivas de expresiones evaluativas. A su vez, la disponibilidad de esa enorme cantidad de información subjetiva plantea la necesidad de elaborar métodos para sistematizarla y responder a diversos objetivos de carácter social o mercantil, lo que representa una oportunidad y un desafío para la lingüística.

Consideramos que una expresión evaluativa es aquella que transmite una emoción sobre una entidad o un aspecto de la entidad expresada por un usuario (Liu, 2012). El sentimiento asociado al ente evaluado, lo que denominamos *polaridad de sentimiento*, puede ser positivo, neutral o negativo, y puede presentarse en distintas intensidad. Para extraer este tipo de información de grandes cantidades de datos necesitamos sistemas de minería de opinión automatizados, lo que implica obtener previamente un conocimiento profundo sobre el modo en el que dicha información se codifica en el lenguaje natural.

Por lo tanto, este trabajo tiene como objetivo principal contribuir a la descripción formal de las estructuras lingüísticas y de los procesos cognitivos que posibilitan y rigen la adquisición y el uso del lenguaje humano. En concreto, nos proponemos asentar las bases para el desarrollo de un modelo formal capaz de describir la dimensión semántica de las expresiones evaluativas, ahondando en el estudio cualitativo del ámbito del significado lingüístico en este tipo de expresiones.

Revisando las aportaciones de los últimos años en este campo de investigación, observamos que, en la mayoría de los casos, el análisis de sentimiento procesa el lenguaje de manera cuantitativa y no cualitativa (Benamara *et alii*, 2017), especialmente en el ámbito semántico. Sin embargo, consideramos que, para analizar la semántica de la evaluación desde una perspectiva lingüística, es necesario alejarse de los modelos de procesamiento del lenguaje natural propios de la ingeniería y crear modelos formales representativos del sustrato cualitativo que encontramos en la dupla *evaluación-sentimiento* en las construcciones lingüísticas (Taboada, 2016).

Con el objetivo de superar estas limitaciones, proponemos la unificación de dos marcos teóricos para el diseño de nuestro modelo: la natural semantic metalanguage (Wierzbicka, 1996; Goddard, 2012, 2017) y la gramática de propiedades difusas (Torrens-Urrutia *et alii*, 2022). La NSM, que revisaremos con mayor detalle en el siguiente apartado, nos proporciona la base conceptual o los elementos nucleares de los significados evaluativos: los primitivos semánticos (PS) y las moléculas semánticas [M]. Mientras que la GPD, a través de la lógica natural difusa, aporta un formalismo capaz de describir la gradualidad y la vaguedad inherentes al lenguaje natural y, especialmente, a las expresiones evaluativas.

1. Marco teórico

En este apartado ofrecemos una breve explicación de las dos teorías en las que se sustenta nuestra propuesta y prestamos mayor atención a aquellos aspectos y elementos que la conforman.

1.1 NATURAL SEMANTIC METALANGUAGE (NSM)

La metalengua semántica natural (NSM por sus siglas en inglés) proporciona un enfoque cognitivo del significado lingüístico a través de un metalenguaje conformado por conceptos universales e irreducibles —es decir, que tienen correlación léxica en todas las lenguas naturales y no pueden reformularse en términos más simples—. Estos significados universales son lo que en NSM se conoce como *primitivos semánticos* (PS), elementos fundamentales de la propuesta de Wierzbicka que constituyen un núcleo semántico común para todas las lenguas humanas y, al mismo tiempo, la materia prima conceptual para el desarrollo de los demás significados de nuestros sistemas de comunicación. Esta teoría se sustenta en la convicción de que las palabras tienen significados y de que estos significados pueden articularse sin caer en la circularidad conceptual propia de los diccionarios de uso.

La NSM, por lo tanto, adopta una visión exponencial de la configuración de los significados. Tal y como observa Goddard en su revisión del 2008, esta teoría parte de la creencia en la adecuación metasemántica de los lenguajes naturales, pues la capacidad de las lenguas para solventar las necesidades comunicativas de los colectivos humanos las asemeja necesariamente: precisan de estos primitivos semánticos para cumplir con sus funciones comunicativas (*tú, yo, hacer, ser, algo, alguien, no, porque...*). Esta visión implica la existencia de un minilexicon de exponentes de los PS y una sintaxis asociada a cada uno de ellos; es decir, una serie de expresiones irreducibles con una estructura similar a la del lenguaje (Wierzbicka, 2021). Como si en una etapa previa al desarrollo colectivo y a la adquisición individual de la lengua hubiéramos contado con una versión previa y simplificada de nuestro sistema lingüístico, una matriz de 65 elementos que ya contiene el potencial creador de infinitos significados característico de las lenguas naturales, pues ofrece un nivel de composicionalidad proporcionalmente mayor al de las lenguas plenamente desarrolladas. Utilizando únicamente los PS —y, en algunos casos, con la ayuda de otros

elementos, como veremos a continuación— es posible describir cualquier significado lingüístico a través de lo que Wierzbicka y Goddard han denominado *paráfrasis reductivas*, el principal método de representación semántica de la NSM (Goddard, Taboada y Trnavac, 2016).

Las explicaciones en NSM pueden articularse con los exponentes léxicos de los PS de cualquier lengua natural. Esta versatilidad idiomática, junto con el hecho de contar con un inventario cerrado de 65 significados simples y conceptualmente irreducibles, permite a los autores de la metalengua semántica natural sortear dos de los sesgos más habituales en semántica léxica:

- Evitan la circularidad conceptual que caracteriza la mayoría de los diccionarios de uso y ofrecen explicaciones claras y explícitas.
- Superan el anglocentrismo y eurocentrismo de las teorías lingüísticas occidentales, sustituyendo los tecnicismos excluyentes por palabras simples y fácilmente traducibles a todas las lenguas naturales.

A continuación, analizamos con mayor detalle aquellos elementos teóricos de la NSM en los que se sustenta nuestra propuesta: los primitivos semánticos y la moléculas semánticas.

1.1.1 Primitivos semánticos

Los primitivos semánticos (PS) son significados con significante en todas las lenguas humanas. Se trata de conceptos tan fundamentales para el pensamiento humano que no pueden explicarse de manera más simplificada que con su propio uso contextualizado. Esta correlación léxica universal, sin embargo, no tiene por qué ser unívoca; es decir, los PS no tienen por qué estar representados por una sola palabra, sino que pueden hallarse en forma de morfema, de oración de términos polisémicos cuya correlación con el primitivo en cuestión no es exclusiva. Esta especificación es importante, porque buena parte de las críticas que ha recibido la NSM vienen motivadas precisamente por la incomprensión de esta cuestión. Una definición más acurada diría que los primitivos semánticos detentan exponentes léxicos en contextos léxicos y gramaticales especificables en todas las lenguas; o que son expresables mediante palabras, oraciones o morfemas en todas las lenguas.

La presencia de un núcleo semántico de conceptos irreducibles se presenta como una condición indispensable para no caer en la circularidad al definir las palabras de una lengua, ya que la definición implica algo que definir y algo con que definirlo, lo que técnicamente se conoce como un *definiendum* y un *definiens*. Si intentáramos definir todas las palabras mediante palabras, caeríamos irremediabilmente en la circularidad, ya que los elementos que utilizamos para definir las palabras no pueden definirse por sí mismos, sino que deben aceptarse como conceptos indefinibles, como primitivos semánticos. Aquellos conceptos definidos a partir de otros elementos serán comprensibles solo en la medida en que estos otros lo sean; y así sucesivamente. De manera que la semántica solo puede tener un valor explicativo si logra definir o explicar significados complejos y oscuros en términos de elementos simples y autoexplicativos (Wierzbicka, 1996).

Tras más de treinta años de investigación, a través de estudios comparativos que incluyen el análisis de más de treinta lenguas naturales de diversa tipología y con una lista inicial de 14 PS, los autores de la NSM presentan un inventario cerrado de 65 primitivos semánticos (Wierzbicka, 1996, 2011; Asano-Cavanagh y Lee, 2017). En la tabla 1 presentamos los exponentes léxicos de todos los primitivos en lengua inglesa, distribuidos y agrupados por ámbitos.

I, you, someone, something~thing, people, body	substantives
Kinds, parts	Relational substantives
This, the same, other~else	determiners
One, two, some, all, much~many, little~few	quantifiers
Good, bad	Evaluators
Big, small	Descriptors
Know, think, want, don't want, feel, see, hear	mental predicates
Say, words, true	Speech
Do, happen, move	Actions, events, movement
Be (somewhere), there is, be (someone/ something)	location, existence, specification
(Is) mine	Possession
Live, die	Life and death

When~time, now, before, after, a long time, a short time, for some time, moment	time
Where~place, here, above, below, far, near, side, inside, touch	place
Not, maybe, can, because, if	logical concepts
Very, more	Augmentor, Intensifier
Like	Similarity

Tabla 1. Semantic Primes (Goddard y Wierzbicka, 2014).

Este núcleo semántico constituye un reflejo de la naturaleza subjetiva de la cognición humana. La presencia de *tú* y *yo* (*you, I*) entre los PS manifiesta la esencialidad de las orientaciones en primera y segunda persona para el pensamiento humano. Estas, según los autores de NSM, no pueden reducirse a formulaciones en tercera persona. *Ver, oír* y *sentir* (*see, hear, feel*), por su parte, reflejan la orientación experiencial de la NSM. En la misma línea, los PS con una clara carga subjetiva —*bueno* y *malo* (*good, bad*), *grande* y *pequeño* (*big, small*), *mucho* y *poco* (*much-many, little-few*) o *mucho tiempo* (*a long time*) y *poco tiempo* (*a short time*)— son inherentemente subjetivos, pues representan construcciones o formas de pensar en lugar de características de una realidad objetiva comúnmente asumida. Y en cuanto a la presencia de pares de ítems complementarios u opuestos —como *tú* y *yo*, *bueno* y *malo* o *antes* y *después* (*before, after*)—, estos manifiestan la tendencia dualista de la estructura conceptual humana.

Este enfoque se aleja claramente del denominado objetivismo semántico, según el cual las expresiones lingüísticas obtienen su significado de la correspondencia con aspectos de una realidad objetiva e independiente del uso del lenguaje. Por el contrario, el metalenguaje NSM propuesto contiene elementos diversos que son inherentemente subjetivos, vagos y evaluativos (Goddard y Wierzbicka, 2002). Esto se debe a que la NSM no estudia la relación entre el lenguaje y el mundo, lo que en semántica formal conocemos como *condiciones de verdad*, sino la relación entre el lenguaje y la mente. La naturaleza de este enfoque inserta la teoría NSM dentro del ámbito de la lingüística cognitiva (Fernández, 2019).

1.1.2 Moléculas semánticas

Las moléculas semánticas [M] son significados complejos que funcionan como unidad semántica en la estructura compositiva de otro significado léxico más complejo. Estas moléculas, a modo de bloques conceptuales de construcción, junto con los primitivos semánticos, constituyen los significados complejos de una lengua, ya que no todos están compuestos únicamente por primitivos semánticos. Son significados con exponentes léxicos compuestos por primitivos (o por primitivos y moléculas) que a su vez confluyen con estos para crear otros significados léxicos más complejos. Se indican con una *M* entre corchetes. Por ejemplo, para describir *gato* necesitamos la molécula *animal* [M].

Es posible que algunas moléculas semánticas sean universales, como las partes del cuerpo *manos*, *ojos* u *orejas*; o los descriptores físicos como *largo* o *duro*. Otras, denominadas *moléculas aproximadas*, se encuentran en la mayoría de las lenguas, pero no en todas, como las categorías del reino animal *pez* o *ave*. Y otras, en cambio, pertenecen a una cultura o comunidad de habla determinada, como *dinero*, *Dios* o *número*. Se calcula que en inglés hay entre 150 y 250 moléculas semánticas.

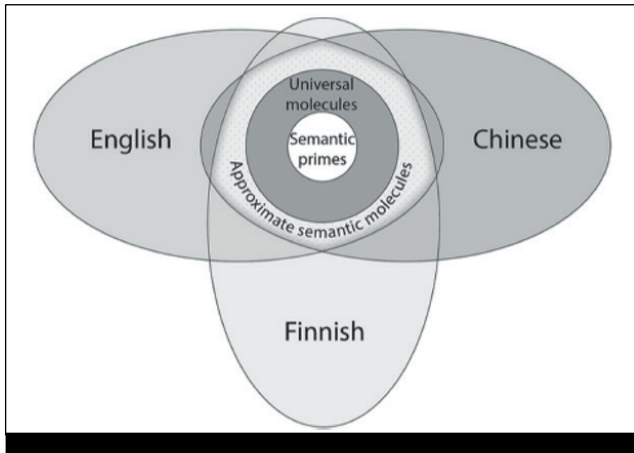

Fig. 1. Relación entre PS y [M] de tres lenguas distintas.

En la figura 1, extraída de Goddard (2021), se ilustra la relación entre los primitivos y las moléculas semánticas de tres lenguas naturales cuyas estructuras morfosintáctica, fonológica y discursiva difieren de manera

significativa. Como podemos observar, Goddard diferencia entre un conjunto de moléculas semánticas compartido por las tres lenguas y otros subconjuntos de moléculas pertenecientes de manera exclusiva a cada uno de los distintos sistemas idiomáticos.

Se han establecido diez categorías distintas dentro del conjunto de moléculas semánticas: (i) partes del cuerpo, como *manos, boca, piernas*; (ii) actividades físicas, como *comer, beber, sentarse*; (iii) el verbo *hacer*; (iv) descriptores de forma, como *largo, redondo, plano*; (v) cualidades físicas, como *duro, afilado, y recto*; (vi) términos etnogeométricos, como *bordes y extremos*, y (vii) conceptos taxonómicos, como *animal, pájaro y árbol*. A esta lista se le pueden añadir al menos tres categorías más: (viii) macrotérminos del entorno natural, como *suelo, cielo y sol*; (ix) conceptos *elementales* (a falta de un mejor término), como *agua y fuego*, y (x) categorías sociales básicas, es decir, tipos de personas, como *hombres, mujeres y niños*.

a) Gramática de propiedades difusas

La gramática de propiedades difusas (GPD) es una gramática basada en restricciones que se sirve de la lógica difusa para abordar la vaguedad y el carácter gradual de las expresiones evaluativas cuyo formalismo sintáctico presentaron Torrens-Urrutia, Novák y Jiménez-López en 2023. Entendemos como restricción o propiedad lingüística una restricción estructural entre constituyentes dentro de una oración, la cual regula su orden, coocurrencia y función en la construcción del significado (Dahl y Gu, 2006). Estas propiedades pueden utilizarse para definir distintos niveles lingüísticos y suelen aplicarse en modelos computacionales de análisis sintáctico y semántico para la extracción de conocimiento y el procesamiento del lenguaje natural. En la semántica, las restricciones describen las combinaciones de significado expresadas por una construcción lingüística entendida como un par entre estructura sintáctica y significado (Goldberg, 2010).

El uso de restricciones, en combinación con la lógica difusa nos permite definir la gradualidad y la vaguedad de los procesos y estructuras lingüísticas, desde los niveles de gramaticalidad de una expresión hasta el nivel de pertenencia de un elemento evaluativo a un conjunto determinado.

La GPD proyecta la estructura sintáctica universal de este tipo de expresiones a través de la siguiente formalización:

Construction:	[(Intensifier) □ Evaluative Head]
Evaluative Expression:	Int \rightarrow_{xmod} EH EH \rightarrow_{xdep} Ref _[pairing ∨ extraling]

Como vemos, presenta una estructura en torno a un esquema formal que incluye un referente, un nexo, un evaluador y, opcionalmente, un intensificador ([referente nexos, (intensificador), evaluador]). En el caso de las expresiones evaluativas, el referente es el objeto o sujeto que está siendo evaluado y puede encontrarse explícitamente en el enunciado (*pairing*) o inferirse a partir del contexto lingüístico o extralingüístico. El nexos es una unidad funcional que establece dependencias estructurales y semánticas entre constituyentes de un enunciado. Por ejemplo, en una oración atributiva el nexos sería el verbo copulativo (Marta[ref] es[nexo] muy[int] inteligente[EH]).

A su vez, la GPD estipula que cualquier *evaluative head* debe integrarse en uno de los conjuntos (V_L , V_S o V_R) de una expresión tricotómica (ET), como *alto-medio-bajo*, mientras que la ET debe estar etiquetada con una variante semántica determinada. Así, el EH *rápida*, por ejemplo, se insertaría en el conjunto V_R de la variante semántica *velocidad*, mientras que el EH *estúpido* formaría parte del conjunto V_L de la variante *inteligencia*. En la figura 2 mostramos un ejemplo de ET, en este caso, de la variante semántica *tamaño*.

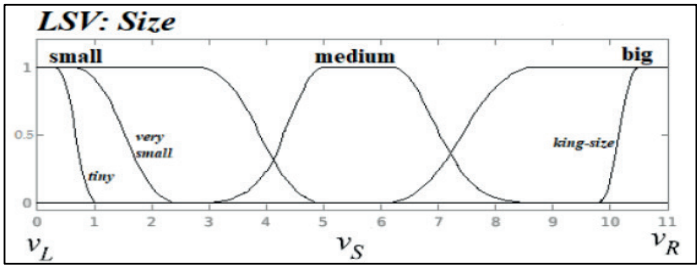

Figura 2. Representación de la ET <small-medium-big> de GPD.

Además, la GPD es capaz de especificar si la expresión evaluativa es prototípica o no-prototípica respecto a la variante semántica en cuestión. Esto nos permite invertir la polaridad en los casos no canónicos, es decir, la orientación subjetiva respecto al ente evaluado. Por ejemplo, si estamos

buscando una casa para alquilar, el valor positivo en la variante *tamaño* estará prototípicamente en el conjunto léxico encabezado por *grande* (V_R); sin embargo, en un contexto hipotético en el que por alguna razón interesa que la casa sea *pequeña* (V_L), se invertiría la polaridad y se asociaría el sentimiento positivo a este conjunto.

Por otro lado, la GPD estipula que cualquier núcleo de una evaluación [EH] precisa la asignación de un sentimiento en términos de negativo, neutro o positivo, ya que todas las evaluaciones implican una polaridad. De manera que, a grandes rasgos, se define cualquier evaluación en cualquier lengua natural como una descripción con polaridad de sentimiento (Evaluación = Descripción + Polaridad de sentimiento). Dado que esta definición puede ser problemática respecto a otras aproximaciones al fenómeno de la evaluación, incluimos un apartado titulado «Composición semántica de la evaluación», en el que analizamos las implicaciones que tiene.

Esta representación compuesta por tres conjuntos nos permite describir de manera satisfactoria las relaciones que se establecen entre los significados de los elementos léxicos que forman parte de una misma variante semántica, como la relación de sinonimia que conecta el léxico de un mismo conjunto o la relación de antonimia que se establece entre el léxico del conjunto derecho y el del izquierdo, puesto que la presencia del conjunto central garantiza que ningún elemento forme parte del conjunto *grande* y del conjunto *pequeño* al mismo tiempo. Por otro lado, vemos que los significados que encabezan cada una de las variantes semánticas son aquellos conceptos más prototípicos y elementales (*pequeño-medio-grande*, *lento-normal-rápido*, *frío-medio-caliente*...), que ejercen el papel de hiperónimo respecto a los otros significados que integran cada una de las variantes (*minúsculo*, *bastante grande*, *enorme*; *muy lento*, *veloz*, *rapidísimo*; *helado*, *templado*, *supercaliente*).

Si nos fijamos en la figura 2, vemos que la transición de un conjunto a otro dentro de una misma variante es gradual, no abrupto, tal y como creemos que se configura la semántica de la evaluación en el lenguaje natural. La lógica difusa permite ofrecer una descripción formal de la relación vaga y gradual que se establece entre los elementos evaluativos.

Por otro lado, al funcionar a partir de restricciones, esta teoría permite describir y procesar (dada su aplicación) expresiones que no sean del todo gramaticales según otros acercamientos, ya que trata la gramaticalidad de manera gradual, no categórica, en tanto que una expresión es más

o menos gramatical en función del número de restricciones respetadas respecto a una gramática determinada (Torrens-Urrutia *et alii*, 2022). Este aspecto dota al formalismo de la GPD de una gran versatilidad y adaptabilidad a la naturaleza multigradual del procesamiento del lenguaje natural.

Para terminar con esta sección, en la tabla 3 ofrecemos un listado de distintas variantes semánticas con sus respectivos valores prototípicos, es decir, los significados que encabezan los tres conjuntos de cada escala tricotómica (ET):

LSV	V _L	V _S	V _R
TAMAÑO	Pequeño	Mediano	Grande
ESTÉTICA	Feo	Normal	Guapo
TIEMPO	Viejo	Neutro	Nuevo
FUERZA	Débil	Medio	Fuerte
COMPLEJIDAD	Simple	Medio	Complejo
VELOCIDAD	Lento	Normal	Rápido
INTELIGENCIA	Tonto	Normal	Inteligente

Tabla 3. Listado de variantes semánticas con sus valores prototípicos.

Si conceptualizamos la relación que se establece entre los distintos elementos de una misma variante tal y como se ha presentado en la figura 2, vemos que la semántica de las expresiones evaluativas se configura a partir de una relación de antonimia entre dos significados elementales, entre los cuales se hallan diversos significados relacionados gradualmente. Algunos de estos valores tienen exponentes léxicos en nuestras lenguas naturales, otros no. Los valores del conjunto central son los menos lexicalizados.

2. Propuesta para la formalización de la semántica de la evaluación

Presentamos los primeros pasos para el desarrollo de nuestra propuesta para una descripción formal de las expresiones evaluativas, diseñada a partir de los elementos y los parámetros que nos ofrecen las teorías recién expuestas. Por ello, se extraen los principales conceptos que debemos tomar en consideración para una propuesta de formalización.

2.1 LOS SIGNIFICADOS NUCLEARES DE LA EVALUACIÓN

Dado que nos centramos de manera exclusiva en la semántica de las expresiones evaluativas, los primitivos semánticos que necesitamos son los evaluadores *good* y *bad*, y los descriptores *big* y *small*. Concebimos estos conceptos como los significados nucleares de cualquier aseveración evaluativa en cualquier lengua natural. Es decir, tomamos estos conceptos como los universales semánticos de la evaluación, ya que, en el marco de la NSM, todo significado evaluativo debería hallar su origen conceptual en la combinación de los PS con carga evaluativa.

Para la tarea que nos ocupa, hemos realizado una modificación de la categorización original en NSM de estos PS: mientras que *big* y *small* mantienen la categoría de descriptores, *good* y *bad* los englobaremos bajo la etiqueta de *sentimiento*, pues representan la conceptualización de los juicios de valor que caracterizan la evaluación en términos de positivo, neutro o negativo, independientemente de cuál sea el valor conceptual que interactúa con el sentimiento. Esto nos permite adaptar mejor los elementos teóricos de la NSM al formalismo de la GPD, que caracteriza la evaluación como una descripción con polaridad de sentimiento. Así identificamos la base semántica que constituye ambas dimensiones: *big* y *small* asociados a un valor conceptual aportan la base de la descripción, por ejemplo, *big* + [belleza] = hermoso (gran cantidad de belleza); mientras que *good* y *bad* constituyen la base de la polaridad.

Una vez fijados los PS de las expresiones evaluativas —la materia prima de los significados evaluativos— procederemos al reconocimiento de las moléculas semánticas de este tipo de expresiones. Retomando las teorías NSM y GPD, consideramos que los significados prototípicos que encabezan los conjuntos de las escalas tricotómicas de las distintas variantes semánticas son, en efecto, moléculas semánticas [M], en este caso de carácter evaluativo. Por lo tanto, creemos que todos los conceptos que podemos incluir en una variante semántica derivan semánticamente de los significados que encabezan la escala tricotómica. Estos, a su vez, derivan de los cuatro primitivos semánticos recién expuestos.

Consideramos que la identificación de las moléculas semánticas universales y particulares del español que conforman los significados evaluativos de esta lengua posibilitará una sistematización conceptual y cualitativa de la semántica de la evaluación.

2.2 COMPOSICIÓN SEMÁNTICA DE LA EVALUACIÓN

Las expresiones evaluativas, además de la información subjetiva, contienen información descriptiva que contribuye a la transmisión de la carga evaluativa y delimita o acota el aspecto valorado. En oraciones como *este lago es muy bonito / mi hermano es alto / este coche es muy rápido* hay contenida información descriptiva sobre un aspecto determinado del elemento evaluado (la estética, la altura y la velocidad); y sobre este aspecto se codifica la evaluación; en este caso, prototípicamente positiva. En la mayoría de los contextos, los núcleos evaluativos (EH) de las oraciones *este lago es muy feo / mi hermano es bajo / este coche es muy lento* transmiten una carga evaluativa negativa, gradualmente proporcional al valor del aspecto descrito.

Cabría argumentar que los elementos léxicos *bonito* y *feo*, o la variante semántica *estética*, contienen una carga semántica evaluativa más claramente identificable que los elementos léxicos *bajo*, *alto*, *lento* y *rápido*, o bien que las variantes semánticas de *altura* y *velocidad*. Del mismo modo, cabe suponer que en estos últimos casos es el contexto el que determina la polaridad de sentimiento, tras lo cual se deduce que dicha información no viene codificada en la dimensión semántica de estos elementos y sus combinaciones oracionales, sino en la pragmática de los usos específicos que les damos. Sin embargo, nosotros creemos que la principal diferencia estriba en que *bonito* es prototípicamente más positivo que *grande* o *rápido* en cuestión de grado, pero que en los tres casos hay carga evaluativa positiva con independencia del contexto.

Por otro lado, podríamos considerar que *bonito* o *feo* no transmiten información descriptiva, dado que la estética es un concepto íntegramente subjetivo y, por lo tanto, solo evalúa. Aun así, consideramos que también describe. En expresiones como *este lugar es muy bonito* o *mi hermano es guapo* se expresa una opinión subjetiva del hablante acerca del ente evaluado, por supuesto, pero ambas evaluaciones se sustentan en una serie de parámetros descriptivos más o menos difusos, pero comúnmente aceptados por la comunidad de habla, que vienen codificados en los núcleos evaluativos y en su combinación con los significados de los entes evaluados.

En el ámbito de la evaluación y el análisis de sentimientos se han presentado distintas clasificaciones para la diversidad tipológica de las expresiones evaluativas (Martin y White, 2005; Liu, 2012). La mayoría de estas clasificaciones se establecen, en parte, en función de características mor-

fosintácticas y pragmáticas de las expresiones y actos de habla, pero hay una distinción que remite esencialmente a factores semánticos: las evaluaciones racionales y las emocionales (Liu, 2012), es decir, aquellas que transmiten una información descriptiva que implica polaridad de sentimiento (*esta casa es enorme*) y las que transmiten el sentimiento directo (*adoro esta casa*). Esta distinción alude a la composición semántica de las expresiones evaluativas. A partir de aquí, podríamos deducir que algunas evaluaciones responden al esquema Evaluación = Descripción + Polaridad de sentimiento y otras, en cambio, transmiten un sentimiento aislado de cualquier información descriptiva. Tal vez *adoro esta casa* nos dé solo información emocional del hablante en lugar de información descriptiva de la casa, a diferencia de *esta casa es enorme*. Sin embargo, entonces deberíamos inferir lo mismo de la expresión *esta casa es adorable*, o *esta casa es increíble*; y de *¿esta casa es muy bonita?* En este último caso, a pesar de transmitir un valor muy subjetivo, expresa una serie de parámetros descriptivos respecto a la estética de la casa. Consideramos que se trata de una cuestión de grado. Creemos que toda evaluación responde al esquema recién mencionado, pero que la presencia de las dos dimensiones que configuran la evaluación (descripción + polaridad de sentimiento) puede ser muy variada porcentualmente y en términos de especificidad. De esta manera, las evaluaciones emocionales de Liu también contendrían valores descriptivos, pero muy difusos y en menor medida.

3. Conclusiones

Concluimos, por lo tanto, que cualquier expresión evaluativa se compone semánticamente de una dimensión descriptiva y una emotiva (la polaridad de sentimiento). Sin embargo, consideramos que la presencia de la una y la otra en la diversidad de expresiones evaluativas puede ser muy dispar en cuestión de grado, tanto en términos porcentuales como de concreción.

Tras una revisión de las teorías seleccionadas, confirmamos que ofrecen un marco satisfactorio para la sistematización de los parámetros evaluativos a nivel semántico. La NSM nos proporciona la base conceptual a través de los primitivos y las moléculas semánticas, mientras que las GPD nos ofrece un formalismo capaz de describir la relación difusa que se establece entre los distintos significados evaluativos.

La unión de ambos marcos posibilita un acercamiento cualitativo y una descripción satisfactoria de la semántica de la evaluación. A través de la identificación de las moléculas semánticas que encabezan las escalas tricotómicas de las distintas variantes semánticas, procederemos a diseñar un modelo formal capaz de describir el significado de este tipo de expresiones en lengua española, lo que supondrá una aportación significativa al ámbito del procesamiento del lenguaje natural.

Referencias bibliográficas

- ASANO-CAVANAGH, Y., y LEE, Y. (2017). «NSM-based approach to meanings of synonyms: Focusing on hearsay markers in Japanese and Korean». *Journal of Japanese Language*, 54, 87-106.
- BENAMARA, F., TABOADA, M., y MATHIEU, Y. Y. (2017). «Evaluative language beyond bags of words: Linguistic insights and computational applications». *Computational Linguistics*, 43(1), 201-264. <https://doi.org/10.1162/COLI_a_00283>
- DAHL, V., y GU, B. (2006). «Semantic property grammars for knowledge extraction from biomedical text». En *International Conference on Logic Programming* (pp. 442-443). Springer Berlin Heidelberg.
- FERNÁNDEZ, S. (2019). «Una introducción a la teoría de la Metalengua Semántica Natural (NSM) y su aplicación a la pragmática». *Pragmática Sociocultural / Sociocultural Pragmatics*, 7(3), 397-420. <<https://doi.org/10.1515/soprag-2019-0021>>
- GODDARD, C. (2008). *Natural Semantic Metalanguage: The state of the art*. Cross-linguistic semantics, 102, 1-34.
- (2021). «Natural semantic metalanguage». En B. DANCYGIER (Ed.), *The Routledge handbook of cognitive linguistics* (pp. 93-110). Routledge. <<https://doi.org/10.4324/9781351034708>>
- , TABOADA, M., y TRNAVAC, R. (2019). Semantic descriptions of 24 evaluational adjectives, for application in sentiment analysis. *Natural Language Engineering*, 25(5), 625-650. <<https://doi.org/10.1017/S1351324919000305>>
- GOLDBERG, A. (2010). «Verbs, constructions and semantic frames». En M. RAPPAPORT HOVAV, E. DORON, & I. SICHEL (eds.), *Syntax, lexical semantics, and event structure* (pp. 39-58). Oxford University Press.
- LIU, B. (2012). *Sentiment analysis and opinion mining*. Springer Cham. <<https://doi.org/10.1007/978-3-031-02145-9>>

- MARTIN, J. R., y WHITE, P. R. R. (2007). *The language of evaluation: Appraisal in English*. Springer.
- TABOADA, M. (2016). «Sentiment analysis: An overview from linguistics». *Annual Review of Linguistics*, (1), 325-347. <<https://doi.org/10.1146/annurev-linguistics-011415-040518>>
- TORRENS-URRUTIA, A., NOVÁK, V., y JIMÉNEZ-LÓPEZ, M. D. (2022). «Describing linguistic vagueness of evaluative expressions using fuzzy natural logic and linguistic constraints». *Mathematics*, 10 (18), 2760. <<https://doi.org/10.3390/math10152760>>
- TORRENS-URRUTIA, A., NOVÁK, V., y JIMÉNEZ-LÓPEZ, M. D. (2023). «Fuzzy property grammars for gradience in natural language». *Mathematics*, 11(3), 735. <<https://doi.org/10.3390/math11030735>>
- WIERZBICKA, A. (1996). *Semantics: Primes and universals*. Oxford University Press.
- (2011). «Common language of all people: The innate language of thought». *Problems of Information Transmission*, 47(4), 378397. <<https://doi.org/10.1134/S0032946011040086>>

MODELO DE ESTIMULACIÓN VERBAL TEMPRANA PARA NIÑOS CON TEA EN ANGOLA

Flor Virtudes Palomino Arceo
Universitat Rovira i Virgili
tulipalomino@gmail.com

Resumen

El presente artículo presenta los resultados de una investigación sobre un modelo de estimulación verbal temprana dirigido a menores de dos a cinco años con trastorno del espectro autista (TEA) en Angola. A partir de una concepción psicopedagógica e inclusiva, se diseñó e implementó una estrategia pedagógica centrada en los contextos familiar y educativo que pretende responder a las carencias de diagnóstico temprano, orientación familiar e integración intersectorial en el país. La metodología fue de cariz cualitativo, con técnicas como la entrevista, la observación participante y el análisis de contenido. Los resultados evidencian avances en la comunicación preverbal y verbal, mayor participación familiar y transformaciones en la comprensión del rol mediador de los agentes educativos. Se concluye que el modelo propuesto resulta efectivo para promover el desarrollo comunicativo y social de infantes con TEA en contextos vulnerables.

Palabras clave: estimulación temprana, comunicación, TEA, educación inclusiva, familia.

Abstract

This article presents findings from an investigation into a model of early verbal stimulation aimed at children aged two to five with Autism Spectrum Disorder (ASD) in Angola. Based on a psychopedagogical and inclusive approach, a pedagogical strategy centred on family and educational contexts was designed and implemented to address gaps in early diagnosis, family orientation, and intersectoral coordination in the country. The methodology followed a qualitative approach, using

interviews, participant observation, and content analysis. The results demonstrate progress in verbal and pre-verbal communication, increased family involvement, and a shift in understanding the mediating role of educational agents. The proposed model is shown to be effective in fostering the communicative and social development of children with ASD in vulnerable settings.

Keywords: early stimulation, communication, ASD, inclusive education, family

0. Introducción

A pesar de los compromisos internacionales asumidos por Angola en favor de la infancia, las acciones concretas para atender a menores de cinco años, especialmente aquellos con necesidades educativas especiales como el TEA, siguen siendo limitadas. La falta de diagnóstico temprano, de estrategias sistematizadas y de formación del personal educativo y las familias agrava la situación de estos menores. A ello se suma la escasez de estudios científicos sobre estimulación temprana en contextos africanos.

La estimulación verbal temprana se concibe en esta investigación como un proceso intencionado, sistemático y multidimensional donde la comunicación verbal se desarrolla en función del contexto sociocultural. Los fundamentos teóricos se inscriben en la psicología histórico-cultural, con especial atención al papel mediador del adulto y al lenguaje como herramienta de desarrollo cognitivo.

Diversas investigaciones han abordado la estimulación temprana desde perspectivas psicológicas, pedagógicas y médicas (Calzadilla, 2003; Martínez, 1999). La literatura destaca el papel de la familia y la necesidad de una intervención sistemática desde la primera infancia. Autores como Vigotsky, Bronfenbrenner, Piaget y Bruner sustentan la relevancia del lenguaje y el entorno en el desarrollo infantil. Sin embargo, pocos estudios se centran en la estimulación verbal temprana en niños con TEA, menos aún en contextos africanos.

En Angola, el programa TUPPI representa una de las escasas iniciativas institucionales orientadas a la primera infancia, pero no aborda específicamente a niños y niñas con TEA ni incluye estrategias para la estimulación verbal. La presente investigación intenta cubrir esta laguna científica y práctica.

En respuesta a las inconsistencias encontradas, se determina el siguiente problema científico: el limitado desarrollo de la comunicación verbal de los menores de dos a cinco años con trastorno de espectro autista (TEA) obstaculiza su desarrollo integral. A partir de lo anterior se determina el objetivo general: diseñar una estrategia pedagógica con soporte en un modelo pedagógico interactivo de los contextos psicopedagógico y familiar que favorezca la estimulación verbal temprana de la comunicación de menores de dos a cinco años con trastorno de espectro autista (TEA). Se aspira a alcanzar estos objetivos específicos:

1. Determinar las tendencias históricas que caracterizan el proceso de estimulación temprana de infantes con alteraciones en su desarrollo.
2. Estudiar las concepciones teóricas relacionadas con la estimulación verbal temprana de la comunicación de infantes con TEA para sistematizar los elementos teóricos que sirven de sustento a la propuesta de la investigación.
3. Diagnosticar el estado actual del proceso de estimulación verbal temprana que es efectuado en función de la comunicación de los menores de dos a cinco años con TEA atendidos en el centro psicopedagógico de terapia integral Conforte da Flor.
4. Elaborar el modelo pedagógico, y la estrategia pedagógica derivada de este, para desarrollar el proceso de estimulación verbal temprana de la comunicación de infantes de dos a cinco años con TEA atendidos en el centro psicopedagógico de terapia integral Conforte da Flor.
5. Evaluar la efectividad del modelo pedagógico y de la estrategia derivada con el objetivo de desarrollar el proceso de estimulación verbal temprana de la comunicación de infantes de dos a cinco años con TEA atendidos en el centro psicopedagógico de terapia integral Conforte da Flor.

El trabajo de investigación que se desarrolla se orienta por la siguiente hipótesis científica: se puede contribuir a reducir las insuficiencias que se manifiestan en el proceso de adquisición temprana de la comunicación verbal de los menores de dos a cinco años con TEA si se diseña una estrategia que, sustentada en un modelo pedagógico interactivo, dinamice la contradicción entre las premisas naturales, las condiciones del desarrollo

biológico y las condiciones socioculturales y educativas que se garantizan por los contextos familiar y psicopedagógico para la adquisición de los índices de desarrollo de la comunicación verbal.

Se asume un enfoque cualitativo interpretativo con base dialéctico-materialista. Se emplean métodos del nivel teórico (análisis-síntesis, histórico-lógico, modelación, enfoque sistémico) y empírico (observación directa, entrevistas, estudio de casos, criterio de expertos). Las técnicas incluyen análisis temático de contenido y triangulación metodológica y de fuentes.

La muestra intencional la componen siete niños y niñas con diagnóstico de TEA (entre los dos y los cinco años), su familia y un especialista de salud del área de atención y otro del Centro de Diagnóstico y Orientación (CDO) de Luanda. Se aseguró la participación de madres y padres para visibilizar la corresponsabilidad familiar y las brechas de género.

1. Diagnóstico del estado actual de la estimulación temprana de la comunicación verbal de menores de tres a cinco años con TEA atendidos en el centro psicopedagógico de terapia integral

Para el análisis de los datos obtenidos se emplea la triangulación metodológica cualitativa, con el objetivo de garantizar la validez de los hallazgos. A partir del proceso de categorización abierta y axial, emergen ocho categorías principales que permiten comprender los resultados.

Para poder organizar, sintetizar y recuperar la información ha sido necesario definir códigos por categorías, organizados por afinidad temática, que facilitan el análisis cualitativo por triangulación. Las categorías son 1) conocimiento sobre estimulación temprana; 2) identificación y percepción del riesgo; 3) modalidades de orientación a las familias; 4) obstáculos en el proceso de orientación y estimulación; 5) actitudes y prácticas familiares; 6) condiciones del entorno familiar, y 7) logros del menor según observación.

Al penetrar en las categorías de análisis se ha visto que muchos de los padres desconocen la entidad TEA como una condición posible y susceptible de presentarse en sus hijos. Existe desconocimiento por parte de la familia sobre los riesgos de ser portadores de desviaciones en el desarrollo, desconocen las vías y formas de detectar un desarrollo insuficiente en sus hijos. Tienen vaga información sobre el desarrollo infantil y sus períodos críticos.

Es importante subrayar que, en un alto porcentaje de los casos afrontados, la casi única preocupación de los padres es el atraso en el lenguaje a partir de los dos o tres años. Al profundizar en los casos, se aprecia que había signos latentes que podían haberse percibido antes. En los siete casos analizados ha pasado desapercibido para los padres (hasta pasados los doce o catorce meses) signos alarmantes tempranos como movimientos extraños de las manos, falta de apego, falta o ausencia de contacto visual, ausencia de balbuceo o silabeo, entre otros. Se aprecia, igualmente, un menor interés por alteraciones relacionadas con socialización, conducta y otras manifestaciones visiblemente presentes en los menores estudiados.

Una gran parte de las familias que poseen un histórico familiar importante de niños con TEA no están preparadas para detectar de manera precoz un desarrollo insuficiente y atenuar el impacto negativo en el desarrollo del pequeño.

En la totalidad de los casos analizados por la autora, la búsqueda de información, de ayuda y orientación de los padres obedece a intereses particulares: al comparar el desarrollo de sus pequeños con el de niños de familiares cercanos, vecinos o con las adquisiciones demostradas por otros niños del entorno, se dirigen a unidades de salud o centros especializados privados para plantear su inquietud y adoptar una conducta oportuna, según criterios especializados. En otros (dos casos) ha sido por observación de personas externas que han tenido experiencias anteriores de infantes con esta condición. Las madres refieren que los médicos pediatras que atendieron en consulta postnatal nunca hablaron de signos de alarma durante los primeros meses de vida; solo después de que ellas plantearan su preocupación se les indicó que trataran de incorporar a los niños a un centro infantil y tan solo en tres ocasiones se aconsejó frecuentar un centro especializado.

Las familias no se sienten orientadas para enfrentar o atender las necesidades educativas de un niño o niña con un desarrollo atípico. En gran medida, desconocen los principales logros que debe ir obteniendo su bebé hasta alcanzar indicadores de madurez que se aproximen a parámetros reconocidos para cada etapa o edad. De estos indicadores, lo relativo al desarrollo del lenguaje es lo que mayores dificultades presenta para las familias. Los padres y el resto de los agentes educativos, aunque lo vean como la principal limitación del menor, no consiguen expresar con precisión elementos que denoten su retraso (o evolución). Igualmente, solo se refieren a la parte oral del lenguaje sin tener en cuenta otros elementos

relacionados con la comunicación que pueden denotar avances o retrocesos en el desarrollo integral.

A nivel sectorial existe, en coherencia con el subsistema de educación especial, el equipo de diagnóstico y orientación encargado de ofrecer atención y seguimiento solo para aquellos menores que exhiben visibles rasgos (físicos, intelectuales, conductuales, sociales, etc.) que tipifican algún tipo de NEE. No se observan acciones preventivas concretas que intenten minimizar la presencia de NEE. Esta situación provoca una prolongación del proceso de diagnóstico e intervención y genera fluctuaciones en la calidad y sistematicidad en la atención que se ofrece a los pequeños con esta condición por parte de los especialistas y de los agentes educativos significativos cercanos. Los que tienen una influencia importante para el desarrollo integral de los pequeños.

Se corrobora, también, que la preparación que recibe la familia con niños con TEA es imperceptible y no existen en el territorio nacional infraestructuras creadas para atender, desde la prevención, a las familias con un histórico importante de TEA en sus familiares cercanos y que aportan un alto riesgo de que sus hijos manifiesten alguna condición especial en su desarrollo, o bien tienen otros factores de riesgos asociados.

Asimismo, los canales de orientación se los procuran ellos mismos movidos por el empeoramiento, el retroceso o la falta de avance de sus niños con respecto a otros patrones observados. No existe en el ámbito estatal (de salud o educación) una planificación rigurosa, sistemática, que utilice diferentes canales de orientación. Solo se han visto situaciones aisladas en la radio y la televisión nacionales.

Con independencia de la alta presencia en el territorio angolano de menores con TEA, no se verifican esfuerzos comunitarios o gubernamentales que garanticen su atención temprana y, con ello, la necesaria orientación a la familia para atender este tipo de condición.

Las familias extensas, que se encontraron en cuatro de los siete casos estudiados, responsabilizan con frecuencia a la pareja del nacimiento de un niño con desviaciones en el desarrollo. A menudo, estas familias tienden a obstaculizar el proceso por la diversidad de influencias educativas que suscitan, la confluencia de varias (hasta tres) generaciones en el mismo contexto y la presencia de intereses muy diversos en el entorno cercano al menor.

Estas son algunas de las actitudes y prácticas cotidianas más comunes en el entorno familiar que obstaculizan la estimulación de la comunica-

ción verbal: el uso predominante de comunicación no verbal (señalamiento, miradas, gestos), sin intención de corregir esta conducta —a nuestro juicio, porque resulta la más cómoda para el entorno—; la escasez de interacciones espontáneas sistemáticas; el predominio de la figura materna como responsable de la interacción con el niño, con una aparente responsabilidad asignada por el resto de los integrantes del núcleo familiar. Se aprecia también que esta figura principal (materna) y el resto de los integrantes del núcleo no tienen suficiente comprensión del rol de mediador en la comunicación con estos niños. En este mismo contexto se acude poco (solo en un caso) a la atención conjunta con estrategias visuales que refuerzan la comunicación.

Existe una ruptura en las acciones coordinadas entre los diferentes sectores (salud, educación, comunidad) relativos a la atención de niños y niñas con desviaciones en el desarrollo, así como en la orientación a la familia con fines educativos y preventivos. No se definen bien las responsabilidades de cada sector ni las formas de control.

En todos los casos analizados se dispone de condiciones materiales para estimular la comunicación verbal de las niñas y los niños, pero esto no garantiza su uso adecuado. Los materiales lúdicos no es una limitación, los hay en calidad y cantidad aceptables. El clima emocional en el interior de los hogares con frecuencia se ve saturado por el tiempo que demanda la atención a los niños con TEA y las responsabilidades sociales de los miembros que componen la muestra.

Frecuentemente, se observan infantes con dificultades para comprender órdenes simples y, a nuestro juicio, la falta de estructuración de las rutinas en casa es un elemento que no favorece el desarrollo de la comunicación en los sujetos estudiados. Otro factor negativo que limita su desarrollo está relacionado con el poco tiempo dedicado a la interacción directa con los pequeños, a establecer espacios familiares de atención recíproca, apoyo y afecto. Las largas jornadas laborales (con horarios cerrados a 44 horas semanales como mínimo), la incorporación de la figura materna al trabajo fuera de casa y su papel protagónico en las tareas del hogar y la delegación del cuidado de los infantes a terceros (en ocasiones menores de edad o personas con un nivel de escolaridad bajo o nulo) empeoran una situación que ya resulta complicada para los pequeños y su familia.

2. Modelo pedagógico de estimulación verbal temprana de la comunicación de los niños de dos a cinco años TEA

El modelo pedagógico de estimulación verbal de la comunicación planteado se fundamenta en la concepción del lenguaje como herramienta esencial para la interacción social, la expresión simbólica y la construcción del pensamiento. Desde una perspectiva socioconstructivista e inclusiva, el lenguaje se entiende como un medio que emerge en la interacción con personas significativas, particularmente en contextos familiares, escolares y comunitarios (Vigotsky, 1979; Bruner, 1983). Esta propuesta se dirige al desarrollo de la comunicación comprensiva y expresiva en niños de tres a cinco años con trastorno del espectro autista (TEA) y enfatiza el carácter social del lenguaje y su papel funcional para la producción de significados (Tager-Flusberg *et alii*, 2005).

El modelo reconoce que la adquisición del lenguaje no ocurre de manera aislada, sino en entornos afectivos y socialmente importantes. Así como la necesidad de generar entornos pedagógicos interactivos, accesibles y emocionalmente seguros, que favorezcan oportunidades constantes de estimulación verbal desde un enfoque preventivo y con perspectiva de género.

2.1 COMPONENTES ESTRUCTURALES DEL MODELO

El modelo se organiza en cinco componentes interrelacionados, que permiten una intervención pedagógica intencionada, coherente y contextualizada:

1. Componente intercontextual e interactivo. Articula las acciones de los diferentes actores que participan en el proceso educativo (familia, docentes, terapeutas y cuidadores). La comunicación fluida entre estos agentes garantiza la continuidad y coherencia del proceso de estimulación, con lo que se genera una red de apoyo que potencia los aprendizajes (Bronfenbrenner, 1987).
2. Componente comunicativo-lingüístico. Representa el núcleo del modelo, centrado en el desarrollo progresivo del lenguaje verbal, tanto en su dimensión receptiva como expresiva. Se organiza en tres niveles: i) apropiación —contacto inicial con el vocabulario y las estructuras básicas del lenguaje—; ii) consolidación —fortale-

cimiento del uso funcional del lenguaje en situaciones significativas—; iii) utilización —generalización del lenguaje en contextos sociales reales—. Esta progresión considera los ritmos individuales y las necesidades particulares del infante (Bates *et alii*, 1997; Tomasello, 2003).

3. Componente metodológico-proyectivo. Define la planificación didáctica de la estimulación verbal a partir del diagnóstico pedagógico y la observación continua. Incluye la estimulación del vocabulario, el uso de sistemas aumentativos y alternativos de comunicación (SAAC), y la selección de actividades adaptadas a los intereses del menor (Schlosser y Wendt, 2008). Se promueve una intervención flexible, dinámica y centrada en la funcionalidad comunicativa.
4. Componente de instrumentación comunicativa. Concreta la intervención en entornos reales y promueve la creación de escenarios comunicativos enriquecidos. Comprende la organización de rutinas comunicativas, el uso de materiales visuales y recursos adaptativos, y promoción del juego simbólico y de actividades de intercambio. Cada interacción es una oportunidad para comunicar, lo que favorece aprendizajes funcionales en contextos naturales (Odom *et alii*, 2010).
5. Componente preventivo e inclusivo con enfoque de género. Es un componente transversal que garantiza una atención temprana, equitativa y sin estereotipos. Se enfoca en la detección precoz de dificultades en el desarrollo del lenguaje; la promoción de la igualdad de oportunidades para menores, y el fortalecimiento de la participación familiar, ya que considera los factores socio-culturales que inciden en el proceso educativo (UNESCO, 2015; López Melero, 2013). Este enfoque se alinea con los principios de justicia educativa, derechos de la infancia y equidad de género.

Los cinco componentes del modelo se integran en un sistema dinámico y retroalimentado. La coordinación entre contextos (comp. 1) fortalece la planificación pedagógica (comp. 3), que se concreta en escenarios comunicativos reales (comp. 4), lo que a su vez favorece el desarrollo lingüístico (comp. 2) en un marco de inclusión y prevención (comp. 5).

Este entramado promueve una intervención educativa holística, coherente y centrada en el desarrollo comunicativo; y una intervención in-

tegral, sostenible y que respeta la singularidad del menor con TEA. Así, fomenta la participación activa y fortalece sus habilidades comunicativas en los entornos donde vive y se desarrolla.

3. Estrategia pedagógica de estimulación verbal temprana de la comunicación de menores de dos a cinco años con TEA

La estrategia considera las características específicas de los niños con TEA y de los agentes educativos implicados. Se estructura en cinco etapas interrelacionadas con evaluación continua:

1. Etapa preparatoria. Busca sensibilizar a los implicados (familia, docentes, personal del CDO y autoridades) y garantizar recursos materiales y psicológicos para su implementación. Se define la misión estratégica: preparar agentes educativos para mejorar la estimulación verbal temprana. Se informa a los actores sobre enfoques tradicionales y actuales, y se socializan mecanismos de actuación.
2. Etapa diagnóstica. Evalúa el estado actual del proceso de estimulación verbal en familia y escuela, su planificación y ejecución, así como su impacto en el desarrollo infantil. Se emplean entrevistas, observación del hogar y revisión documental. Se identifican factores internos (ventajas como la conciencia familiar y desventajas como la escasa preparación docente) y factores externos (como el impulso internacional a la primera infancia y retos en la formación de agentes educativos).
3. Planificación estratégica. Se define como objetivo perfeccionar la estimulación verbal con base en las particularidades del desarrollo infantil y se promueven habilidades sociales y adaptativas. Se pretende lograr un proceso eficaz con apoyo familiar e institucional. Los objetivos a medio plazo son mejorar la práctica educativa mediante talleres, charlas y acciones directas, así como incluir la estimulación temprana en las funciones de salud y educación. Los objetivos a largo plazo consisten en formar a los agentes sobre el desarrollo infantil, el diagnóstico de la ZDP y planificación pedagógica.
4. Implementación. Se aplican las acciones planificadas en el CPTI, adaptadas a la edad, los recursos familiares, los logros y las nece-

sidades individuales. Se organizan grupos y actividades según el nivel de desarrollo y preparación de los agentes educativos.

5. Evaluación. Aunque es la última etapa, está presente en todo el proceso. Se evalúa el compromiso de los agentes (familia, sobre todo) y el desarrollo comunicativo del infante. Se aplica un análisis temático y de contenido cualitativo para identificar patrones en la participación familiar, la estimulación, la comunicación y las diferencias de género.

4. Valoración crítica de los resultados de la implementación del modelo pedagógico y su estrategia en la práctica

La estrategia ha generado transformaciones en tres ámbitos: familiar —participación más equitativa entre padres y cuidadores, uso de apoyos visuales y reconocimiento de signos tempranos—, infantil —avances en lenguaje, atención conjunta y uso funcional de la comunicación— e institucional —mayor articulación entre sectores, impulso a la prevención y atención oportuna—.

Los resultados de la investigación confirman la existencia de una brecha entre el potencial comunicativo de los menores con TEA y las oportunidades que les ofrecen sus entornos familiar y psicopedagógico. Esta brecha, expresada como contradicción dialéctica, se manifiesta en dos niveles: una contradicción interna, asociada a las dificultades propias del niño para acceder al lenguaje verbal mediante métodos convencionales; y una contradicción externa, referida a la escasa preparación del entorno para ofrecer respuestas comunicativas ajustadas a sus necesidades.

La implementación de una estrategia pedagógica interactiva ha permitido transformar parcialmente ambas contradicciones: ha introducido mediaciones respetuosas con el ritmo infantil (atendiendo la contradicción interna) y ha capacitado a los adultos para generar interacciones más sensibles y estructuradas (dinamizando la contradicción externa).

4.1 EFECTIVIDAD DE LA ESTRATEGIA PEDAGÓGICA EN LA PRÁCTICA

Mediante un análisis temático y de contenido cualitativo, se han identificado patrones significativos en los discursos y comportamientos de los participantes, a partir de codificaciones abiertas, axiales y selectivas. Se presenta a continuación una síntesis por categorías:

1) Condiciones iniciales del proceso. Se evidenció inicialmente un desconocimiento generalizado sobre la estimulación temprana. Familias y profesionales priorizaban un enfoque clínico, sin claridad sobre métodos pedagógicos adecuados. Las intervenciones educativas eran tardías o improvisadas; y no existía coordinación efectiva entre salud, educación y familia.

Con posterioridad, se observó un cambio significativo en la comprensión del papel de la estimulación temprana como estrategia preventiva. Familias y agentes comenzaron a reconocer la importancia de actuar desde los primeros meses, con prácticas más conscientes y articuladas.

2) Participación familiar. La participación inicial estuvo marcada por inseguridad, escepticismo y delegación exclusiva en las madres. Sin embargo, la estrategia logró despertar corresponsabilidad familiar. Padres y cuidadores comenzaron a participar activamente, tanto en las actividades del proyecto como en la vida cotidiana del niño, en lo que se incluyen rutinas de estimulación verbal. El cambio de actitud familiar —de pasividad a implicación— fue uno de los resultados más notables.

Se constató, además, la consolidación de prácticas de acompañamiento conjunto, como la lectura compartida, la verbalización guiada y el uso intencionado del juego. El ambiente familiar se convirtió progresivamente en un espacio más estimulante y receptivo.

3) Cambios observados en los menores. El punto de partida fue un contexto de limitada expresión preverbal y verbal, junto con una actitud resignada de las familias respecto al desarrollo comunicativo. Sin embargo, tras implementar la estrategia, surgieron avances visibles: aparición de sonidos nuevos, palabras y frases simples, y mejora en la intencionalidad comunicativa y en las interacciones sociales.

Se documentaron progresos en todos los infantes, aunque con diferentes ritmos. Algunos comenzaron a verbalizar tras pocas semanas, mientras que otros lo hicieron meses después. También se registraron avances en habilidades sociales, afectivas y de atención sostenida. El lenguaje no verbal (gestos, señalamientos, expresiones) se reforzó como vía válida de comunicación, lo que abrió caminos para posteriores logros verbales.

4) Uso de recursos por parte de la familia. En la etapa inicial, predominaban creencias erróneas sobre el valor de los materiales lúdicos y la interacción verbal. Se confiaba en el uso de juguetes llamativos o dispositivos electrónicos sin intención educativa. Con el tiempo, las familias aprendieron a utilizar recursos como secuencias visuales, láminas,

canciones guiadas y juegos estructurados, y comprendieron su valor en el desarrollo comunicativo.

Este aprendizaje favoreció una interacción más rica y activa. En algunos hogares se diseñaron materiales propios, se organizaron rutinas visuales y se generaron espacios familiares centrados en la comunicación. El cambio fue visible en todos los registros observacionales finales.

5) Compromiso de los agentes educativos. La estrategia contó con una alta participación de madres, y una participación paterna inicialmente limitada por razones laborales o de desconocimiento. Sin embargo, se registró un aumento paulatino en la implicación de los padres, sobre todo en las fases de cierre. La constancia de madres, cuidadoras y funcionarias de educación fue clave en la sostenibilidad del proceso.

Los equipos profesionales mostraron una gran motivación, participación continua y capacidad de adaptación. La calidad de las intervenciones mejoró visiblemente; y se generó un entorno profesional más cohesionado con las necesidades de la infancia con TEA y más sensible a estas.

6) Enfoque de género. Se observaron prácticas educativas guiadas por roles de género tradicionales: madres como cuidadoras principales, padres ausentes, juguetes diferenciados por sexo, etc. Se desincentivaba a los niños a jugar con muñecas o llevar a cabo tareas comunicativas. No obstante, también se documentaron cambios positivos, con presencia creciente del rol paterno y una distribución más equitativa de la participación familiar en la estimulación verbal.

Las acciones desarrolladas en el marco de la estrategia lograron cuestionar, en parte, estereotipos de género y propiciaron una mayor corresponsabilidad en algunas familias. Las figuras masculinas comenzaron a incorporar actividades que tradicionalmente se atribuían a las madres, como leer, cantar o repetir palabras con los niños.

5. Conclusiones

La estrategia pedagógica interactiva demuestra ser pertinente, eficaz y transformadora. Contribuye de manera significativa a mejorar el desarrollo comunicativo de menores con TEA entre los dos y los cinco años, movilizandolos recursos familiares, institucionales y comunitarios en un proceso articulado.

Se constata que el modelo no solo produce efectos en la comunicación verbal, sino también en la actitud de las familias, la cohesión del entorno

educativo y la articulación entre sectores. Los avances observados, tanto en los menores como en sus entornos, respaldan que la estrategia se puede replicar en otros contextos con adaptaciones mínimas.

La combinación del análisis temático con el análisis de contenido cualitativo permite captar tanto los cambios concretos como las frecuencias, matices y dimensiones en que estos ocurrieron. El enfoque integrado aportó una comprensión profunda del impacto de la estrategia.

Se recomienda continuar fortaleciendo este modelo mediante la formación continua de familias y profesionales, la inclusión activa del enfoque de género y la generación de políticas intersectoriales que consoliden esta visión integrada.

Referencias bibliográficas

- ALONSO, J. R., y ALONSO ESQUISÁBEL, I. (2020). *El autismo: Reflexiones y pautas para comprenderlo y abordarlo*. Shackleton Books.
- BATES, E., THAL, D., FINLAY, B., y CLANCY, B. (1997). «Early language development and its neural correlates». En R. JOHNSON, Y. MUNAKATA, y C. NELSON (eds.), *Developmental cognitive neuroscience* (pp. 69–110). Erlbaum.
- BRONFENBRENNER, U. (1987). *La ecología del desarrollo humano*. Paidós.
- BRUNER, J. (1983). *El desarrollo de la mente*. Ariel.
- CALZADILLA, O. (2003). *Estimulación temprana de las premisas para el aprendizaje de la lectura* [Tesis doctoral, Universidad Pedagógica José de la Luz y Caballero]. Repositorio institucional.
- FEDERACIÓN AUTISMO GALICIA. (2020). *La comunicación en las personas con autismo*. <https://www.autismogalicia.org/index.php>
- GRANDIN, T., y PANEK, R. (2023). *El cerebro del autista: El poder de una mente distinta*. RBA.
- INGERSOLL, B., y DVORTCSAK, A. (2022). *Comunicación social para niños con autismo y otras dificultades del desarrollo*. Autismo Ávila.
- INSTITUTO NACIONAL PARA A EDUCAÇÃO ESPECIAL (INEE). (2006). *Plano estratégico de desenvolvimento da educação especial em Angola 2007-2015*. <<https://planipolis.iiep.unesco.org/en/2006/plano-estrat%C3%A9gico-de-desenvolvimento-da-educa%C3%A7%C3%A3o-especial-em-angola-2007-2015-4362>>
- LASA ZULUETA, A. (2022). *El autismo: Una perspectiva integradora y psicodinámica*. Helder.

- LÓPEZ MELERO, M. (2013). *La educación inclusiva: Una escuela para todos*. Octaedro.
- MARTÍNEZ, F. (1999). *La estimulación temprana: Enfoques, problemáticas y proyecciones*. <<http://www.oei.org.co/celep/celep3.htm>>
- ODOM, S. L., HUME, K., BOYD, B., y STABEL, A. (2010). «Moving beyond the intensive behavior treatment versus eclectic dichotomy: Evidence-based and individualized programs for learners with autism». *Behavioral Disorders*, 35(2), 100-113.
- SÁNCHEZ, E. (2006). *Modelo de estimulación temprana para el desarrollo de la comunicación en niñas y niños de 1 a 3 años que asisten al círculo infantil* [Tesis doctoral, ISP José Martí Pérez Camagüey]. Repositorio institucional.
- SCHLOSSER, R. W., y WENDT, O. (2008). «Effects of augmentative and alternative communication intervention on speech production in children with autism: A systematic review». *American Journal of Speech-Language Pathology*, 17(3), 212-230.
- TAGER-FLUSBERG, H., PAUL, R., y LORD, C. (2005). «Language and communication in autism». En F. R. VOLKMAR (Ed.), *Handbook of autism and pervasive developmental disorders* (3.ª ed., Vol. 1, pp. 335-364). Wiley.
- TOMASELLO, M. (2003). *Constructing a language: A usage-based theory of language acquisition*. Harvard University Press.
- UNESCO. (2015). *Educación 2030: Declaración de Incheon y Marco de Acción para la realización del ODS 4*. <https://unesdoc.unesco.org>
- VIGOTSKY, L. S. (1979). *El desarrollo de los procesos psicológicos superiores*. Crítica.
- (1987). *Historia del desarrollo de las funciones psíquicas superiores*. Editorial Científico-Técnica.
- VIGOTSKY, L. S. (1998). *Pensamiento y lenguaje*. Pueblo y Educación.
- VIVANTI, G., DUNCAN, E., DAWSON, G., y ROGERS, S. J. (2023). *El modelo Denver de atención temprana en la educación infantil*. Autismo Ávila.

ELS CRITERIS DE CLASSIFICACIÓ DE CANÇONS D'ANDREU FERRER GINARD: APLICACIÓ DE L'ARXIVÍSTICA FOLKLÒRICA

Josep Nicolau Perelló
Universitat de les Illes Balears
josep.nicolau@uib.cat

Resum

Andreu Ferrer Ginard (Artà, 1887-Palma, 1975) fou un folklorista mallorquí amb un clar plantejament científic. D'ençà de la primera obra l'any 1912, l'estudiós de la literatura oral establí una visió crítica dels seus estudis i sempre aportava una important revisió bibliogràfica. Entre molts dels seus projectes, Ferrer Ginard va crear la primera revista científica en llengua catalana especialitzada en el camp del folklore, la publicació *Tresor dels Avis* (1922-1928), que contenia materials tant insulars com d'acadèmics catalans. Davant la insatisfacció i inconsistència d'alguns sistemes de classificació que havia emprat, intentà establir un mètode de catalogació per al folklore que fos pràctic i eficaç. Per això i per conservar estrictament ordenat el seu arxiu, va desenvolupar l'*Aplicació del sistema decimal per a la classificació del folklore* (1924), la qual tendria una segona edició amplificada en la dècada de 1960.

El folklorista aplicà aquest sistema d'ordenació al seu arxiu, però anteriorment ja havia publicat obres amb altres sistemes descriptius. En aquest estudi analitzarem l'obra cançonística d'Andreu Ferrer Ginard amb la voluntat d'establir quins criteris va emprar per classificar aquest gènere en les seves obres, si hi podem observar alguna evolució teòrica i la possible influència d'altres sistemes en la creació del sistema decimal.

Paraules clau: Andreu Ferrer Ginard, cançonística, folklore, sistema decimal universal.

Abstract

Andreu Ferrer Ginard (Artà, 1887–Palma, 1975) was a Mallorcan folklorist with a distinctly scientific approach. From his first work in 1912 onwards, this scholar of oral literature established a critical overview of his studies and consistently provided extensive bibliographic reviews. Among his many projects, Ferrer Ginard founded *Tresor dels Avis* (1922–1928), the first scientific journal in Catalan specialised in the field of folklore, which contained materials from both the Balearic islands and Catalonia. Given his dissatisfaction with, and the inconsistency of, some of the classification systems he had used, he attempted to establish a practical and effective method for cataloguing folklore. To this end, and to keep his archive strictly organised, in 1924 he developed the *Aplicació del sistema decimal per a la classificació del folklore* (Application of the Decimal System for the Classification of Folklore), which would later have a second expanded edition in the 1960s.

Although the folklorist applied this classification system to his archive, he had previously published works using other descriptive systems. This study analyses Andreu Ferrer Ginard's folksong works in order to identify the criteria he used to classify this genre in his writings, determine whether any theoretical evolution can be observed, and examine the potential influence of other systems on the creation of the decimal system.

Keywords: Andreu Ferrer Ginard, folk songs, folklore, Universal Decimal Classification

0. Introducció

Al llarg de la història de la folklorística, autors de diversos corrents d'estudi han intentat classificar els gèneres literaris amb més o menys solidesa. Així com l'escola finlandesa —el corrent historicogeogràfic— va establir el sistema per a les rondalles, entorn del cançoner no hi ha cap sistema al llarg de la història que hagi tengut l'aprovació general del món acadèmic.

En l'àmbit català, els criteris que s'han emprat majoritàriament han estat el temàtic —a partir de l'argument de la composició— o el de gènere —segons l'estructura literària formal a la qual correspon—, o el de funció dins del context, en casos molt concrets (Terrasa, 2015). Els grans autors catalans i els grans recopiladors i estudiosos històrics han treballat des

de la primera perspectiva o la segona, majoritàriament. Per exemple, les primeres obres cançonístiques són el *Romancerillo catalán* (1882), de Manuel Milà i Fontanals, i el *Romancer popular de la terra catalana* (1893), de Marià Aguiló, adscrits a la baladística. Mentre, altres obres de gran volum, com el *Cançoner popular de Mallorca* (1966-1975), de Rafel Ginard, segueixen un criteri compartit: primer un criteri de forma, la cançó curta en contraposició a la cançó llarga, i posteriorment, per a les cançons curtes, un criteri de tema.

A partir de les dècades de 1960 i 1970, folkloristes nord-americans començaren a establir els criteris d'anàlisi del folklore: el text, el context i la textura (Dundes 1980), els aspectes que consideraven clau per a l'estudi del folklore. Òbviament, aquesta revisió científica venia marcada per un canvi de paradigma: la consideració del folklore com un *acte comunicatiu* (Ben-Amos, 1971). Per això, molts d'autors que intentaren descriure el folklore des de criteris estrictament literaris no se'n sortiren.

En aquest estudi intentarem descriure els cançoners d'Andreu Ferrer Ginard, tant els publicats com els inèdits, a partir dels criteris d'anàlisi presentats anteriorment: el criteri temàtic, el formal i el funcional contextual. A més, valorarem la influència que aquestes classificacions tengueren en l'obra del folklorista, ja que finalment establiria un sistema de creació propi: l'adaptació del sistema decimal al folklore.

1. Andreu Ferrer Ginard i els plantejaments científics: la classificació dels gèneres

El mestre i folklorista Andreu Ferrer Ginard (Artà, 1887 - Palma, 1975) fou un home que, des de Mallorca, mantenia contacte amb els folkloristes catalans més importants i estava al corrent dels estudis que es publicaven tant en l'àmbit europeu com de l'Estat espanyol.

Gràcies a diversos testimonis, podem datar aproximadament l'inici de l'interès per la recerca i, sobretot, pel folklore. Durant la seva estada a Menorca va ésser contactat per Jaume Oliver i Castanyer, bibliotecari català, que li consultà si li podria enviar materials folklòrics per a alguns estudis que preparava (Ferrer [1981] 1922: 19). Ferrer acceptà la proposta i d'aquelles inicials recerques començaria una dèria que perduraria durant tota la seva vida. Com a resultat, el 1912 ja tenia un bon conjunt de materials i decidí presentar l'aplec en un concurs folklòric que s'havia convocat recentment: la concessió de l'accèssit avivà encara més la flama de la curio-

sitat. Amb els anys, Andreu Ferrer aconseguí un bon arxiu, però no estava satisfet de la classificació que emprava i decidí emprendre un projecte: desenvolupar un nou sistema.

A la introducció de l'*Aplicació del sistema decimal per a la classificació del folklore* (1924: 6), el folklorista hi explica el motiu d'aquest plantejament: de bon principi emprà el sistema de Cels Gomis i Mestre (1841-1915) (1884; 1912), però quan Jaume Oliver i Castanyer li demanà materials sobre un tema en concret, va veure que potser no era el millor enquadrament si volia trobar fàcilment els elements entre la gran quantitat de papers que ja tenia. Amb la lectura del *Manual per a recerques d'etnografia de Catalunya* (1921), que li havia enviat el mateix Arxiu d'Et-nografia i Folklore de Catalunya, considerà que era necessari reordenar el seu arxiu amb un nou sistema. Davant les dificultats dels sistemes amb els quals havia treballat, decidí crear-ne un que suplís les mancances a partir de sistema decimal universal de Melvil Dewey (1876) per a l'estructuració de biblioteques. Així, Andreu Ferrer construí una estructura en quatre nivells: els *gèneres* (ordenats segons la numeració romana: I. Cançons i música, II. Cançonetes...), seguits de tres subnivells —compartits per tots els gèneres—: el *tema* (les unitats), l'*ordre* (les desenes) i el *subordre* (les centenes). Per tant, a tall d'exemple, Ferrer estructurarà un sistema de mil entrades i les categories —les primeres— eren les següents:

NIVELL	NÚMERO	MATÈRIA
Tema	0	La naturalesa
Ordre	00	<i>Zoologia</i>
Subordre	01	Mamífers
Subordre	02	Aus
Subordre	03	Rèptils
Subordre	04	Amfibis
Subordre	05	Peixos
Subordre	06	Insectes
Subordre	07	Aranyes
Subordre	08	Mol·luscs
Subordre	09	Altres animalons
Ordre	10	<i>Botànica</i>
etc.	etc.	etc.

NÚMERO	GÈNERE
I	Cançons i música
II	Cançonetes
III	Parèmies
IV	Oracions i goigs
V	Preocupacions
VI	Contarelles
VII	Tradicions
VIII	Costums
IX	Jocs
X	Endevinalles

2. Els aplecs cançonístics d'Andreu Ferrer Ginard: aplicació teòrica

El folklorista Ferrer Ginard va publicar diversos treballs —i en deixà altres d'inèdits— al llarg de la seva vida. En referència als gèneres cançonístics, però, totes les obres són anteriors al sistema decimal que desenvolupà.

En aquest apartat es presentaran les obres i s'analitzaran els mètodes de classificació dels volums i treballs per establir quins criteris prioritzà amb la finalitat de constituir alguns principis generalistes.

2.1 RECALL DE FOLKLORE MENORQUÍ (1912): LA PRIMERA OBRA

Just uns anys després que iniciés la recerca, Ferrer Ginard va presentar-se al concurs de folklore que havia convocat l'Ateneu Científic i Literari de Maó. Aquell volum de més de vuit-centes pàgines era el primer aplec folklòric que l'autor havia recopilat.

En concret, l'obra no és estrictament un aplec de cançons, perquè presenta altres gèneres folklòrics com són les llegendes, les parèmies o les endevinalles. En aquest primer cas, el criteri de classificació de l'autor és formal, ja que distribueix les obres de la manera següent:

2. Cançonística: «en la que hi he incluit tota mena de cançons, amb aire propi o sense».

2.1. Cantars¹

2.2. Cançons sense música²

2.3. Cançons amb música

2.4. Gloses i cançons d'autor conegut³

2.2 L'APLEC DE CANÇONS POPULARS CATALANES (1916): UN CONCURS DE L'ORFEÓ

El 1916, l'Orfeó Català va convocar un concurs en relació amb la Festa de la Música Catalana i Andreu Ferrer hi presentà un aplec de materials recollits a Mallorca i a Menorca.⁴ Concretament, de les localitats d'Artà, el poble on havia nascut, i des Migjorn Gran, localitat on havia treballat durant sis anys. L'obra porta el títol *Aplec de cançons populars catalanes amb la melodia corresponent recullides dins les Illes Balears*, lema: *Cantant, s'adorm la pena; cantant, reviu la pau*, i no consta que obtengués cap premi. A més, sols es conserva parcialment al fons familiar, no consta ni al fons de l'Orfeó Català ni de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya (OCPC).

Entorn de les cançons, en aquest cas segueix també un criteri temàtic: a la primera secció hi apareixen les cançons de la infantesa, aquelles que tenen un paper important durant els primers anys de vida: les cançons de bressol, de jocs, etc. En segon terme, presenta les cançons curtes de diferents temàtiques. Finalment, divideix en dos grups les cançons llargues: per una banda, les glosades i les codolades, i, a part, les balades o cançons romancesques, sense tenir en compte si tenen música o no, com en l'obra anterior.

1 Ferrer (Viedma; Orell 2020: 33) defineix els *cantars* de la manera següent: «així anomenam tal vegada parodialment el nom castellà, a les cançonetes de quatre versos o mots que el poble menorquí canta amb la denominació de *cançons botxetes*».

2 Les *cançons sense música* i les *cançons amb música* (Viedma; Orell 2020: 35) són estrictament les cançons llargues: glosades, codolades i balades, encara que Ferrer les separa segons si té documentada la música o no.

3 Finalment, apareixen les *gloses* o *cançons d'autor conegut* (Viedma; Orell, 2020: 143), que són composicions de poetes orals i tenen reconeguda l'autoria.

4 Orfeó Català (1916): «Festa de la Música Catalana. Any VII. Composicions rebudes per al concurs de 1916», *Revista Musical Catalana: butlletí mensual de l'Orfeó Català*, 153, p. 291.

Secció 1a: Cançonetes de la infantesa

- I - De bressol
- II - Joguines infantils
- III - Cançonetes infantils
- IV - Jocs d'infants

Secció 2a: Cançonetes

- I - Relligioses
- II - De festes populars
- III - De feinetjar
- IV - Invectives
- V - De costums
- VI - De balls
- VII - Vàries

Secció 3a: Cançons i codolades

- I - De costums
- II - Històriques
- II - Amoroses
- IV - Codolades

Secció 4a: Romancesques

2.3 CANÇONETES MENORQUINES (1922): UN PETIT VOLUM

Dins la col·lecció de llibres Folklore Balear, Andreu Ferrer va decidir publicar la seva segona obra: *Cançonetes menorquines* (1922). Després del primer volum dedicat exclusivament a rondalles, el segon se centrà en la publicació de cançons breus, d'entre quatre i cinc versos. Aquesta obra és la publicació parcial de l'apartat «Cantars» del *Recull de folklore menorquí* (1912). Dins d'aquesta, les cançons es disposen per ordre alfabètic segons un criteri temàtic, adaptat a semblança de l'emprat per José Pérez Ballesteros a *Cancionero popular gallego y en particular de la provincia de La Coruña* (1886), com indica al mateix pròleg (1981 [1922]).

La llista de temàtiques completa —extreta de Terrassa (2015: 19), que n'aporta una valoració— és la següent:

Aforístiques. Agrícoles. Alegria. Amoroses. Aritmètica. Astronomia. Burlesques. Calendari. Cantars —quan Ferrer no sap com classificar una cançó, l'afegeix en aquest grup. Casament. Consells. Qualitats personals. Desaires. Desig. Comiat —hi inclou també les cançons que tanquen els balls i les serrenates. Menyspreus. Diàleg. Economia. Enigmes i epítafis. Fanfarronades.

Flors i fruites. Geogràfiques. Hores. Indumentària. Infantils —no hi inclou les cançons de joc d'infants. Invectives. Joc de paraules i noms. Malalties i remeis. Maledicció. Mort. Música i ball. Oficis i ocupacions. Plantes. Preguntes. Queixes. Reconvencions. Record. Reflexives. Religioses. Satíriques. Satisfacció. Serenates. Súplica. Tristesa i penes. Zoologia.

2.4 CANÇONS MALLORQUINES (1924): UN CONCURS DE L'OCPC

Des de l'any 1922, l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya va convocar diversos concursos d'aplec de cançons populars, com a mitjà per recopilar més materials per al projecte. En la segona convocatòria —corresponent al 1924—, Andreu Ferrer Ginard hi presentà un volum amb cançons recollides al seu poble, la localitat insular d'Artà. El volum consta al fons de l'OCPC amb la referència B-53 i el lema «Del poble».

L'obra presenta una classificació similar a l'obra del concurs anterior, però amb algunes diferències. En primer lloc, manté la classificació de «cançons de la infantesa»; posteriorment, hi apareixen les cançons «de costums», que es corresponen amb mostres de folklore dels cicles festius (festes de sants, religioses...); en tercer lloc, les tonades o cançons de treball, de context agrícola; les codolades, com a mostra independent de les cançons llargues, i, per acabar, un apartat generalista en el qual es troben sobretot mostres de glosades i balades.

- Índex
 - De la infantesa
 - De costums
 - De feinejar
 - Codolades
 - Vàries

2.5 CANÇONS POPULARS DE MENORCA (1924): UN CONCURS DE L'OCPC

Al mateix concurs anterior, el folklorista hi presentà un altre recull, però de l'illa veïna: *Cançons populars de Menorca*. D'aquesta obra no en coneixem gaires dades perquè no consta completa ni al fons del folklorista ni al de l'OCPC. Segons el pare Josep Massot, sols se'n conserva una cançó de bres (B-134) (Massot [Materials IV] 1993: 394); en canvi, Viedma i Orell (2020: 24) especifiquen que en són deu, les cançons documentades. Els estudiosos detallen que les mostres pertanyen als materials amb les

sigles C-194 i C-215 del fons de l'OCPC (Massot [Materials iv] 1993: 483 i 491), encara que la darrera mostra es troba dins la carpeta de materials dels qüestionaris de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya. En tot cas, tampoc no en podem presentar cap classificació perquè es presenten soltes.

2.6 BREU RECAPITULACIÓ

La majoria d'obres del folklorista presenten algunes similituds, sobretot aquelles que són cançoners (les obres dels concursos de 1916 i 1924). En la resta, és cert que hi destaca sobretot el criteri temàtic, com ja havia avançat Terrasa (2015), per molt que hi hagi categories que depenguin directament de l'adscripció literària formal de la composició: cançó llarga, en contraposició a curta; balada o codolada, etc. En certa manera, segueix el model més emprat i que posteriorment seguiran autors com el pare Rafel Ginard, a Mallorca.

En relació amb l'*Aplicació del sistema decimal* (1924), no sembla que cap obra sigui cap precedent o hi hagi tengut una certa influència. És de suposar que l'obra classificatòria degué estar mínimament plantejada durant la confecció dels cançoners, però no s'hi pot establir cap relació. És cert, però, que també és possible que l'autor creàs l'aplicació decimal sols per a l'arxiu i catalogàs amb un altre sistema les obres editades. Aquest pressupòsit podria tenir com a argument que durant unes conferències de l'any 1932, l'autor manifestà que emprava el sistema de classificació de cançons de Rossend Serra i Pagès —que no és cap dels anteriors: «És ella la que jo segueisc calcada amb notables modificacions sobre l'establerta pel Sr. Serra i Pagès (1926: 51-64)» (Nicolau 2026: 96). En contraposició, les classificacions que Ferrer havia treballat fins a aquell moment s'assemblen més a les del folklorista Antoni Noguera (1893):

- I - Cançons de bressol i de la infantesa.
- II - De les feines de camp.
- III - Cançons vàries.
- IV - Cançons religioses i profanes d'origen religiós.

En qualsevol cas, és estrany perquè les cançons que es publiquen a les obres teòriques posteriors, com *Folklore balear* (1965) o al *Bolletí informatiu de la Fundació Tresor dels Avis* (1967-1973) —quan la versió ampliada ja estava acabada—, sempre hi apareixen amb el nou criteri numèric: la nova categorització de l'arxiu.

3. Conclusions

Durant les diferents obres que publicà en la seva vida, Andreu Ferrer Ginard no varià en gran mesura els criteris amb els quals treballava, encara que, amb la publicació del sistema decimal, sí que desenvolupà una obra distanciada de la metodologia anterior.

D'ençà de l'any 1912 fins a l'any 1924, el folklorista mallorquí va publicar —o presentar— diverses obres que contenien tant cançons curtes com cançons llargues, indistintament que fossin aplecs folklòrics específics o generalistes, i sempre aportà el màxim rigor científic als seus treballs. És per això que sempre posà en dubte els models que emprava i intentava aplicar aquell que complia millor els requisits de la seva obra. Era un folklorista amb voluntat científica i renovadora.

Així i tot, la classificació de la poesia oral mai ha estat un camp d'estudi amb una gran acceptació conjunta entre els acadèmics. La majoria de folkloristes catalans han emprat indistintament els criteris aquí presentats, encara que el temàtic ha estat sempre el més usual. Des de Marià Aguiló fins a Baltasar Samper, Francesc Camps i Mercadal, Rafel Ginard o Andreu Ferrer mateix, poques divergències metodològiques podem trobar perquè el criteri temàtic sempre és el més emprat (Terrasa 2015: 63), encara que les categories són completament diferents.

Andreu Ferrer té molt en compte el criteri formal, però se sol imposar definitivament el temàtic, encara que és conscient que cada cançó té un «moment psicològic» (Nicolau 2026: XX) al qual pertany. L'exemple més clar són les cançons de treball. En aquest cas, la funció coincideix amb la temàtica, com pot ésser amb els jocs, però són les úniques excepcions que hem pogut observar. De la resta de composicions (cançons curtes, balades, codolades...), el factor clau és el literari, la forma i la temàtica, no el context. Per tant, encara que Andreu Ferrer fos crític amb l'estudi del folklore i volgués treballar en les seves composicions, no feu cap canvi radical fins a la creació del sistema decimal universal, però, dissortadament, no tenim constància de reculls folklòrics posteriors al sistema.

Referències bibliogràfiques

- AGUILÓ, M. (1893). *Romancer popular de la terra catalana. Cançons feudals cavalleresques*. A. Verdaguer.
- BATISTA, J. M. & CARRERAS, T. (1921). *Manual per a recerques d'Etnografia de Catalunya*. Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya.
- BEN-AMOS, D. (1971). «Toward a Definition of Folklore in Context». *Journal of American Folklore*, 84(331), 3-15.
- DEWEY, M. (1876). *A classification and subject index for cataloguing and arranging the books and pamphlets of a library*. Lockwood & Brainard Company.
- DUNDES, A. (1980). «Texture, text and context». A: *Interpreting Folklore* (p. 20-32). Indiana University Press.
- FERRER, A. (1922). *Cançonetes menorquines. Folklore Balear* (vol. II). Tipografia catòlica d'Andreu Ferrer Ginard. (2a ed. 1981: Edicions Nura)
- (1924). *Aplicació del sistema decimal a la classificació del folklore. Folklore Balear* (vol. III). Tipografia Catòlica d'Andreu Ferrer.
- FERRER, A. (1965). *Folklore Balear*. Edicions Cort.
- GINARD, R. (1966-1975). *Cançoner Popular de Mallorca* (4 vols.). Editorial Moll.
- GOMIS, C. (1884, 15 d'abril). «Lliteratura oral catalana». *L'Avens*, 3(28), 244-250.
- GOMIS, C. (1912). «Folklore català». *Arxiu d'Estudis del Centre Excursionista de Terrassa*, 2(6), 82-89; 2(12), 174-179; 2(13), 191-195; 2(14), 206-210.
- MASSOT, J. (1993). *Materials de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya* (vol. IV, fascicle 2). Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MILÀ I FONTANALS, M. (1882). *Romancerillo Catalán*. A. Verdaguer.
- NICOLAU, J. (en premsa). *El curs de folklore d'Andreu Ferrer Ginard*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- NOGUERA, A. (1893). *Memoria sobre los cantos, bailes y tocatas populares de la Isla de Mallorca*. Tipografia de Felipe Guasp.
- PÉREZ, J. (1886). *Cancionero popular gallego y en particular de la provincia de La Coruña*. Est. Tip. de Ricardo Fé.
- TERRASA, LL. (2015). *Els gèneres cançonístics: entre el folklore i l'arxivística folklòrica* [Treball de fi de grau, Universitat de les Illes Balears]. <<http://hdl.handle.net/11201/1622>>
- VIEDMA, M., & ORELL, J. (2020). *El Cançoner Menorquí d'Andreu Ferrer Ginard* [Treball inèdit]. Institut Menorquí d'Estudis.

FONS D'ARXIU

- Fons particular d'Andreu Ferrer Ginard. (s. d.). *Aplec de cançons populars catalanes amb la melodia corresponent recullides dins les Illes Balears*. [Conservat pel familiar Andreu Ferrer Artigues].
- Fons Andreu Ferrer Ginard. (1912). *Recull de folklore menorquí*. Fundació Mallorca Literària.
- Fons de l'Obra del Cançonero Popular de Catalunya. (1924). *Cançons mallorquines* (B-053).
- Fons de l'Obra del Cançonero Popular de Catalunya. (1922-1924). *Concurs 1922-1924* (B-134).
- Fons de l'Obra del Cançonero Popular de Catalunya. (s. d.). *Cèdules del Cançonero popular de Catalunya* (C-194).
- Fons de l'Obra del Cançonero Popular de Catalunya. (s. d.). *Deu cançons amb tonada recullides a Mitjorn-Gran. Menorca, per A. Ferrer* (C-215).

IMÁGENES DE GÉNERO EN LOS LIBROS DE TEXTO
DE LA ESCUELA SECUNDARIA ITALIANA:
ENTRE REPRESENTACIONES SEXISTAS
Y NUEVAS NARRACIONES

Francesca Picone
Universitat Rovira i Virgili
francesca.picone@estudiants.urv.cat

Resumen

En los libros de literatura de la enseñanza secundaria italiana, las autoras quedan relegadas a los márgenes, luchan por emerger entre los tradicionales y habituales nombres masculinos que pueblan los libros de texto. Esta desigualdad de género no solo limita la visión de la literatura que se ofrece al alumnado, sino que alimenta estereotipos nocivos y dificulta la formación de la ciudadanía consciente. En el presente estudio se han analizado veintidós manuales escolares y los resultados muestran una grave disparidad de género: por término medio, solo hay un 9 % de escritoras; en otros manuales, solo un 2 %. Esta marginación corre el riesgo de hacer que la literatura se perciba como un ámbito puramente masculino y de limitar las aspiraciones de las estudiantes al ofrecer una visión distorsionada de la contribución de las mujeres a la cultura y la sociedad. Para superar esta brecha, es necesario el compromiso de todos: autores, editores, profesores e instituciones. Seleccionar textos que incluyan a autoras de diferentes épocas y géneros literarios es fundamental para ofrecer a los estudiantes una visión completa e integradora de la literatura italiana. Promover la lectura crítica y dar valor a las voces de las mujeres son pasos cruciales para contrarrestar los estereotipos de género y formar una ciudadanía consciente. La investigación y la formación sobre desigualdad de género son herramientas esenciales para sensibilizar a la comunidad educativa y fomentar prácticas inclusivas. Solo mediante un esfuerzo conjunto y coordinado será posible salvar esta brecha y construir un sistema escolar que ofrezca al estudiantado una visión completa y polifacética del mundo, que valore la contribución intelectual y creativa de ambos géneros.

Palabras clave: desigualdad de género, literatura italiana, manuales escolares, programas escolares, didáctica de la literatura, escritoras, escritores.

Abstract

In Italian secondary school literature textbooks, female authors are relegated to the margins, struggling to emerge among the traditional and familiar male names that populate them. This gender inequality not only narrows the scope of the literature offered to students, but also reinforces harmful stereotypes and hinders the formation of critically aware citizens. In this study, twenty-two textbooks were analysed, with results showing a serious gender disparity: on average, only 9% of authors are women, while in some textbooks this figure falls to just 2%. This marginalisation risks encouraging the perception of literature as a purely male domain, limiting the aspirations of female students and offering a distorted view of women's contributions to culture and society. To overcome this gap, a commitment is needed from all those involved, including authors, publishers, teachers, and institutions. Selecting texts that include women authors from different periods and literary genres is fundamental to offering students a comprehensive and inclusive view of Italian literature. Promoting critical reading and valuing women's voices are crucial steps in countering gender stereotypes and forming critically aware citizens. Research and training on gender inequality are essential tools for raising awareness within the educational community and fostering inclusive practices. Only through a joint, coordinated effort will it be possible to bridge this gap and build a school system that offers students a full and multifaceted view of the world that values the intellectual and creative contribution of both genders.

Keywords: gender inequality, Italian literature, school textbooks, school curricula, literature teaching, women writers, writers

0. Introducción

La cuestión de la representación de las autoras en la literatura de todos los tiempos y lugares y, por supuesto, en la literatura italiana es un tema de gran relevancia en el campo de las humanidades y los estudios de género. El análisis de la presencia y el papel de las escritoras en los programas escolares italianos ofrece una lente crítica a través de la cual examinar el

sistema educativo y la cultura literaria del país. Este artículo pretende investigar cómo y en qué medida se representa a las escritoras italianas en los libros de texto de literatura, con especial atención en los programas de exámenes para las oposiciones del personal docente de 2016 a 2023.

Para el presente estudio se adoptó un enfoque metodológico mixto, que combina análisis cualitativos y cuantitativos para examinar las imágenes de género en los libros de texto de literatura italiana utilizados en la enseñanza secundaria. La investigación se llevó a cabo en tres fases principales. En la primera, se analizaron las leyes y directivas que promueven la inclusión de la perspectiva de género en la educación; destacan el proyecto P.o.li.te y el Código de Autorregulación para la Igualdad de Género en los Libros de Texto. En la segunda, se analizaron los contenidos de una selección de veintidós libros de texto de literatura, publicados por editoriales de renombre como De Agostini Scuola, Mondadori, Loescher, Pearson Italia, Rizzoli Education y Zanichelli Editore. En el análisis se tuvieron en cuenta aspectos como la presencia de autoras y autores en las antologías, el número de páginas dedicadas a autoras y autores, respectivamente, y su representación, incluida la descripción de sus biografías y obras. Durante el análisis se utilizaron herramientas estadísticas para cuantificar la desigualdad de género y técnicas de análisis de contenido para identificar temas y estereotipos recurrentes.

1. La literatura como instrumento de formación cultural e identitaria

La literatura, como disciplina académica y elemento central de la educación escolar, desempeña un papel fundamental en la formación cultural e intelectual de estudiantado. A través de los textos literarios no solo se aprende la lengua y la historia del propio país, sino que también se desarrolla una comprensión más profunda de diferentes perspectivas culturales y sociales. La lectura de obras literarias de autores y autoras de distintos orígenes y épocas permite ampliar horizontes, criticar el pensamiento estereotipado y desarrollar un sentido de empatía y respeto por la diversidad.

Sin embargo, la representación desigual de las autoras en los programas escolares puede conducir a una visión distorsionada de la producción literaria, perpetuar los estereotipos de género y limitar el acceso a voces femeninas significativas. Si el estudiantado entra en contacto, principalmente, con obras de autores masculinos, pueden desarrollar la idea de que

la literatura es un ámbito predominantemente masculino; excluir las aportaciones fundamentales de las mujeres a la historia de la literatura puede limitar su potencial de desarrollo intelectual y creativo.

Los libros de texto son, de hecho, vehículos de normas, valores y modelos de comportamiento social a través de las representaciones que contienen, como los estereotipos de género. Los libros de texto pueden incluirse en la base del llamado *iceberg de la violencia*, porque a veces legitiman una ideología sexista basada en estereotipos, ideas preconcebidas y categorizaciones despectivas, reforzadas además por la ausencia de mujeres, una visibilidad distorsionada de la realidad.

La falta de autoras en los programas escolares tiene profundas consecuencias negativas, ya que limita los conocimientos literarios del alumnado y perpetúa estereotipos de género perjudiciales. Esta desigualdad de género no es nada nuevo. Ya en el pasado, Italia fue criticada por la Comunidad Europea por la inadecuación de sus libros de texto en lo que respecta a la representación de género.

2. Proyecto P.o.li.te

En el pasado, se emprendieron varias iniciativas para promover la historia de las mujeres en la educación, como el proyecto P.o.li.te. Lanzado en 1998 como parte del Cuarto Programa de Acción para la Promoción de la Igualdad de Oportunidades (1996-2000), representa una iniciativa pionera en el panorama italiano para promover una cultura de la diferencia de género dentro del sistema escolar. Desde sus inicios, el proyecto se fijó el objetivo de potenciar la cultura de género y la diversidad en los libros de texto y el material didáctico, para contrarrestar el preocupantemente escaso número de autoras que caracterizaba entonces a los programas escolares.

El proyecto P.o.li.te se desarrolló como una amplia colaboración entre editores, profesores y autores, con la cofinanciación de la Comunidad Europea y el Ministerio de Igualdad de Oportunidades. El proyecto detectó problemas críticos relacionados con la representación de género e identificó buenas prácticas que debían adoptarse para lograr una mayor inclusión.

Un elemento central del P.o.li.te fue la redacción de un código de autorregulación para editoriales. Este código, adoptado por la Asociación Italiana de Editores (AIE), proporcionó un marco para la producción de libros de texto más equilibrados y respetuosos con la diversidad de género.

El código pedía a los editores que garantizaran una presencia equitativa de autores y autoras en los textos y las imágenes, que evitaran los estereotipos de género y lenguaje discriminatorio y que promovieran una visión integradora de la historia y la cultura.

Además del código de autorregulación, el proyecto P.o.li.te ha desarrollado numerosas herramientas para apoyar a editores y profesores en su compromiso con la igualdad de género. Estas herramientas incluyen un sitio web con información, recursos y material didáctico; seminarios y cursos de formación para profesores y editores; investigaciones, y publicaciones sobre la representación de género en los libros de texto.

El proyecto se enfrentó a varios retos como la falta de financiación estable después del 2000, que dificultó su continuidad; y los cambios de Gobierno provocaron un menor compromiso político con la promoción de la igualdad de género en las escuelas. A pesar de las dificultades, P.o.li.te ha dejado un importante legado, pues puso de relieve una cuestión crucial como es la desigualdad de género en los libros de texto y contribuyó a sensibilizar la opinión pública al respecto. Además, el código de autorregulación fue un paso significativo hacia unos libros de texto más equilibrados e inclusivos. Este legado representa una base sólida sobre la que construir un futuro en el que la diversidad y la representación de todos los géneros sean valores reconocidos y apreciados dentro del sistema escolar.

En 2022, la Asociación de Editores Italianos quiso retomar P.o.li.te y se puso en contacto con algunos de los estudiosos que habían participado en la primera parte del proyecto, como Barbara Mapelli, y otros estudiosos que trabajan en pedagogía de género, como Irene Biemmi. Pues las propias editoriales sintieron la necesidad de superar la brecha de género en los libros de texto que imprimían. El nuevo proyecto, Ripartiamo da P.o.li.te, entre otros objetivos, quería retomar no solo el tema de la igualdad entre hombres y mujeres, sino también el de los sujetos no binarios, las distintas orientaciones sexuales y los temas de la fluidez de género. Además, se había llegado a un acuerdo con el Ministerio de Instrucción Pública y la plataforma Indire, lo que garantizaba una plataforma en la que probar el proyecto.

Paolo Tartaglino, presidente del Grupo Educativo de la Asociación de Editores Italianos, en una entrevista publicada en la revista *Leggendaria* en marzo de 2022, afirma la voluntad del grupo editorial de colaborar con el equipo docente y el alumnado para imprimir manuales atentos a los cambios y que presten atención a los estereotipos y prejuicios. Además, según Paolo Tartaglino, la intersección entre el género y otras diferencias (edad,

hablantes no nativos), el lenguaje y el sexismo lingüístico son fundamentales. La entrevista termina diciendo:

¿Hasta qué punto somos conscientes del riesgo que corremos de alimentar las desigualdades sociales al seguir ciertas direcciones didácticas de las realidades editoriales? Esperemos, pues, un cambio de ritmo adecuado, sin más descuidos inconscientes, instando a todo el mundo escolar a nombrar esa invisibilidad que a estas alturas clama por ella, sabiendo que ya está fuera de tiempo. (Bonsignori, 2022: 53)

A pesar de que el acuerdo entre las partes estaba casi cerrado, finalmente, no se logró llegar a buen puerto y el proyecto Ripartiamoda P.o.li. te se paralizó por segunda vez por motivos políticos (Mapelli, 2023). A pesar de la falta de apoyo del Ministerio de Educación, la Asociación de Editores Italianos, liderada por el firme compromiso de Paolo Tartaglino, responsable de la sección escolar, sigue firmemente comprometida con el proyecto. La imposibilidad de utilizar la plataforma Indire, que habría permitido una mayor difusión entre el equipo docente, es un obstáculo importante pero no insalvable.

3. *Desigualdad de género en los programas escolares y en las oposiciones del personal docente*

El análisis de los programas escolares italianos revela una importante disparidad en la representación de las autoras: a pesar de la importancia histórica y cultural de muchas escritoras italianas, su presencia en los libros de texto y en los programas de exámenes es marginal.

Para comprender bien la situación italiana, conviene recordar que hasta 1999 existían programas ministeriales que preveían una lista rígida de autores (solo hombres). Y, por lo que lo que respecta a la literatura, en la primera fase de secundaria se exigía «la lectura de pasajes, convenientemente escogidos, extraídos de obras de importancia fundamental para nuestra lengua y, en general, para nuestra tradición literaria» (Decreto Ministeriale, 1979: 16); mientras que en la segunda fase de secundaria (que dura cinco años, con alumnado de entre catorce y diecinueve años), se enumeraban los autores que debían estudiarse (Decreto Ministeriale, 1979).

Después del reconocimiento de la autonomía de las instituciones educativas (1999), las *orientaciones nacionales* ocuparon el lugar de los pro-

gramas nacionales y se convirtieron en el documento de referencia para el desarrollo del currículo escolar. Las directrices curriculares nacionales no son prescriptivas ni indican las asignaturas que deben estudiarse en las escuelas de toda Italia; tampoco dictan en qué clases deben impartirse determinadas asignaturas. Por lo tanto, no sustituyen simplemente a los programas escolares, sino que proporcionan los objetivos de aprendizaje específicos que deben alcanzarse.

El Decreto Legislativo 59 de 19 de febrero de 2004 establece los objetivos de aprendizaje de los planes de estudio en la enseñanza secundaria. Los elementos característicos de los textos narrativos literarios y no literarios son la biografía, la autobiografía, el diario, la carta, la crónica, el artículo periodístico, el cuento, la leyenda y el mito. Se requiere la comprensión e interpretación de textos literarios y no literarios, lo que activa destrezas como la identificación de información, el punto de vista narrativo y la formulación de hipótesis sobre el significado de las elecciones narrativas y estilísticas (Decreto Legislativo 59, 2004: anexo c). Además, el profesorado debe adaptar su enseñanza a las necesidades de la clase y de cada estudiante.

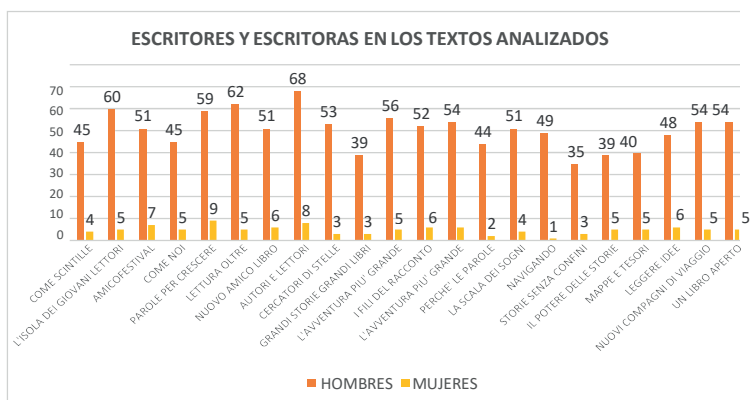
Un ejemplo evidente lo ofrecen también los temarios de los exámenes de las oposiciones por el personal docente: entre 2020 y 2023, solo tres escritoras (Grazia Deledda, Elsa Morante y Natalia Ginzburg) se incluyeron en los temarios oficiales. En las oposiciones de 2016 y 2018, solo Elsa Morante se consideró relevante. Esto es especialmente significativo si tenemos en cuenta que Grazia Deledda, galardonada con el Premio Nobel de Literatura en 1926, no figura regularmente en los planes de estudios. Esta ausencia dificulta la exposición del estudiantado a las obras de importantes autores italianos, lo que limita su formación cultural y obstaculiza su comprensión de la rica tradición literaria del país.

4. Análisis de los manuales de literatura italiana

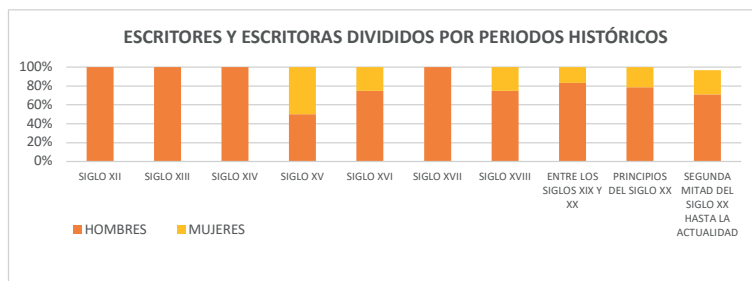
Para comprender mejor la situación de la representación de las autoras en los programas escolares italianos, se realizó un análisis de una muestra de veintidós libros de texto de literatura utilizados en las escuelas italianas, publicados por editoriales de renombre, como De Agostini Scuola, Mondadori, Loescher, Pearson Italia, Rizzoli Education y Zanichelli Editore. Estas editoriales tienen una larga tradición en la publicación de material escolar y algunas, como Loescher y Alma Edizioni, se adhieren al código

de autorregulación, que promueve directrices para la representación inclusiva en los libros de texto.

Los resultados de este análisis revelan una importante disparidad en la representación de los autores frente a las autoras. De media, los libros analizados contienen muchas más páginas dedicadas a autores masculinos que a autoras femeninas y, a menudo, se incluye a las autoras de forma incorrecta o marginal. El examen reveló que en los libros de texto analizados hay un claro predominio de autores masculinos frente a autores femeninos. En promedio, los libros analizados constan de unas 550 páginas e incluyen una sección dedicada a autores y autoras de la literatura.

Los datos muestran un fuerte predominio de los hombres entre los escritores de manuales de literatura, con porcentajes que oscilan entre el 82% y el 98% en el caso de los hombres y entre el 2% y el 18% en el de las mujeres. La media de los porcentajes indica que el 91% de los escritores son hombres, mientras que solo el 9% son mujeres. La disparidad de género es evidente, ya que pocas actividades muestran una presencia significativa de escritoras. Este análisis también sugiere la necesidad de un reequilibrio para representar mejor a las mujeres en la literatura escolar. El análisis revela que, hasta el siglo XIV, las escritoras estaban casi ausentes de los textos de literatura escolar. Su presencia aumenta ligeramente a partir del siglo XIX, pero sigue siendo inferior a la de los autores masculinos.

En algunos manuales, se han incluido autoras en las secciones dedicadas a autores; por ende, los editores han prestado poca atención a la presentación de las autoras y han cometido errores evidentes en algunos libros de texto en los que también se las incluye en la sección de autores. Las obras de las autoras suelen tratarse de manera superficial, sin una investigación crítica y contextual adecuada, lo que limita la comprensión de su producción literaria y su contribución a la historia de la literatura. La representación de las autoras en los libros de texto suele estar condicionada por los estereotipos de género: en las biografías de las autoras, a diferencia de las de los hombres, se suele hacer referencia a su matrimonio, mientras que su educación apenas se menciona; además, es frecuente que se tutee a las autoras, pero rara vez se alude a los hombres de este modo.

5. Perspectivas para la inclusión de género

Para superar las cuestiones críticas que se desprenden del análisis y promover una representación más equitativa e integradora de las autoras en los programas escolares italianos, es necesario un compromiso concreto por parte de diversas figuras. Los autores y editores de libros de texto deberían adoptar un enfoque más atento a la representación de género y seleccionar obras de autoras de distintas épocas y géneros literarios, y dedicándoles un espacio adecuado y una consideración crítica.

El profesorado tiene un papel clave a la hora de promover una lectura crítica de los textos literarios, pueden dar valor a las obras de autoras y animar al alumnado a desarrollar una perspectiva integradora y no discriminatoria. Las instituciones y organismos educativos deberían elaborar directrices y criterios para una representación equitativa de las autoras

en los planes de estudio y en las oposiciones de profesores. Es importante promover la investigación y la formación sobre la representación de género en la literatura y los programas escolares para sensibilizar a la comunidad educativa y fomentar la adopción de prácticas inclusivas.

6. Conclusiones

El análisis de la representación de género en los manuales de literatura de la enseñanza secundaria italiana pone de manifiesto una importante desigualdad en la presencia de autoras. Esta situación no solo perpetúa los estereotipos de género, sino que también limita el acceso del estudiantado a una visión completa y diversificada de la literatura. La escasa representación de las autoras en los programas escolares italianos tiene varias consecuencias negativas. Así, el estudiantado no tiene acceso a una visión completa y diversificada de la literatura italiana y pierde la oportunidad de conocer y apreciar las obras de muchas escritoras. Esta marginación en los programas escolares contribuye a perpetuar los estereotipos de género que ven la literatura como un ámbito predominantemente masculino y limitan las aspiraciones y posibilidades de desarrollo intelectual y creativo de las alumnas. Una representación distorsionada de la presencia de la mujer en la literatura italiana conduce a una visión errónea de su papel y su contribución al desarrollo de la cultura y la sociedad. A pesar de algunos esfuerzos, como el proyecto P.o.li.te y el intento de reanudar iniciativas similares en 2022, los cambios políticos y la falta de financiación estable han obstaculizado el progreso sostenible hacia la igualdad de género en los materiales educativos.

Para superar estas cuestiones críticas y promover una representación más equitativa e inclusiva de las autoras en los programas escolares italianos, es necesario un compromiso concreto por parte de varios actores. Los autores y editores de libros de texto deberían adoptar un enfoque más atento a la representación de género, seleccionando obras de autoras de diferentes épocas y géneros literarios y dedicándoles un espacio adecuado y una consideración crítica. El profesorado tiene un papel clave en la promoción de una lectura crítica de los textos literarios, ya que puede dar valor a las obras de autoras y animar a los alumnos a desarrollar una perspectiva integradora y no discriminatoria. Las instituciones y organismos educativos deben elaborar directrices y criterios para la representación equitativa de las autoras en los planes de estudio y en las oposiciones del

personal docente. Es importante promover la investigación y la formación sobre la representación de género en la literatura y los programas escolares para sensibilizar a la comunidad educativa y fomentar la adopción de prácticas inclusivas.

Referencias bibliográficas

- ALBONICO, P., CONCA, G., y SINGUAROLI, M. (2015). *I fili del racconto*. Archimede Edizioni.
- ARISTODEMO, P., GAIBA, C., POZZOLI, O., y SAVINO, O. (2022). *Parole per crescere*. Paravia.
- ASSANDRI, A., ASSANDRI, P., y MUTTI, E. (2019). *Mappe e tesori*. Zanichelli Editore.
- . (2014). *Storie senza confini*. Zanichelli Editore.
- ASSOCIAZIONE EDITORIA (IEA). (2021). *Codice di autoregolamentazione per la parità di genere nei libri di testo*. <<https://www.aie.it/Portals/38/Allegati/CodicePolite.html>>
- BAGATTINI, D., CALZONE, S., y PEDANI, V. (2019). «Il ruolo della scuola nel contrasto alla violenza di genere e le opportunità offerte dal programma operativo nazionale». *Giornale italiano di ricerca educativa (Italian Journal of Educational Research)*, XII(22): 45-60.
- BANDINI, E., PILONI, R., y RIGAMONTI, M. P. (2021). *Cercatori di stelle*. La Nuova Italia.
- BARBARULLI, C., y BRANDI, L. (2019). «La biografia di un'idea». En: A. M. CRISPINO (ed.), *Oltre canone. Generi, genealogie, tradizioni* (pp. 89-108). Iacobelli Editore.
- BIEMMI, I. (2017). *Educazione sessista. Stereotipi di genere nei libri delle elementari*. Rosenberg y Sellier.
- , y LEONELLI, S. (2017). *Gabbie di genere. Retaggi sessisti e scelte formative*. Rosenberg y Sellier.
- BIEMMI, I., y SATTA, C. (2017). «Editoriale. Infanzia, educazione e genere. La costruzione delle culture di genere tra contesti scolastici, extrascolastici e familiari». *About Gender: Rivista internazionale di studi di genere*, 6(12): I-XXI.
- BIGGIO, B., y FAZI, E. (2019). *Un libro aperto*. Torino: Loescher Editore.
- BONSIGNORI, S. (2022, març). «Per una società più P.o.li.te.» *Legendaria*, 152: 53.

- BRUNI, V., CERANA, P., y PEGORARO, R. (2017). *Navigando*. Bologna: Zanichelli Editore.
- CAVADINI, L., DE MARTIN, L., y PIANIGIANI, A. (2024). *L'avventura più grande continua*. Edizioni Scolastiche Bruno Mondadori.
- CAVADINI, L., DE MARTIN, L., PIANIGIANI, A., CASELLI, E., ELLI, F., LA-TELLA, A., y POZZOLI, O. (2023). *L'avventura più grande*. Edizioni Scolastiche Bruno Mondadori.
- COLLINA, S., y MARINELLI, M. (2023). *Leggere idee*. Torino: Loescher Editore.
- CORSINI, C., y SCIERRI, I. (2016). *Differenze di genere nell'editoria scolastica. Indagine empirica sui sussidiari dei linguaggi per la scuola primaria*. Roma: Nuova Cultura.
- CORTI, A., CASTAGNA, M., FRANZINI, M., ROSSATO, A., ZAFFARONI, P., y MOROSINOTTO, D. (2021). *L'isola dei giovani lettori*. Garzanti Scuola.
- COX, V. (2011). «Declino e caduta della scrittura femminile nell'Italia del Seicento». En: V. COX (Ed.), *Verso una storia di genere della letteratura italiana. Percorsi critici e gender studies* (pp. 157–184). Bologna: Il Mulino.
- CRETELLA, C. (2022). *Generi in formazione. L'impatto della didattica universitaria sulla cittadinanza di genere*. Urbania: Settenove.
- CRIBADO PEREZ, C. (2020). *Invisible Women: Exposing Data Bias in a World Designed for Men*. London: Vintage.
- Decreto Legislativo 59 de 19 de febrero de 2004 - anexo c - Indicazioni nazionali per i piani di studio personalizzati nella scuola secondaria.*
- Decreto Ministeriale 9 febbraio 1979 (in SO alla GU 20 febbraio 1979, n. 50).*
- FERRI, C., MATTEI, L., y CALVANI, V. (2019). *Nuovo Amicolibro*. Mondadori Educational.
- FERRI, C., MATTEI, L., y CALVANI, V. (2022). *AmicoFestival*. Mondadori Educational.
- FRANZI, T., y DAMELE, S. (2020). *Nuovi compagni di viaggio*. Torino: Loescher Editore.
- GIANINI BELOTTI, E. (2013). *Dalla parte delle bambine. L'influenza dei condizionamenti sociali nella formazione del ruolo femminile nei primi anni di vita*. Feltrinelli. (Originariamente pubblicato nel 1978).
- GUERRINI, V. (2013). «La relazione educativa a scuola. Educare al valore della differenza di genere per una società inclusiva». *Formazione y Insegnamento*, XI(3): 45-58.

- HOOKS, B. (2020). *Insegnare a trasgredire. L'educazione come pratica della libertà*. Meltemi.
- MAPELLI, B. (2023, 6 de marzo). *Insegnare comunità a scuola. Desiderio, differenze, relazioni: uno sguardo femminista che attraversa i saperi*. Intervención en el congreso Feminism, fiera dell'editoria delle donne 2023 (Casa Internazionale delle Donne, Roma, Italia).
- MARSEGLIA, P., y MONALDI, R. (2022). *Il potere delle storie*. Bologna: Zanichelli Editore.
- ORSI, M. (2023). «Fading Away: Women Disappearing from Literature Textbooks (How Italy Obliterates Female Intellectual Work)». En: S. HECKER y C. RAMSEY-PORTOLANO (eds.), *Female Cultural Production in Modern Italy: Literature, Art and Intellectual History* (pp. 19-36). New York: Palgrave Macmillan.
- PELLEGRINI, G., y GHEZZI, C. (2017). *La scala dei sogni*. Edizioni Atlas.
- PELLIZZI, A., y NOVEMBRI, V. (2018). *Come scintille*. Mursia Scuola.
- (2021). *Come noi*. Mondadori Educational.
- REDAELLI, L., GHIONI, M., y BRENNIA, S. (2020). *Grandi storie, grandi libri*. Edizioni Scolastiche Bruno Mondadori.
- SABATINI, A. (1987). *Il sessismo nella lingua italiana*. Roma: Presidenza del Consiglio dei Ministri e Commissione Nazionale per la Parità e le Pari Opportunità tra uomo e donna.
- SAPEGNO, M. S. (2014). *La differenza insegna. La didattica delle discipline in una prospettiva di genere*. Roma: Carocci.
- SCLAFANI, C. M., PELLEGRINI, G., y GHEZZI, G. (2020). *Perché le parole*. Edizioni Atlas.
- ZORDAN, R. (2021). *Autori e lettori più*. Fabbri Editori.
- (2022). *Lettura oltre*. Fabbri Editori.

LA LITERATURA MEDIEVAL EN LOS MANUALES ESCOLARES
ITALIANOS: GÉNERO, TEXTOS Y UNA PROPUESTA
DE REDEFINICIÓN DEL CANON LITERARIO EN LA ENSEÑANZA
SECUNDARIA ITALIANA (11-14 AÑOS)

Francesca Picone
Universitat Rovira i Virgili
francesca.picone@estudiants.urv.cat

Resumen

El presente estudio analiza la representación de la literatura medieval en los manuales escolares italianos para la enseñanza secundaria (11-14 años) y pone de relieve una significativa disparidad de género en el canon propuesto. La investigación, basada en un análisis cualitativo y cuantitativo, muestra una exclusión casi total de las autoras en los siglos XIII y XIV. Se discutirá la imagen estereotipada de la figura femenina y masculina en los textos canónicos. El estudio propone una revisión del canon a través de la recuperación e integración de autoras olvidadas, en particular místicas marquesas y petrarquistas, con el objetivo de ofrecer una narración más equilibrada, inclusiva e históricamente precisa de la literatura italiana medieval.

Palabras clave: canon literario, Edad Media, escritoras, género, libros escolares.

Abstract

This study analyses the representation of medieval literature in Italian middle school textbooks (ages 11–14), highlighting a significant gender disparity in the proposed canon. Based on a qualitative and quantitative analysis, the research reveals the almost total exclusion of female authors from the 13th and 14th centuries, while examining the stereotypical representation of male and female figures in canonical texts. Finally, a revision of the canon is proposed through the recovery and integration

of forgotten women authors – particularly mystical marchionesses and female Petrarchan poets – to provide a more balanced, inclusive, and historically accurate narrative of Italian medieval literature.

Keywords: literary canon, Middle Ages, female writers, gender, textbooks

0. Introducción

La afirmación de que «lo que no se dice no existe» (Abbatecola, 2016: 141) es especialmente significativa en el contexto de la construcción del canon literario escolar, donde la selección de autores y textos transmitidos adquiere un valor tanto normativo como formativo. Los manuales escolares no se limitan a presentar una tradición: definen sus límites, establecen jerarquías, legitiman unas voces y silencian otras. En el caso de la literatura italiana medieval, esta operación está fuertemente desequilibrada en un sentido androcéntrico, con una presencia exclusiva de autores masculinos y una imagen a menudo estereotipada o marginal de lo femenino. Esta configuración no es fruto de un simple olvido, sino del resultado de una construcción cultural que ha excluido sistemáticamente a las autoras de los procesos de transmisión y reconocimiento canónico.

El objetivo de este artículo es investigar críticamente esta dinámica, con un doble propósito: por un lado, documentar la ausencia estructural de autoras de los siglos XIII y XIV en los libros de texto italianos destinados a la enseñanza secundaria, mediante un análisis cuantitativo y cualitativo integrado; por otro, elaborar una propuesta metodológica y de contenidos para una revisión del canon literario escolar que incluya figuras femeninas históricamente documentadas, culturalmente relevantes y pedagógicamente significativas. El análisis de los contenidos textuales e iconográficos de los libros de texto se centra en la ausencia de autoras, las formas de representación de la figura femenina y los mecanismos implícitos de exclusión y marginación. A partir de los resultados de este análisis, el estudio selecciona una serie de escritoras medievales cuya integración en los itinerarios educativos puede contribuir a una narración más equilibrada, plural e históricamente precisa de la literatura italiana.

El trabajo se inscribe en el marco de la investigación sobre el canon en perspectiva de género y responde a las necesidades de una educación literaria atenta a la inclusividad y a la valorización de las subjetividades

excluidas. En este sentido, el objetivo no es solo llenar un vacío historiográfico, sino promover una revisión crítica y estructural del modo en que se enseña y aprende literatura en las escuelas italianas.

1. Algunos datos analizados

El análisis de los manuales escolares revela una realidad preocupante, caracterizada por un predominio abrumador de autores masculinos. En ellos, la presencia de figuras masculinas es claramente superior en todas las categorías, lo que pone de manifiesto una fuerte disparidad entre hombres y mujeres. La media estimada de un 92 % de autores y un 8 % de autoras confirma esta tendencia.

Además, en los manuales, algunos siglos, como el XIII y el XIV, están completamente desprovistos de autoras, lo que subraya una marginación persistente. Incluso en épocas más recientes, en las que la producción literaria femenina ha sido rica y prolífica, persiste la infrarrepresentación general. Esta disparidad afecta profundamente a la percepción de la historia literaria, pues transmite la idea implícita de que la producción cultural italiana ha sido prerrogativa casi exclusiva del género masculino. Y esta disparidad contrasta fuertemente con la necesidad de una educación que valore todas las voces y ofrezca una visión global del patrimonio literario.

2. Metodología

Para superar estas desigualdades de género en el canon literario, es necesaria una transformación estructural que se articule en cuatro fases fundamentales: 1) *redescubrimiento* de autoras históricamente excluidas; 2) *integración* para asegurar una presencia equilibrada; 3) *innovación* para dar cabida a nuevas perspectivas, y 4) *relectura* crítica de los textos a través de la perspectiva de género. Este proceso implica la adopción de criterios comunes para las biografías, el enriquecimiento de los contextos históricos y culturales, y la inclusión de las subjetividades femeninas como requisito necesario para una reformulación del canon que refleje la complejidad histórica y la pluralidad de las experiencias de los autores.

El objetivo final será una propuesta que promueva una educación basada en el reconocimiento de todas las voces, independientemente del género, y contribuya a una visión más completa y multifacética del patrimonio literario.

3. *El contexto cultural de los siglos XIII y XIV en Italia*

El siglo XIII fue, en Italia, una época de profunda evolución cultural y social. Estuvo marcada por la expansión de las comunas y un vivo debate entre el poder imperial y el papal. En este contexto, la alfabetización comenzó a extenderse, aunque de forma limitada y predominantemente masculina, vinculada a fines comerciales o clericales.

Para las mujeres, la educación formal estaba circunscrita: la alfabetización temprana se confiaba, a menudo, a figuras femeninas, pero los itinerarios educativos diferían notablemente según el sexo y la clase. Aunque la mayoría de las niñas solo aprendían conocimientos domésticos, las monjas eran una excepción, ya que necesitaban leer y escribir para la vida de clausura y el estudio de los textos sagrados (Plebani, 2019: 27-31).

Incluso en un contexto cultural estructuralmente limitador para las mujeres, surgieron figuras como Clara de Asís, Compiuta Donzella y Leonora della Genga, figuras capaces de afirmarse a través de la escritura y de ofrecer aportaciones originales a la historia literaria medieval, que asumen hoy un papel ejemplar en el proceso de reformulación del canon en clave inclusiva.

En el siglo XIV, incluso en medio de crisis como la peste negra de 1348 y las revueltas sociales, la difusión de la lengua vernácula y las nuevas formas de organización del libro favorecieron una mayor alfabetización femenina. Sin embargo, en esta época se radicalizó la brecha entre la cultura masculina y la femenina, con los estudios masculinos orientados a las profesiones y los femeninos relegados al embellecimiento del alma (Pereira, 1983: 115) o al ámbito monástico. A pesar de ello, surgieron autoras como Catalina de Siena y Cristina de Pizan, y en los conventos femeninos se siguió dejando constancia de una escritura contra la prohibición, expresión de un deseo de comunicación y autonomía. Este contexto, a pesar de sus dificultades, alimentó la capacidad de las poetisas de las Marcas para desafiar las convenciones y reclamar su espacio en el paisaje literario.

4. *Presentación de autoras de los siglos XIII y XIV para su inclusión en los manuales escolares*

Dada la ausencia casi total de voces femeninas en los manuales escolares de los siglos XIII y XIV, como hemos podido comprobar en nuestra investigación, se propone identificar y valorar a algunas autoras cuya obra,

aunque históricamente documentada y de relevante interés literario y cultural, ha sido sistemáticamente excluida de la narración canónica. El objetivo es demostrar la existencia de una tradición literaria femenina ignorada por la didáctica y aportar ejemplos concretos para un canon más inclusivo y representativo.

Las investigaciones filológicas, históricas y literarias más recientes han permitido recuperar estas figuras femeninas, cuya producción da testimonio de una participación activa en la cultura de la época. De ellas, surgen mujeres independientes y cultas, capaces de expresar sus pensamientos con refinamiento, que ofrecen modelos positivos de fortaleza y autonomía. Algunas de ellas son las que siguen a continuación, a modo de ejemplo.

4.1 COMPIUTA DONZELLA

Compiuta Donzella es reconocida como la primera poetisa de la literatura italiana que compuso en lengua vernácula. Estuvo activa en Florencia en la segunda mitad del siglo XIII y se supone que murió a principios del XIV. A pesar de la indiscutible relevancia de su posición historiográfica, las pruebas documentales de su existencia son limitadas, lo que genera un persistente debate crítico. Algunos estudiosos han puesto en duda la autenticidad de sus textos; y han especulado con la posibilidad de que fueran obra de un autor masculino oculto tras un seudónimo o una mera ficción retórica con «voz de mujer» (Steinberg, 2006: 1-31). Sin embargo, investigaciones más recientes han propuesto nuevas perspectivas que refuerzan la hipótesis de su existencia real y la sitúan dentro de una tradición poética más amplia, de alcance europeo (Cerrato, 2014: 105-116).

Sus composiciones líricas representan una de las primeras expresiones, dentro de la lengua vernácula italiana, de rebelión contra el poder de decisión masculino, en especial contra la institución del matrimonio forzado. Afirma su propia libertad de elección, oponiéndose a la voluntad de su padre y expresando su deseo de dedicarse a Dios. Esto la sitúa en una línea de profemismo que la distingue de las poetisas trovadoras anteriores, que a menudo aceptaban el adulterio como única vía de escape a la subyugación marital, en línea con la lógica del amor cortés (Pinto, 2021: 42). Compiuta Donzella puede interpretarse como un tipo social reconocible para el lector medieval: una joven soltera en fase de transición y potencial desobediencia a su padre y a su futuro marido. Sus poemas

reflejan las tensiones sociales asociadas a esta figura, que compagina los papeles de hija y esposa.

La presencia de sus poemas en el manuscrito Vaticano 3793, una de las colecciones más significativas de la poesía italiana antigua, es emblemática. Los poemas «con voz de mujer» de Compiuta Donzella contribuyen a este espíritu crítico, sirven de contrapunto a la lírica cortesana de los grandes autores y de acicate para los debates políticos (Rossi, 2008: 485-486).

El poema de Compiuta Donzella —en particular la supuesta respuesta al maestro Torrigiano, «S'una donzella di trovar s'ingegna»— puede interpretarse como una defensa de las cualidades femeninas y una anticipación de los temas de la *querelle des femmes*, debate sobre la condición y el papel de la mujer que se desarrollaría en los siglos siguientes (Cerrato, 2014: 114). En este sentido, su escritura constituye un acto subversivo, que le permite apropiarse de un espacio tradicionalmente masculino. La influencia de Compiuta Donzella se extiende significativamente a Dante Alighieri, que retoma y amplifica sus temas profeministas. La denuncia de la violencia intrínseca al matrimonio patriarcal emerge en la *Commedia*, se manifiesta en los episodios de Francesca da Rimini («Inferno V»), Pia de' Tolomei (*Purgatorio V*) y Piccarda Donati (*Paradiso III*) (Pinto, 2021: 43).

4.1.1 Propuesta para manuales

A LA STAGION CHE 'L MONDO FOGLIA E FIORA

En la estación en que las hojas y las flores
Del mundo alegran a todos los enamorados:
Van juntos a los jardines, cuando
Los pájaros hacen dulces canciones:

Los francos todos están enamorados,
Y a servir cada uno saca,
Y cada damisela en alegría mora;
Y yo, de ella abundan lamentos y llantos.
Porque mi padre me ha puesto en temor
Y me mantiene a menudo en fuerte dolor:
Para darme a mi señor mi fuerza,

Y de esto no tengo deseo ni voluntad,
Y en gran tormento vivo a todas horas;
Por eso ni flor ni hoja se regocijan en mí.

(Traducción propia)

Este soneto nos permite presentar una voz femenina del siglo XIII que rompe los moldes líricos y sociales de su época. El poema abre con una descripción idílica de la primavera, que sirve de telón de fondo a un fuerte contraste emocional: mientras el mundo se alegra, la protagonista se sume en el sufrimiento por el deseo de su padre de entregarla en matrimonio sin su consentimiento. Este texto nos permite reflexionar sobre el papel de la mujer en la sociedad medieval y la posibilidad de la subjetividad femenina. La elección de la reclusión voluntaria como vía de escape revela una toma de conciencia del sistema social. Este tema, por cierto, también aparece en el soneto «Lasciar vorria lo mondo e Deo servire»:

Dejar querría el mundo, a Dios servir,
Y alejarme de toda vanidad,
Porque ya veo crecer y subir
Locura y villanía y falsedad,

Y aún juicio y cortesía sucumbir
Y el fino precio y toda la bondad.
No quiero tener marido ni sir,
Ni estar en el mundo por voluntad.

Visto que todos visten con el mal,
De cada uno me siento desdeñosa
Y hacia Dios mi persona se encamina.

Y mi padre me pone cavilosa,
Pues de servir a Cristo me desvía:
No sé a quién quiere darme por esposa.

(Traducción propia)

Proponer «A la stagion che 'l mondo foglia e fiora» para un manual es ofrecer una oportunidad de cuestionar la relación entre literatura y poder, entre género y autorrepresentación, así como la historicidad de la desigualdad. Permite abordar cuestiones como el derecho a la elección personal y el valor de la escritura como forma de expresión individual.

4.2 LOS MÍSTICOS Y SU IMPORTANCIA EN LA LITERATURA

Las escritoras místicas medievales representan una línea autónoma y profundamente significativa de la literatura europea. A través de cartas, visiones, tratados y oraciones, estas autoras elaboraron un conocimiento espiritual que entrelaza la experiencia mística, la reflexión teológica y la originalidad lingüística. Aunque fueron marginadas durante mucho tiempo en el canon literario, hoy se las reconoce por su fuerza expresiva y su capacidad para ofrecer una visión encarnada, intensa y humana de la espiritualidad.

Las místicas anticipan muchas de las exigencias que la *querelle des femmes* (Cerrato, 2014: 23-32) teorizaría más tarde: ya en el siglo XII, emplearon el lenguaje bíblico y espiritual para expresarse y desafiar las jerarquías de género. La autoridad que adquirieron en el plano religioso ofreció a las mujeres un espacio de libertad y expresión nunca antes concedido. Sin embargo, su voz, profundamente divergente de la visión androcéntrica de la religión y la sociedad, ha atraído a menudo la hostilidad; hasta las acusaron de locura o brujería.

A pesar de la variedad de experiencias individuales, las escritoras místicas italianas comparten un camino que las lleva de una condición secular a una intensa relación con lo divino. Sus textos, aunque filtrados por mediaciones externas, mantienen una autenticidad y una espontaneidad extraordinarias: no son tanto las mujeres las que buscan a Dios, sino Dios el que se manifiesta en su vida y en sus palabras. Además de Clara de Asís, entre los siglos XIII y XIV encontramos, entre otras, a Umiltà Faenza, Ángela de Foligno y Catalina de Siena.

4.2.1 Clara de Asís

Clara de Asís representa una figura fundacional de extraordinaria relevancia en la tradición de la escritura religiosa femenina, cuya inclusión en el canon literario se justifica por las múltiples novedades y peculiaridades que la distinguen en el panorama medieval. Lejos de ser una mera discípula de Francisco, Clara emerge como fundadora y autora autónoma, capaz de elaborar un camino espiritual e intelectual con profunda originalidad.

Afirma su libertad de elección oponiéndose firmemente al matrimonio forzado que le impone su familia (Da Celano, 1996: 17). Esta elección, que la lleva a la vida monástica y a la fundación de una orden, es un acto de autodeterminación y de rebelión contra el poder de decisión masculino,

subrayado además por su defensa del privilegio de pobreza ante el papa Gregorio IX, cuando rechazó toda posesión para su orden, en un gesto que reafirma su visión radical de fidelidad al evangelio (Bartoli, 2017: 142-156). Sus escritos contribuyen a articular una teología del cuerpo, el amor y la libertad espiritual desde una perspectiva femenina, transmitiendo una espiritualidad encarnada y una palabra poética y performativa. Su estilo, afectivo pero autoritario, y su capacidad para transformar la experiencia religiosa en liderazgo comunitario la convierten en paradigma de guía espiritual no violenta.

Estuvo, durante mucho tiempo, apartada del canon literario, reducida a menudo a un mero reflejo de Francisco de Asís. Solo a partir del siglo xx, gracias a estudios específicos, se ha redescubierto su autonomía y su autoridad espiritual e institucional; y se ha reconocido su *Regola* como documento fundamental redactado por una mujer y aprobado oficialmente. Su recuperación en el canon es esencial para una reescritura más integradora de la historia literaria italiana, que reconozca su papel indispensable como modelo de espiritualidad femenina medieval y de escritura religiosa.

4.2.1.1 Propuesta de manuales

Se proponen dos extractos de la *Regola*¹ y del *Testamento*² de Clara de Asís. Estos documentos ofrecen una oportunidad significativa para introducir a los estudiantes en la escritura femenina medieval y en el valor educativo de los textos espirituales; son capaces de estimular la reflexión en torno a los temas de la pobreza voluntaria, la libertad de elección y la autoridad espiritual ejercida por una mujer en un contexto monástico. En el pasaje

1 *Regola* [2750] (traducción propia): «La forma de vida de la Orden de las Clarisas, instituida por el Beato Francisco, es esta: observar el santo Evangelio de Nuestro Señor Jesucristo, viviendo en obediencia, sin nada propio y en castidad».

2 *Testamento* [2838] (traducción propia): «Y yo, Clara, que soy, aunque indigna, sierva de Cristo y de las clarisas del monasterio de San Damián y semilla del santo padre, desde que medité, junto con mis hermanas, sobre nuestra altísima profesión y la voluntad de tal padre, y también sobre la fragilidad de las demás que vendrían después de nosotras, temiendo ya por nosotras mismas después de la muerte de nuestro santo padre Francisco -que era nuestra columna y nuestro único consuelo después de Dios y apoyo-, por eso una y otra vez nos obligamos libremente a nuestra señora, la santísima pobreza, para que después de mi muerte, las hermanas que están con nosotras y las que vendrán después tengan la fuerza de no apartarse nunca de ella en modo alguno».

de la *Regola*, Clara define la identidad de su orden a través de la obediencia, la castidad y la pobreza absoluta. La expresión «sin nada propio» sintetiza la opción radical de renunciar a todo bien material, hecha como acto de fidelidad al Evangelio y como ejercicio concreto de libertad.

El segundo texto, tomado del *Testamento*, profundiza y refuerza el contenido de la *Regola*. Aquí, Clara se dirige idealmente a sus futuras hermanas, con la conciencia de que les transmite una herencia. El tono firme muestra cómo Clara, a través de la escritura, asume un papel orientador: no solo religioso, sino también moral y comunitario.

Estos pasajes permiten abordar en el aula los temas de la memoria, la continuidad y la escritura como herramienta para definir una identidad colectiva. Ambos textos son adecuados para un contexto pedagógico porque proponen claramente temas universales: la pobreza como valor, la responsabilidad hacia las generaciones futuras, el papel de las mujeres como líderes. Asimismo, por ende, muestran cómo la escritura femenina, espiritual pero concreta, puede convertirse en la base de una comunidad y en una herramienta de transformación cultural.

4.3 *LE POETESSE PETRARCHISTE MARCHIGIANE:* UNA GENERACIÓN OLVIDADA

En el panorama de la literatura italiana del siglo XIV, emerge un grupo de poetisas de las Marcas que, a pesar de su relevancia y originalidad, ha sido durante mucho tiempo descuidado o incluso «sistemáticamente excluido» de nuestra tradición literaria (Franzoni y Orecchini, 2020: 10). Estas autoras, entre las que se encuentran Ortensia di Guglielmo, Leonora Della Genga, Livia da Chiavello y Elisabetta Trebbiani, no fueron meras seguidoras de Petrarca, sino figuras innovadoras vinculadas por «afinidades culturales, temáticas y afectivas». Su redescubrimiento es una pieza que faltaba y que permite reconstruir una imagen más completa de la escritura femenina medieval en Italia que revela una disidencia femenina que se expresaba a través de la poesía, tanto religiosa como profana.

Sus obras, que a menudo tratan temas civiles y políticos más que exclusivamente amorosos, dialogan con la tradición lírica provenzal de las *trobairitz* y anticipan las reivindicaciones de la posterior *querelle des femmes* (Franzoni y Orecchini, 2020: 10-12). Una de las principales innovaciones reside en la decisiva afirmación de un yo femenino como sujeto autónomo

y con capacidad de decisión, en marcado contraste con la representación tradicional de la mujer como mero objeto del deseo masculino.

Su historia es un ejemplo emblemático de cómo los prejuicios culturales y los mecanismos de exclusión han operado en el canon literario, llevando al olvido a figuras de gran valor e innovación. Su singularidad reside también en formar una «generación poética exclusivamente femenina», vinculada por intercambios y lazos de amistad literaria, en la que unas se reconocen maestras de las otras (Franzoni y Orecchini, 2020: 11-12).

A pesar de su evidente innovación y de su capacidad para crear una línea de autoridad femenina, su atipicidad y su ruptura con el modelo social y poético de la época han provocado a menudo que se las excluyera o borrara del canon literario dominante.

4.3.1 Leonora della Genga

Leonora Della Genga, poetisa fabriana del siglo XIV, representa una de las figuras más significativas del grupo de petrarquistas de las Marcas. Sus datos biográficos son escasos, pero las fuentes de la época dan fe de su existencia y de su actividad poética. Fray Giovanni Domenico Scevolini, en su obra *Delle Istorie fabrianesi* (mediados del siglo XVI), la define como «el sol entre otras estrellas» entre las mujeres de Fabriano y una de las más grandes poetisas del siglo XIV (Colucci, 1792: 149.); e informa de que Leonora era sobrina de Gadolfino, figura importante de la familia Della Genga entre finales del siglo XIII y el XIV. El corpus de sus obras conocidas consta de cuatro sonetos, publicados por Andrea Gilio da Fabriano en su *Topica Poetica* de 1580 (Da Fabbriano, 1580: 75): «Por su infinito amor Dios es impulsado»; «Callad, oh, varones, para decir que la naturaleza», «De esmeraldas, perlas y diamantes» y «Cubrid, oh, musas, con colores fúnebres».

Leonora, junto con Ortensia di Guglielmo y Livia da Chiavello, inaugura una temporada de petrarquismo comprometido con lo social y lo político, que se aleja de los temas amorosos y de las representaciones idealizadas de la mujer. Su poesía, como «Tacete o maschi» ('Callad, oh, machos'), lanza una polémica irónica contra la misoginia de la cultura clásica y cristiana que demuestra la autoridad del yo lírico femenino y reivindica abiertamente la igualdad entre mujeres y hombres en el ámbito cultural.

4.3.2 Propuesta para manuales

Para su inclusión en los manuales escolares, proponemos el soneto «Tace-te o maschi a dir che la natura»:

Callad, oh, machos, al decir, que la Naturaleza
solo se propone hacer al macho,
y para formar la hembra no tiene cuidado,
/si no es contra su voluntad.

¿Qué envidia por tales, qué nube oscura
hace que tu mente no comprenda,
cómo ella gasta toda su fuerza en hacerlas,
para que tu gloria sea oscurecida por ellas?

Las mujeres saben manejar espadas,
saben gobernar imperios, y aún saben
encontrar el camino recto en Helicón.

En todo vuestro valor cae,
hombres, tras ellas. Nunca un hombre
se desvive por ganar un premio o una corona.

A través de este texto, Leonora Della Genga niega una jerarquía natural entre los sexos y desafía el intelecto masculino, sugiriendo que algo impide a los hombres comprender la valía femenina. La poetisa afirma con rotundidad la competencia femenina incluso en ámbitos tradicionalmente masculinos, como la política y la guerra; así, trastoca la tradicional jerarquía de sexos y afirma la superioridad de la mujer en términos de valor y mérito. El soneto dibuja una figura femenina que ya no es una musa silenciosa o un ángel del hogar, sino una mujer dotada de intelecto, valor moral y capacidad política y militar. La elección de este texto permite abordar en clase temas como la crítica de los estereotipos de género, la reivindicación de un papel activo de la mujer en la sociedad y la precocidad de una conciencia crítica femenina en el siglo XIV.

5. Conclusiones

La narrativa tradicional de la literatura italiana medieval, centrada casi exclusivamente en figuras masculinas como las tres coronas (Dante Alighieri, Francesco Petrarca y Giovanni Boccaccio), ofrece una visión parcial e

incompleta del patrimonio cultural de la época. Es imperativo ampliar esta perspectiva incluyendo vertientes raramente consideradas en los programas escolares, como las místicas de las Marcas y las petrarquistas. Figuras como Ángela de Foligno y Catalina de Siena, con su profunda intensidad espiritual e intelectual, expresan una subjetividad autónoma y una visión personal de la fe. Al mismo tiempo, autoras como Leonora Della Genga y Giustina Levi Perotti encarnaron una autoría culta y consciente, reinterpretaron el modelo petrarquista para reclamar un espacio en la tradición literaria y contrarrestar la exclusión cultural de las mujeres.

La integración de estas voces femeninas, aunque históricamente documentadas y de relevante interés, no solo llena un vacío y corrige una desigualdad, sino que promueve una educación más inclusiva que pone en valor todas las expresiones del patrimonio literario medieval y ofrece a los estudiantes una visión completa y poliédrica de la producción cultural de la época.

Referencias bibliográficas

- ABBATECOLA, E. (2016). «Sessismo a parole». En: F. CORBISIERO, P. MATTURI, y E. RUSPINI (eds.), *Genere e linguaggio* (pp. 138-158). Franco Angeli.
- BARTOLI, M. (2017). «Chiara d'Assisi e il diritto di non avere diritti». *Historia Religiosa na Itália e no Brasil*, 2, 142-157.
- CERRATO, D. (2013). «Presenza/assenza delle petrarchiste marchigiane». En: M. A. FLÓREZ, S. BARLOTTA, y M. M. CLAVIJO (eds.), *Ausencias: escritoras en los márgenes de la cultura* (pp. 219-241). Editorial.
- (2014). «Caterina e le altre: scrittrici mistiche italiane e “Querelle des femmes”». *RSEI: Revista de la Sociedad Española de Italianistas*, 10, 23-32.
- CERRATO, D. (2014). «Nuove ipotesi su Compiuta Donzella». *Estudios Románicos*, 23, 105-116.
- COLUCCI, G. (1792). *Antichità Picene* (tomo XIX). Stamperia di Pallade.
- DA CELANO, T. (1996). *Vita di Chiara d'Assisi: Testamento, Lettere, Benedizione di santa Chiara*. G. Casoli (ed.). Città Nuova.
- DA FABRIANO, G. A. (1580). *Topica poetica di M. Giovanni Andrea Gilio da Fabriano. Nella quale con bellordine, si dimostrano le parti principali, che debbono avere tutti quelli, che poetar disegnano. Et oltre di questo, si insegna a conoscere, il genere, i luoghi topici, e con bel modo, ancora le figure*. Oratio de' Gobbi.

- FRANZONI, F., y ORECCHINI, F. (eds.). (2020). *Tacete, o maschi: Le poetesse marchigiane del '300*. Argolibri.
- GUIDA, M. (2012). «La Leggenda di Santa Chiara d'Assisi: dalla voce delle compagne alla penna dell'agiografo. Lettura del Prologo». En: P. MARRANESI (ed.), *Chiara d'Assisi: memoria, storia e attualità* (pp. 33-75). Cittadella Editrice.
- GUIDA, M. (2013). «Chiara d'Assisi: dalla conversione alla promessa di obbedienza a Francesco». En: A. PARMIGIANI y P. CANALI (eds.), *Chiara d'Assisi: Vangelo al femminile* (pp. 23-68). Edizioni Biblioteca Francescana.
- GUITTONE D'AREZZO. (1745). *Lettere di Fra Guittone d'Arezzo*. A. de' Rossi (Ed.). Stamperia di Antonio de' Rossi.
- ORTU, G. (2018). «“Vale, carissima soror”. Una lettura di Chiara d'Assisi». En: M. FARNETTI y G. ORTU (eds.), *L'eredità di Antigone. Sorelle e sorellanza nelle letterature, nel teatro, nelle arti e nella politica* (pp. 93-106). Cesati.
- PINTO, R. (2021). «Dante e 'La compiuta donzella di Firenze'. Appunti di filologia ed eterodossia dantesca». En: A. ALBERNI, L. CIFUENTES, J. SANTANACH, y A. SOLER (eds.), «*Qui fruit no sap collir*». *Homenatge a Lola Badia* (vol. 2, pp. 109-116). Universitat de Barcelona Edicions – Editorial Barcino.
- PLEBANI, T. (2019). *Le scritture delle donne in Europa: Pratiche quotidiane e ambizioni letterarie (secoli XIII-XX)* (2.ª rist.). Carocci.
- POZZI, G., y RIMA, B. (1999). *Lettere ad Agnese: La visione dello specchio*. Adelphi.
- RAMELLI MONTANI, M., y RAMELLI MONTANI, L. (eds.). (1838). *Fiori poetici d'illustri donne fabrianesi sul talamo nuziale dei nobili sposi Eleonora degli Abbat Trinci da Foligno e Niccolò Serafini da Fabriano*. Crocetti.
- ROSSI, C. (2008). «Le voci di Gaia. L'eco dei versi d'una 'donzella gaia' ed 'insegnata'. Prima rimatrice in lingua italiana». *Romania: Revue trimestrielle*, 126(3-4), 480-497.
- SOLVI, D. (2015). «La lingua di Francesco e Chiara d'Assisi». *Studi Medievali*, 56(2), 705-720.
- STEINBERG, J. (2006). «La Compiuta Donzella e la voce femminile nel manoscritto VAT. LAT. 3793». *Giornale storico della letteratura italiana*, 583(1), 1-31.

ELS BALDAQUINS DEL PANTEÓ REIAL DE SANTES CREUS:
IDEOLOGIA I CIRCULACIÓ DE FORMES ARTÍSTIQUES
AL TOMBANT DEL SEGLE XIV

Marina Povill Salas
Universitat Rovira i Virgili
marina.povill@estudiants.urv.cat

Resum

El panteó reial del monestir de Santes Creus, impulsat per Jaume II el Just (1291-1327), constitueix un fita fonamental en el panorama artístic de la Corona d'Aragó del segle XIV. Entre els seus elements més innovadors destaquen els baldaquins que coronen els sepulcres de Pere el Gran i de Jaume II i Blanca d'Anjou. Aquests edicles unifiquen visualment el conjunt i actuen com a instruments de representació ideològica i de projecció de poder reial en l'espai monàstic. Els baldaquins trenquen la tradició funerària anterior i atorguen als sepulcres una monumentalitat inèdita en el territori. La seva tipologia, el llenguatge formal que adopten i la seva ubicació dins de l'església els inscriuen en un ampli repertori europeu, amb lligams amb models francesos, italians i anglesos. Les afinitats amb el gòtic radiant francès, així com les possibles connexions amb la Provença, evidencien la voluntat de situar el panteó en la xarxa artística internacional. Més enllà dels aspectes formals, els baldaquins adquireixen una forta càrrega simbòlica que remet a les tombes dels reis de Sicília, una vinculació que respon a una estratègia política. A partir d'un corpus d'exemples comparatius i de l'anàlisi formal dels baldaquins de Santes Creus, aquest article planteja com aquest model funerari es va convertir no només en una novetat a la Corona d'Aragó, sinó també en el reflex de la ideologia del seu promotor, molt propera a la siciliana.

Paraules clau: Jaume II el Just, Panteó reial de Santes Creus, Baldaquins, Gòtic radiant, Sicília.

Abstract

The royal pantheon of the monastery of Santes Creus, promoted by James II the Just (1291–1327), constitutes a fundamental milestone in the artistic panorama of the Crown of Aragon in the fourteenth century. Among its most innovative elements are the canopies of the tombs of Peter the Great and of James II and Blanche of Anjou. These structures visually unify the ensemble and serve as instruments of ideological representation and the projection of royal power within the monastic space. The canopies break with earlier funerary traditions and endow the tombs with a monumentality unprecedented in the region. Their typology, formal language, and location within the church inscribe them within a broad European repertoire, with connections to French, Italian, and English models. Their affinities with French Rayonnant Gothic, together with possible links to Provence, demonstrate an intention to situate the pantheon within the international artistic network. Beyond their formal aspects, the canopies acquire a strong symbolic dimension that recalls the tombs of the kings of Sicily, a connection that responds to a political strategy. Drawing on a corpus of comparative examples and a formal analysis of the Santes Creus canopies, the article argues that this funerary model became not only a novelty within the Crown of Aragon but also a reflection of the ideology of its patron, which was closely aligned with that of Sicily.

Keywords: James II the Just, royal pantheon of Santes Creus, canopies, Rayonnant, Sicily

0. Introducció

El panteó reial del monestir de Santes Creus, promogut per Jaume II el Just (1291-1327), constitueix una fita cabdal dins la política artística de la Corona d'Aragó a inicis del segle XIV. El present article se centra en un dels elements més destacats i innovadors d'aquest conjunt funerari: els baldaquins que coronen els sepulcres de Pere el Gran i de Jaume II i Blanca d'Anjou. Aquests edicles no només unifiquen visualment el panteó, sinó que també constitueixen un vehicle poderós de representació ideològica i de projecció del poder reial en l'espai monàstic.

L'estudi d'aquests baldaquins revela un trencament respecte a la tradició funerària anterior a la Corona d'Aragó i posa de manifest la voluntat del rei Just de dotar el seu sepulcre i el del seu pare d'una monumentalitat inèdita al territori. Els comtes catalans i reis aragonesos havien tingut el costum de fer-se enterrar principalment en tombes soterrades o sepulcres senzills adossats al mur, com els casos de Ripoll i Sant Joan de la Penya. A partir del segle XII, apareixen alguns exemples de sepulcres exempts, com els casos d'Alfons el Bataller a Montearagón o els enterraments originals d'Alfons el Cast i Jaume el Conqueridor a Poblet. Tanmateix, eren sepulcres de factura molt senzilla, que contrastaven amb la monumentalitat de les tombes santescreuïnes. En àmbit peninsular, es documenta també un escàs nombre de tombes amb baldaquí realitzades abans de finals del segle XIII (Botticchio, 2024: 21-25). Així doncs, és necessari cercar els antecedents del panteó reial de Santes Creus en altres territoris fora de la península.

Tomba de Pere el Gran (Marina Povill Salas, 2023)

Tomba de Jaume II i Blanca d'Anjou (Marina Povill Salas, 2023).

1. *El referent formal: França*

Des d'un punt de vista formal, els baldaquins santescreuïns mantenen una estreta relació amb el gòtic radiant francès.¹ De fet, els monestirs construïts a la Corona d'Aragó al llarg del segle XIII —impulsats sobretot per franciscans, dominics i cistercencs— van ser clau en la introducció del gòtic radiant en aquest territori, amb exemples com Santa Caterina de Barcelo-

¹ Entre els autors que han destacat aquesta relació, vegeu Franco (1986: 103), Español (2002a: 23-24; 2002b: 99; 2009: 263; 2010: 186; 2011: 26; 2012: 472; 2018: 180-181), Nickson (2009: 7-8), Serrano (2015: 393-394), *El Panteó Reial* (2015: cap. 4.1, 198-199) i McKiernan (2018: 187-188).

na, Poblet o Santes Creus, on les traceries cada cop més esveltes i obertes anticipaven els claustres gòtics del segle XIV.² En aquest sentit, tant les tombes com la posterior construcció del claustre del cenobi santescreuí,³ erigit també sota l'èmpara del rei Just, van ser elements clau en la introducció del gòtic a la Corona d'Aragó i van servir de model per a obres posteriors.⁴ Fora de l'àmbit monàstic, les traceries pròpies del *rayonnant* de mitjans del segle XIII no van començar a introduir-se als regnes peninsulars fins poc abans de la construcció dels baldaquins de Santes Creus, amb exemples com la catedral de Lleó, començada el 1255 (Rosenman, 1983: 136-137). Tanmateix, es tracta també de formes molt senzilles, que s'allunyen del model santescreuí, molt més proper a l'arquitectura gòtica que s'estava desenvolupant al Midi francès, especialment a territoris com la Provença o el Llenguadoc, on s'havia estès aquest nou llenguatge a partir de la segona meitat del segle XIII.⁵ És precisament des d'aquest territori, més proper a la Corona d'Aragó, per on haurien pogut entrar les influències d'aquestes noves formes. De fet, és possible que els artífexs de les tombes procedissin d'aquesta zona o si més no que hi haguessin tingut contacte.

Més enllà de l'àmbit formal, cal cercar també els antecedents tipològics de la tomba coberta amb baldaquí. Tot i que aquest tipus de sepultura va suposar una novetat a la Corona d'Aragó, no ho era en altres indrets

2 Vegeu al respecte els estudis de Branner (1965: 114-116) i Rosenman (1983: 142-143; 1984: 235).

3 Cal assenyalar l'estreta similitud entre les traceries dels baldaquins, així com les que decoren els laterals del sarcòfag de Jaume II i Blanca d'Anjou, amb les del claustre santescreuí, sobretot a la galeria nord. Vegeu Torres (1952: 231), Vives (1964: 369), Español (2010: 191; 2011: 27) i *El Panteó Reial* (2015: cap. 2, 9-13).

4 Defensen aquesta hipòtesi Rosenman (1983: 154), Español (2001: 160-162; 2002a: 23-24; 2002c: 39-75; 2011), Nickson (2009: 8), *El Panteó Reial* (2015: cap. 4.1, 198) i McKiernan (2018: 187-188).

5 Són diversos els autors que han trobat similituds entre les traceries dels baldaquins i obres com el claristori de Saint Urbain de Troyes (Rosenman, 1983: 143; Rosenman, 1984: 235; Nickson, 2009: 7), el de la catedral de Carcassona o el reliquiari de Sant Sernin, a la catedral de Tolosa (Español, 2002a: 26; Nickson, 2009: 8-9). La influència del gòtic radiant francès es pot detectar també en la decoració dels capitells, pròpia del *rayonnant* de finals del segle XIII, amb exemples propers procedents de la Sainte-Chapelle (Español, 2002c: 43; Español, 2010: 186) o de la catedral de Chartres (Rosenman, 1983: 143-145).

d'Europa, com Anglaterra,⁶ Itàlia⁷ o França, on ja era utilitzada des del segle XIII, tot i que se n'han conservat poques. Tanmateix, els exemples més interessants i propers al panteó reial de Santes Creus són els francesos. El principal panteó de la monarquia era l'abadia de Saint-Denis, sobretot a partir del segle XIII, amb Sant Lluís. No obstant el gran nombre de tombes que es van construir en aquell moment, però, cap es va concebre amb baldaquí. Tot i així, sí que se'n poden trobar alguns exemples en altres indrets del nord de França, com l'abadia de Royaumont. Allí es va erigir la tomba de Lluís de França (†1260), fill de Sant Lluís, que S'Jacob (1954: 98-99) i Rosenman (1983: 140-141; 1984: 233-234) posen en relació amb els baldaquins santescreuïns. Caldria afegir també un altre exemple que aquests autors no mencionen, la tomba de Felip Dagobert (†1232), germà de Sant Lluís. Ambdós sepulcres, conservats actualment a Saint-Denis, incorporen un baldaquí que actualment ha desaparegut (Millin, 1790: 8-12; Lauer, 1908: 254-257).⁸ Tanmateix, tot i el seu caràcter monumental, els edicles eren molt més senzills, ja que només disposaven de quatre suports i no incloïen cap traceria gòtica que decorés l'interior de les arcuacions.

Són molt interessants també les tombes de l'abadia de Longpont, actualment desaparegudes,⁹ molt més properes des del punt de vista formal als sepulcres santescreuïns. En relació amb el panteó reial de Santes Creus, S'Jacob (1954: 98-99) i Rosenman (1983: 140-141; 1984: 233-234) mencionen la tomba de Jean de Montmirail (†1217).¹⁰ Des del punt de vista formal, l'edicle és més afí als santescreuïns que els exemples de Royaumont: se

6 A l'abadia de Westminster es conserven exemples com la tomba d'Enric III o la d'Edmund de Lancaster (Gee, 1979: 29-38; Trowles, 2008: 17-27). També destaca el sepulcre de Giles de Bridport a la catedral de Salisbury (Roberts, 1983).

7 Tot i que s'allunyen del model santescreuï, destaquen les tombes d'Arnolfo di Cambio, adossades al mur i amb edicles més simples, així com els baldaquins d'aquest mateix escultor (Carli, 1993; Coccia, 2009).

8 Se'n coneix l'existència gràcies a uns dibuixos conservats a la Col·lecció Gagnières, de la BnF: per a la tomba de Lluís de França, vegeu BnF, Gagnières, 4906; per a la de Felip Dagobert, BnF, Gagnières, 2000.

9 L'abadia va ser destruïda a finals del segle XVIII durant la Revolució Francesa. Tanmateix, les tombes que es trobaven a l'interior es coneixen gràcies a dibuixos conservats a la Col·lecció Gagnières de la BnF (Bruzelius, 1994: 431).

10 BnF, Gagnières, 2513. Tot i que la historiografia ha afirmat que la tomba es va construir poc després de 1253, quan els monjos van rebre el permís per fer-ho (Aubert, 1947: 340; Duval-Arnould, 1987: 689-691), Rosenman (1983: 140-141) considera que és posterior a la tomba de Lluís de França, a Royaumont, ja que té unes formes més avançades. En tot cas,

sustenta sobre sis columnes amb fusts motllurats i els arcs apuntats estan decorats amb traceries que, tot i ser més senzilles, hi mantenen una forta similitud. Fins i tot, en el cas que sigui veraç el color que el dibuixant va donar al dibuix de Longpont, hi hauria semblances també amb la policromia emprada a la tomba de Pere el Gran, en la qual predominen el blau, el vermell i el daurat. Tanmateix, el baldaquí de Longpont està incrustat dins una estructura massissa de pedra, la qual cosa fa més pesada l'estructura, al contrari que a Santes Creus, on els pinacles i creus que rematen el baldaquí el doten de més esveltesa. En aquest sentit, aquesta tomba és més propera als sepulcres de Royaumont mencionats abans.

Cal destacar també altres monuments funeraris de l'abadia de Longpont que la historiografia ha obviat: la tomba d'Enguerrand de Coucy (†1312)¹¹ i la d'una dama del segle XIII de nom desconegut.¹² Tot i que ambdós sepulcres probablement són més tardans, erigits entre finals del segle XIII i inicis del XIV (Viollet-Le-Duc, 1875: 50-51), són igualment interessants, perquè són contemporanis a la tomba de Jaume II i Blanca d'Anjou i perpetuen un model que ja havia aparegut a Longpont almenys des de mitjans del segle XIII, amb el sepulcre de Jean de Montmirail. Efectivament, les dues tombes estaven cobertes també amb un monumental baldaquí, tot i que en ambdós casos les traceries difereixen més de les santescreuïnes, ja que els arcs apuntats estan rematats amb gablets. Tanmateix, l'estructura és molt més esvelta que en el cas del sepulcre de Jean de Montmirail, sobretot gràcies als pinacles que s'erigeixen sobre els pilars, igual que a Santes Creus. Així doncs, es podria considerar que evolutivament els baldaquins santescreuïns es troben en un moment intermedi entre els exemples exposats de Longpont: formalment són molt més propers a la tomba de Jean de Montmirail, de mitjans del segle XIII, però estructuralment són molt més propers, per la seva esveltesa, als dos darrers casos, d'inicis del segle XIV.

Finalment, cal fer menció d'un altre conjunt funerari que es va idear sota el govern tant del casal de Barcelona com dels angevins, i que gairebé

però, la tomba va ser erigida durant la segona meitat del segle XIII, unes dates molt properes als sepulcres santescreuïns.

11 BnF, Gagnières, 2512.

12 BnF, Gagnières, 2514.

cap autor ha esmentat en relació amb Santes Creus.¹³ Es tracta del panteó dinàstic dels comtes de Provença, a l'església dels Cavallers de Sant Joan de Jerusalem, a Aix-en-Provence. De fet, Provença no només era un territori proper a la Corona d'Aragó, sinó que va restar sota la seva òrbita des de 1112, quan Ramon Berenguer III es va casar amb Dolça de Provença. Posteriorment, va passar a estar sota domini angeví a partir de 1246, quan Beatriu de Provença va contraure matrimoni amb Carles d'Anjou. El conjunt funerari estava format per tres enterraments: Alfons II de Provença (†1209), fill d'Alfons el Cast; el seu fill, Ramon Berenguer V de Provença (†1245), i la seva neta, Beatriu (†1267).¹⁴ Tot i que el conjunt funerari ha desaparegut, se'n conserven uns dibuixos que permeten saber com eren les tombes d'Alfons II i Beatriu (Millin, 1807: pl. XLI-XLIV), ambdós coberts amb un monumental baldaquí (Millin, 1807: 286-294; Esquieu, 1988: 115). La tomba formalment més propera a Santes Creus era la d'Alfons II, coberta amb un triple edicle amb traceries molt similars a les santescreuïnes, que allotjava la tomba, al centre, i dues estàtues als laterals: la de Ramon Berenguer V, a l'esquerra, i la de Beatriu, a la dreta.¹⁵ El baldaquí de la tomba de Beatriu, en canvi, estava format per dos arcs ogivals sense traceries, rematats amb gablets i pinacles antropomorfs. Seguia, doncs, un format molt proper a les tombes de l'abadia de Longpont, mentre que el sepulcre d'Alfons II sembla molt més proper als de Royaumont o al túmul de Jean de Montmirail, a Longpont, més afins formalment als baldaquins santescreuïns. Cal tenir en compte que dos dels promotors del conjunt funerari van ser Margarida de Provença, muller de Sant Lluís, i Carles d'Anjou, familiar també del rei, que haurien pogut contribuir a la introducció de nous models procedents de l'Île-de-France. Així doncs, el panteó d'Aix-en-Provence és una mostra de la transmissió de nous conceptes i formes

13 Només Español (2002a: 26-27) fa una breu menció sobre aquests sepulcres com a possible referent.

14 Les despulles d'Alfons II, que s'havia fet sebollir a Marsella, van ser traslladades a Aix-en-Provence per ordre de Ramon Berenguer V, el qual havia escollit ser enterrat a la mateixa església al seu testament de 1238, i sembla que va ser la seva filla, Margarida de Provença, esposa de Lluís IX de França, qui va manar erigir el sepulcre. La tomba de Beatriu de Provença va ser construïda a partir de 1272 per ordre de Carles d'Anjou, que va voler mostrar, a través del panteó, la transmissió del poder comtal de la dinastia catalana a l'angevina. Sobre les tombes, vegeu estudis més recents, publicats per Babelon (1970), Esquieu (1988: 103-119) i Carraz (2003: 50-51).

15 Els caps d'ambdues estàtues es conserven al Musée Granet (Babelon, 1970).

del nord al sud del territori francès, unes noves idees que probablement van penetrar a la Corona d'Aragó i que es van veure reflectides als baldaquins del panteó reial de Santes Creus.

Així doncs, al llarg del segle XIII van començar a aparèixer tombes cobertes amb baldaquí en diversos regnes europeus, un model que es va anar estenent cada vegada més. Tanmateix, és poc probable que cap d'aquests sepulcres fos el precedent directe del projecte funerari que Jaume II tenia al cap a inicis del seu regnat. De fet, l'itinerari reial mostra com el monarca va visitar en persona ben pocs d'aquests territoris. Es registren, a partir de 1297, diverses missives amb el rei de França¹⁶ i amb el rei d'Anglaterra,¹⁷ tot i que sembla que Jaume II no va viatjar mai a cap d'aquests regnes. Pel que fa als territoris que sí que va visitar,¹⁸ cal esmentar, en primer lloc, el viatge a Roma de 1297, amb motiu de la seva cerimònia d'investidura de les illes de Còrsega i Sardenya (Estal, 2009: 145-150), on potser hauria pogut veure algunes de les obres d'Arnolfo di Cambio. El rei va fer també una estada llarga a Nàpols entre 1298 i 1299, durant les campanyes militars contra Frederic III de Sicília (Estal, 2009: 174-193), i potser va poder conèixer la tomba de Carles d'Anjou a la catedral napolitana, actualment desapareguda. Cal destacar també el pas del monarca per Provença en el seu camí cap a Nàpols, tant d'anada¹⁹ com de tornada,²⁰ on va fondejar a prop d'Aix-en-Provence. Seria plausible pensar, doncs, que Jaume II hauria pogut veure les tombes comtals d'Alfons II i Beatriu de Provença, o potser hauria pogut entrar en contacte amb algun artista local que les conegués o hi hagués treballat.²¹ A més, el rei va fer aquest viatge juntament amb la seva esposa, Blanca d'Anjou, neta de Carles d'Anjou i Beatriu de Provença, per la qual cosa és possible que la reina volgués aprofitar el viatge per presentar els seus respectes a ambdues tombes.

16 Es conserven diverses cartes d'entre 1297 i 1326 (Estal, 2009: 155-705).

17 Es registra una carta del gener de 1300 (Estal, 2009: 199).

18 Español ja ha assenyalat la possible influència que van poder tenir aquests viatges (Español, 2010: 182).

19 Entre el 5 i el 8 de juliol, el monarca va fondejar al port de Toulon (Estal, 2009: 173).

20 Entre el 17 i el 29 de setembre, es registren cartes des de Toulon i Marsella (Estal, 2009: 194).

21 La tomba de Beatriu de Provença es va començar a construir el 1272 i el 1278 ja devia estar finalitzada. Per tant, el 1298 els dos sepulcres ja devien estar totalment acabats (Carraz, 2003: 50-51).

Tanmateix, la tomba de Pere el Gran ja estava molt avançada el 1295, tal com demostra la carta enviada pel rei al mestre Bartomeu, artífex del sepulcre, per tal d'indicar-li on havia de col·locar-lo.²² De fet, el desembre de 1299, poc després del seu retorn de Nàpols, Jaume II va enviar la primera convocatòria de translació del cos del rei,²³ que s'havia de dur a terme el 1300, per la qual cosa el sepulcre devia estar pràcticament enllestit. Probablement, el baldaquí encara no estava muntat, per tal de facilitar-hi la col·locació del cos del difunt, però les peces que el formaven devien estar pràcticament enllestides, així com també la coberta reliquiari que havia de cobrir el sepulcre, que adopta el mateix llenguatge formal que l'edicle. Si no, no es justificarien els gairebé vuit anys de feina que havien transcorregut des de l'inici de les obres, el 1292, amb els pagaments corresponents. A més, el darrer abonament que es registra al mestre data de 1296.²⁴ Per tant, és poc probable que aquests viatges influïssin d'alguna manera en el format final que va adoptar el baldaquí.

No obstant això, és evident la influència formal que va tenir el gòtic radiant francès en ambdós baldaquins, molt propers a les tombes de Royaumont, Longpont o Aix-en-Provence. Per comprendre aquest traspàs d'idees, cal tenir present també l'origen i la formació dels artistes que els van realitzar. El mestre Bartomeu, artífex de la tomba de Pere el Gran, és considerat com un dels principals responsables de la introducció del gòtic radiant francès a la Corona d'Aragó.²⁵ El seu origen és desconegut, tot i que Español (2010: 187-190; 2012: 470-471) creu que podria provenir de Llenguadoc. Si fos així, fins i tot hauria pogut conèixer les tombes comtals d'Aix-en-Provence. En tot cas, ja sigui per la seva provenença o formació o per contactes amb altres artistes, el mestre era coneixedor d'aquest nou llenguatge, que ja havia emprat anteriorment a la façana de la catedral de Tarragona.

Pel que fa a Pere Bonhuil, principal artífex de la tomba de Jaume II, molts autors consideren que provenia del nord de França i que potser va arribar a través de la comtessa Mahaut d'Artois, important promotora ar-

22 ACA, C, reg. 101, f. 38r.

23 ACA, C, reg. 114, f. 116r.

24 ACA, C, reg. 263, f. 191r.

25 Remeto, a tall d'exemple, als estudis de Yarza (1982: 243), Rosenman (1983: 150), Barra-china (2004: 118-119), Español (2001: 161, 2010: 186; 2011: 26; 2018: 181), Felip (2012: 38) o *El Panteó Reial* (2015: cap. 4.1, 198-199).

tística amb qui els reis mantenien relació.²⁶ Si fos així, segurament tenia un alt coneixement del gòtic radiant desenvolupat a l'Île-de-France i potser coneixia les tombes que s'estaven erigint a Royaumont i Longpont. Això explicaria per què el sepulcre de Jaume II és molt més proper a les tombes franceses, sobretot pel que fa al sarcòfag coronat amb jacents. En aquest sentit, podria haver influït també en aquesta segona tomba la visita de Jaume II a Aix-en-Provence. És cert que en un inici el monarca va pensar el sepulcre a imatge i semblança del monument funerari patern, tant pel que fa al baldaquí²⁷ com fins i tot al material, motiu pel qual va intentar aconseguir pòrfir.²⁸ Tanmateix, com que no va aconseguir el material, finalment va acabar optant per una solució molt més propera a les tombes que s'estaven construint en aquell moment arreu del territori francès i que potser havia admirat a la Provença. En aquest sentit, doncs, no seria estrany que, per a la construcció de la seva pròpia tomba, el rei Just hagués decidit cridar un artista provinent del nord de França, que tingués un alt coneixement de l'arquitectura i l'art sepulcral que s'hi estava desenvolupant en aquell moment.

2. El referent ideològic: Sicília

Tot i que, des d'un punt de vista formal, els baldaquins santescreuïns s'adscriuen a les característiques del gòtic radiant francès, des d'un punt de vista tipològic i ideològic cal cercar-ne els antecedents a Sicília. Jaume II havia viscut durant més de vuit anys a l'illa sícula, primer com a lloctinent i després com a rei,²⁹ havia pogut familiaritzar-se amb la cultura i l'art que s'havien desenvolupat en aquell territori, i sens dubte coneixia les tombes dels reis sicilians de Monreale i Palerm. Entre mitjans del segle XII i

26 Entre ells, vegeu Duran (1962: 188), Español (2002c: 46; 2009: 263-164; 2010: 190; 2011: 26), Nickson (2009: 9), Serrano (2015: 297) o *El Panteó Reial* (2015: cap. 4.1, 101).

27 El 1312, Jaume II va escriure a Bertran Riquer i Pere de Prenafeta perquè acudissin al monestir i hi fessin els preparatius per a la construcció d'un sepulcre a imatge i semblança del de Pere el Gran (ACA, C, reg. 240/1, f. 64r i ACA, C; reg. 240/1, f. 64r64v).

28 El 1310 el rei va enviar una carta al duc d'Atenes, Gualter de Brienne, per demanar-li pedres de pòrfir per al sepulcre (ACA, C, reg. 238, f. 221v).

29 Jaume II va romandre a Sicília des de 1283, després de les Vespres Sicilianes, quan Pere el Gran va conquerir l'illa, fins el 1291, després de la mort sense descendència del seu germà, Alfons el Franc, quan va ser proclamat rei de la Corona d'Aragó.

mitjans del XIII, els reis normands i sueus s'havien fet enterrar en monumentals sepulcres exempts realitzats en pòrfir i coberts amb baldaquí. El rei Just va poder veure aquestes tombes i potser fins i tot havia projectat construir el seu propi sepulcre a la catedral de Palerm. Així doncs, aquests sepulcres van esdevenir un referent clau en el nou projecte funerari que el rei va iniciar poc després del seu retorn de l'illa, el 1291, per esdevenir rei de la Corona d'Aragó. De fet, el rei ja tenia al cap la idea de la tomba coberta amb baldaquí des de 1292, quan es va iniciar la construcció del sepulcre patern. En efecte, en una carta enviada al mestre Bartomeu aquell mateix any, el monarca li indicava que havia de construir la tomba amb les pedres de pòrfir que havia fet portar de Sicília.³⁰ Entre aquestes peces, a més de la banyera, hi havia algunes columnes i plaques que molt probablement estaven destinades a la construcció d'un edicle a imatge dels sicilians. Aquestes peces, però, finalment no es van utilitzar, ja sigui perquè no eren suficients o perquè el rei i el mestre van acabar optant per un llenguatge formal més proper al que estaven emprant altres monarquies europees.

Diversos autors ja han remarcat el vincle entre els baldaquins santescreuïns i els sicilians³¹ i han destacat sobretot la influència de les tombes sícules en la introducció del sepulcre monumental a la Corona d'Aragó, i també el caràcter gibel·lí que el baldaquí dona al panteó i el lligam imperial que estableix amb la dinastia siciliana. Tot i així, l'ús del baldaquí té un significat que va més enllà, ja que porta implícit un simbolisme i una ideologia que es reflecteixen tant en les tombes santescreuïnes com en les sícules. De fet, a Sicília aquesta tipologia de tomba va adquirir una gran importància i aviat es va convertir en una tradició política, que Jaume II va recollir i va traslladar al seu panteó reial. La funció primària d'un baldaquí és protegir i decorar l'objecte que cobreix, però també dignifica i honra allò que es troba a sota seu (Rosenman, 1983: 147). Des de l'antiguitat, el baldaquí va ser un element fonamental per marcar un espai de dignitat i poder. En l'àmbit romà, els edicles cobrien el seient dels emperadors durant les audiències, que presentaven com a ídols dins un santuari (Déer, 1959: 33), una tradició que es va mantenir a l'edat mitjana, com mostren

30 ACA, C, reg. 92, f. 22v.

31 Vegeu, a tall d'exemple, els treballs de Vives (1964: 369-370), Rosenman (1983: 131-154), Franco (1986: 101-102), Español (2001: 160-162; 2002b: 97-99; 2002c: 43; 2011: 23-27; 2012: 467-471; 2018: 180), Serrano (2006: 181-182; 2015: 393-394; 2022: 244-245), Nickson (2009: 10) o *El Panteó Reial* (2015: cap. 4.1, 198-199).

les imatges de Carles el Calb o Enric II sota edicles (Rosenman, 1983: 149). En l'àmbit religiós, el baldaquí era utilitzat per cobrir l'altar, el lloc d'enaltiment del sacrifici de Crist, que contenia relíquies i sovint coincidia amb el lloc d'enterrament d'un sant o un màrtir (Rosenman, 1983: 147-148).

En l'àmbit funerari, la col·locació del sarcòfag sota un baldaquí es remunta a l'època paleocristiana, en què algunes tombes es col·locaven sota arcosolis i d'altres fins i tot incorporaven edicles similars a un temple clàssic.³² Aquesta tipologia, que es va difondre per Europa, va ser adoptada pels primers governants normands sicilians (Herklotz, 2001: 84-85) i aviat va evolucionar cap a un model molt més monumental. Així, a mitjans del segle XII, Roger II va fer erigir a Cefalù dos monumentals sepulcres exempts coberts amb baldaquí, una tipologia que van seguir tots els seus successors fins a Frederic II. Segons Déer (1959: 32-36), els baldaquins sicilians representaven una síntesi: formalment derivaven dels edicles de les tombes paleocristianes, amb una clau molt més monumental, però simbòlicament assumien la mateixa sacralitat que els pal·lis imperials i els cimboris d'altar. Així, el baldaquí esdevenia un element que sacralitzava i glorificava el difunt, a la vegada que l'equiparava amb l'emperador i en mostrava el poder (Déer, 1959: 32-36). Aquest missatge es reforçava amb el pòrfir, un material imperial per excel·lència, que mostrava la sacralitat i el poder del difunt (Pio di Cosmo, 2018: 227-231). Es produïa així una secularització d'un element arquitectònic amb connotacions sagrades (Déer, 1959: 40). La sacralitat era un element propagandístic important per als monarques sículs, ja que contribuïa a augmentar-ne i absolutitzar-ne el poder (Vagnoni, 2013: 107-108). Des dels seus inicis, el 1130, el regne normand de Sicília es va veure obligat a lluitar pel reconeixement de la seva autoritat, tant internament com enfront d'altres potències. Així mateix, també va haver de fer front a les pretensions del pontífex sobre el seu regne, incloses dins el programa d'expansió del seu poder temporal (Abulafia, 2017: 31-41; Tramontana, 2018: 15-60). En aquest context, era necessari trobar un mecanisme de legitimació de l'autoritat, segons el qual la sacralització del rei, que es considerava coronat per Déu, tenia un paper central (Pio di Cosmo, 2018: 55-57). Tot i els canvis polítics, els emperadors sueus que els van succeir van mantenir la mateixa política de legitimació i sacralització de la monarquia, que van reflectir també a les seves tombes.

32 A l'atri de San Lorenzo fuori le mura es conserva encara una tomba que segueix aquesta tipologia (Déer, 1959: 33-36; Pio di Cosmo, 2018: 227).

Jaume II va poder comprovar en primera persona l'efectivitat d'aquesta tipologia de sepulcre per mostrar visualment el poder de la monarquia i va voler aplicar la mateixa idea per al seu propi panteó reial, tot i que amb una solució formal molt diferent. Així doncs, els elements d'influència siciliana presents en el panteó reial santescreuí, com el pòrfir o el baldaquí, no són només un mecanisme per establir un lligam amb la monarquia siciliana, sinó que també tenen un significat concret, que és el reflex de la ideologia del monarca. Així, igual que els seus referents sicilians, els baldaquins santescreuïns contribueixen a glorificar i sacralitzar el monarca, ja que no només protegeixen i dignifiquen el difunt, sinó que el mostren com a mereixedor de la glòria i el favor de Déu.³³ A aquesta idea de sacralització hi contribueix també la policromia de l'interior de la volta del baldaquí de Pere el Gran, on es representen estrelles daurades sobre un fons blau, en representació del cel (Rosenman, 1983: 147-148). Tanmateix, el baldaquí no és l'únic element amb connotacions sagrades, sinó que dialoga estretament amb el pòrfir i la coberta reliquiari, que, tot i ser presents només a la tomba de Pere el Gran, repercuteixen en la significació del conjunt del panteó, que es concep com un element unitari. El pòrfir, per una banda, mostrava el poder i el rang del monarca, mentre que per l'altra assumia també una simbologia divina que contribuïa a sacralitzar-lo. En aquest sentit, durant l'edat mitjana alguns vasos de pòrfir d'època romana van ser considerats fins i tot receptacles prou nobles per enterrarhi sants o col·locar-hi les relíquies, i van ser utilitzats en alguns casos com a altars.³⁴ Aquesta idea es reforça amb la coberta en forma de reliquiari gòtic, que juntament amb els altres dos elements converteix la tomba en una mena de reliquiari profà. Finalment, aquest complex engranatge ideològic es completa amb la col·locació d'ambdós sepulcres, que ocupen un espai preeminent, al creuer de l'església, la qual cosa no només contribueix a sacralitzar-los, sinó que converteix l'espai sagrat en un escenari de representació del poder del rei.³⁵

Aquesta sacralització no anava dirigida a mostrar la religiositat del rei, sinó que era un mecanisme per mostrar-ne el poder i la posició legí-

33 Han parlat d'aquesta funció autors com Franco (1986: 104), Nickson (2009: 7-8), *El Panteó Reial* (2015: cap. 4.1, 198-199) o Serrano (2022: 242-450).

34 Per a més informació sobre la simbologia del pòrfir al panteó reial santescreuí, vegeu l'article de Povill (2022).

35 Per a una anàlisi més detallada de la col·locació dels sepulcres, vegeu Povill (2021).

tima com a governant, ja que comptava amb el favor de Déu i, per tant, anava lligat a unes idees polítiques concretes. Així, a través del baldaquí el rei no només es comparava amb els seus avantpassats sicilians,³⁶ sinó que adoptava també la mateixa ideologia gibelina i imperial. Tanmateix, la historiografia sovint ha atribuït aquesta ideologia exclusivament al sepulcre de Pere el Gran i ha considerat que en el cas de la tomba de Jaume II el baldaquí obeeix a una voluntat purament unificadora.³⁷ En efecte, fer palesa la continuïtat dinàstica a través del baldaquí era important per al rei, ja que era el secundogènit i havia estat absent durant molt de temps, mentre governava Sicília (Nickson, 2009: 7). Tot i així, el monarca devia ser conscient de les implicacions ideològiques del baldaquí. És cert, com han afirmat alguns autors, que la tomba de Pere el Gran constitueix per si mateixa una oposició al pontífex, ja que sacralitza un monarca que havia mort excomunicat (Franco, 1986: 104; Serrano, 2022: 242-250). Tot i així, segons la hipòtesi que aquí es defensa, no només el sepulcre patern esdevé un manifest en contra del papa, sinó que tot el panteó es converteix en un reflex de la ideologia gibelina i imperial del seu promotor, Jaume II, que va mantenir fins i tot després de la Pau d'Anagni, ja que el monarca no es va voler sotmetre mai del tot a la voluntat papal. D'aquesta manera, igual que havien fet els reis normands, tot i mantenir una bona relació amb el pontífex, el rei Just va voler fer front a les seves pretensions a través de mecanismes que mostressin i legitimessin el seu poder, i és aquí on entra en joc la idea de sacralitat present en les tombes santescreuïnes, on baldaquí, pòrfir i coberta reliquiari tenen un paper crucial.

3. Conclusions

L'estudi dels baldaquins dels sepulcres reials santescreuïns permet entendre'ls no només com una fita artística, sinó també com el reflex de la ideologia del seu promotor. Des del punt de vista tipològic i formal, les tombes trenquen la tradició funerària anterior i esdevenen una novetat a la Corona d'Aragó. La monumentalitat dels baldaquins i l'adopció d'un nou llenguatge formal, el gòtic radiant francès, situen el panteó reial al centre dels

³⁶ Jaume II era descendent de Frederic II per via materna.

³⁷ Entre ells, vegeu Arco (1945: 212), Rosenman (1983: 230), Español (2001: 160-162; 2002b: 100; 2002c: 46; 2009: 263; 2010: 189-190; 2011: 26-27), Liaño (2007: 93), Nickson (2009: 7), *El Panteó Reial* (2015: cap.1, 9) o Serrano (2022: 243-245).

corrents artístics europeus de finals del segle XIII i inicis del XIV. En aquest sentit, el llenguatge emprat mostra tant la recepció d'influències franceses com la reinterpretació local per part d'artistes formats o procedents del Midi i del nord de França.

Tanmateix, des d'un punt de vista simbòlic i ideològic, els referents principals esdevenen els sepulcres sicilians dels reis normands i sueus. Així, igual que en les tombes sícules, els baldaquins no només dignificaven els sepulcres, sinó que sacralitzaven els monarques que hi estaven enterats i els elevaven a la categoria de reliquiari. D'aquesta manera, juntament amb el pòrfir, la coberta reliquiari i la mateixa col·locació de les tombes, els edicles convertien el panteó en un eficaç mecanisme de representació del rei després de la seva mort, on se'n mostrava la legitimitat, el poder i la sacralitat enfront d'altres governants europeus, entre els quals hi havia el papa.

Així doncs, el panteó reial de Santes Creus no és només rellevant pel seu paper clau en la introducció del gòtic radiant francès a la Corona d'Aragó, sinó que també constitueix un veritable reflex de la ideologia gibelina del seu promotor, una ideologia que Jaume II va mantenir al llarg del seu regnat, fins i tot després de la Pau d'Anagni, i que va mostrar a través de les obres que va promocionar, entre les quals hi ha els sepulcres santescreuïns.

Referències bibliogràfiques

- MUSEU D'HISTÒRIA DE BARCELONA. (2015). *El Panteó Reial de Santes Creus*.
- ABULAFIA, D. (2017). *La guerra de los doscientos años. Aragón, Anjou y la lucha por el Mediterráneo*. Ediciones Pasado y Presente.
- ARCO, R. (1945). *Sepulcros de la Casa Real de Aragón*. Instituto Jerónimo Zurita.
- AUBERT, M. (1947). *L'architecture cistercienne en France* (vol. I). Les Éditions d'art et d'histoire.
- BABELON, J. (1970). «La tête de Béatrice de Provence au Musée Granet d'Aix-en-Provence». *Bulletin Monumental*, 128(2), 119-125.
- BARRACHINA, J. (2004). «El mestre Bartomeu de Girona». *Locus Amoenus*, 7, 117-135.

- BOTTICCHIO, S. (2024). *Los sepulcros con dosel en la península ibérica (1240-1516): funciones y formas de una microarquitectura* [Tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid].
- BRANNER, R. (1965). *St. Louis and the court style in gothic architecture*. A. Zwemmer.
- BRUZELIUS, C. (1990). «L'abbaye de Longpont». A: *Congrès archéologique de France. 148e session, 1990, Aisne méridionale* (p. 431-443). Société française d'archéologie.
- CARLI, E. (1993). *Arnolfo*. Edam.
- CARRAZ, D. (2003). «Les ordres militaires, le comte et les débuts de l'architecture gothique en Provence». *Bulletin de la Société de l'histoire et du patrimoine de l'Ordre de Malte*, 13, 45-55.
- COCCIA, M. (ed.). (2009). *Arnolfo di Cambio: il monumento del Cardinale Guillaume de Bray dopo il restauro: atti del convegno internazionale di studio «Il monumento del Cardinale Guillaume de Bray di Arnolfo di Cambio dopo il restauro», Roma-Orvieto, 9-11 dicembre 2004: in ricordo di Angiola Maria Romanini*. Ministero per i beni e le attività culturali.
- DEÉR, J. (1959). *The Dynastic porphyry tombs of the Norman period in Sicily*. Harvard University Press.
- DURAN, F. (1962). «La influencia italiana en los sepulcros reales de Santes Creus». *Butlletí de l'Arxiu Bibliogràfic*, 2(15), 185-190.
- DUVAL-ARNOULD, L. (1987). «Quelques inscriptions funéraires de l'abbaye de Longpont». A: *Mélanges Anselme Dimier* (vol. II, p. 661-691). Benoît Chauvin.
- ESPAÑOL, F. (2001). *Els escenaris del rei: art i monarquia a la Corona d'Aragó*. Fundació Caixa Manresa.
- (2002a). «La Catalunya del segle XIII: del tardoromànic a les catedrals gòtiques». A: *El gòtic català* (p. 7-38). Angle.
- (2002b). «Sicut ut decet, sepulcro y espacio funerario en la Cataluña bajo medieval». A: J. AURELL & J. PAVÓN (ed.), *Ante la muerte. Actitudes, espacios y formas en la España medieval* (p. 95-157). EUNSA Ediciones Universidad de Navarra.
- (2002c). «El lideratge estètic de Jaume II en l'assumpció del gòtic». A: *El gòtic català* (p. 39-75). Angle.
- (2009). «Artistas y obras entre la Corona de Aragón y el reino de Francia». A: C. COSME, M. V. HERRÁEZ & M. PELLÓN (COORD.), *El inter-*

- cambio artístico entre los reinos hispanos y las cortes europeas en la Baja Edad Media* (p. 253-294). Universidad de León.
- ESPAÑOL, F. (2010). «L'art al servei de Jaume II: els mausoleus dinàstics i el claustre de Santes Creus portaveus àulics». *Lambard: Estudis d'art medieval*, 22, 165-202.
- (2011). «La política artística de Jaume II: els sepulcres reials i el claustre de Santes Creus portantveus àulics». *Butlletí de l'Arxiu Bibliogràfic*, 24, 11-34.
- (2012). «Une nouvelle approche des tombeaux royaux de Santes Creus». A: *Memory & Oblivion. Proceedings of the XXIXth International Congress of the History of Art held in Amsterdam, 1-7 September 1996* (p. 467-474). Springer Science & Business Media.
- (2018). «Los grandes panteones góticos. Santes Creus y Poblet, en paralelo con las sedes de la espiritualidad franciscana». A: M. MENJÓN (dir.), *Panteones Reales de Aragón* (p. 180-189). Gobierno de Aragón.
- ESQUIEU, Y. (1988). «L'Église des Hospitaliers de Saint-Jean-de-Malte à Aix». A: *Congrès Archéologique de France* (p. 103-119). Société Française d'Archéologie.
- ESTAL, J. M. (2009). *Itinerario de Jaime II de Aragón (1291-1327)*. Institución Fernando el Católico.
- FELIP, J. (2012). «Una nova obra arquitectònica atribuïble al mestre Bartomeu de Girona (segles XIII-XIV): Santes Creus i Girona». *Butlletí de l'Arxiu Bibliogràfic*, 25, 37-55.
- FRANCO, A. (1986). «Relaciones hispano-italianas de la escultura funeraria del siglo XIV». A: M. NÚÑEZ & E. PORTELA (ed.), *La idea y el sentimiento de la muerte en la historia y en el arte de la Edad Media* (p. 99-125). Universidad de Santiago de Compostela.
- GEE, L. (1979). «Ciborium tombs in England 1290-1330». *Journal of the British Archaeological Association*, 132, 29-41.
- HERKLOTZ, I. (2001). «Sepulcra» e «Monumenta» del Medioevo. *Studi sull'arte sepolcrale in Italia*. Liguori Editore.
- LAUER, P. (1908). «L'abbaye de Royaumont». *Bulletin Monumental*, 72, 215-268.
- LIAÑO, E. (2007). «La primera escultura trescentista al monestir de Santes Creus». A: *L'Art Gòtic a Catalunya. Escultura 1* (vol. 3.1, p. 92-97). Enciclopèdia Catalana.
- MCKIERNAN, E. (2018). «Decisiones finales: reinas catalano-aragonesas y su patronazgo religioso y fúnebre». A: M. GARCÍA-FERNÁNDEZ & S.

- CERNADAS (coord.), *Reinas e infantas en los reinos medievales ibéricos: Contribuciones para su estudio. Actas del Congreso Internacional. Santiago de Compostela, 21-23 de mayo de 2014* (p. 175-202). Universidade de Santiago de Compostela.
- MILLIN, A. (1790). *Antiquités nationales ou Recueil de monumens pour servir à l'histoire générale et particulière de l'empire françois, tels que tombeaux... tirés des abbayes, monastères, châteaux et autres lieux devenus domaines nationaux* (vol. II). Drouhin.
- (1807). *Voyage dans les départements du midi de la France* (vol. II). Imprimerie impériale.
- NICKSON, T. (2009). «The Royal tombs of Santes Creus: negotiating the image in medieval Iberia». *Zeitschrift für Kunstgeschichte Berlin*, 72(1), 1-14.
- PIO DI COSMO, A. (2018a). «Il porfido e le situazioni del potere normanno di fronte all'evento morte. Sociologia di un segno del rango nel Medioevo». *Onoba: Revista de Arqueología y Antigüedad*, 6, 223-241.
- PIO DI COSMO, A. (2018b). «Pensare la monarchia in Sicilia: i 'motivi erranti della regalità' costantinopolitani e le 'strategie della parola' nella propaganda della Corona Normanna». *Potestas: Religión, poder y monarquía. Revista del Grupo Europeo de Investigación Histórica*, 12, 51-82.
- POVILL, M. (2021). «Iuxta pilare quod est in capite cori prioris. Algunas cuestiones sobre la topografía del Panteón Real del Monasterio de Santes Creus». A: M. T. LÓPEZ DE GUEREÑO, F. MIRANDA & M. CABRERA (ed.), *Migravit a seculo. Muerte y poder de príncipes en la Europa Medieval: perspectivas comparadas* (p. 333-351). Sílex.
- (2022). «Cum illis lapidibus quos nos ad hoc misimus de Sicilia. Jaime I el Justo y el uso del pórfido en el panteón real de Santes Creus: simbolismo e ideología». A: E. AZOFRA, J. GARCÍA & A. GUTIÉRREZ (ed.), *La piedra en el patrimonio monumental* (p. 169-179). Ediciones Universidad de Salamanca.
- ROBERTS, M. (1983). «The Tomb of Giles de Bridport in Salisbury Cathedral». *The Art Bulletin*, 65(4), 559-586.
- ROSENMAN, B. (1983). *The Royal Tombs at the Monastery of Santes Creus*. UMI.
- (1984). «The tomb canopies and the cloister at Santes Creu». A: M. PARSONS (ed.), *Studies in Cistercian Art and Architecture* (p. 229-240). Cistercian Publications.

- S^JJACOB, H. (1954). *Idealism and realism: a study of sepulchral symbolism*. E. J. Brill.
- SERRANO, M. (2006). «Imatges de la monarquia dins d'un espai monàstic: Santes Creus». A: *Actes del Primer Curs Simposi sobre el monaquisme cistercenc. El Cister: poder i espiritualitat (1150-1250)* (p. 181-192). Reial Monestir de Santes Creus, Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus, Museu d'Història de Catalunya, La Ruta del Císter i Diputació de Tarragona.
- (2015). *Effigies Regis Aragonum: la imagen figurativa del rey de Aragón en la Edad Media*. Institución Fernando el Católico.
- (2022). «James II and his artistic patronage in Santes Creus: purposes, semantic content and the influence of Frederick II». *Imago Temporis*, 16, 241-265.
- TORRES, L. (1952). *Ars Hispaniae: arquitectura gòtica* (vol. VII). Plus-Ultra.
- TRAMONTANA, S. (2018). *Il mezzogiorno medievale. Normanni, svevi, angioini, aragonesi nei secoli XI-XV*. Carocci Editore.
- TROWLES, T. (2008). *Treasures of Westminster Abbey*. Scala Arts & Heritage Publishers Ltd.
- VAGNONI, M. (2013). «Royal Images and Sacred Elements in Normano-Swabian and Angevin-Aragonese Kingdom of Sicily (1130-1343)». *Eikon/Imago*, 2(4), 107-122.
- VIOLLET-LE-DUC, E. (1875). *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIIe siècle* (vol. IX). A. Morel.
- VIVES, J. (1964). «Els sepulcres reials del monestir de Santes Creus». *Studio Monastico*, 6(2), 379-393.
- YARZA, J. (1982). *La Edad Media (Historia del arte hispánico, II)*. Alhambra.

LES GLOSSES DEL LLIBRE PRIMER DE LES *METAMORFOSIS*
EN EL MS. *DERTUSENSIS 134*

Andreu Ruana Balsebre
Universitat Rovira i Virgili
aruana@xtec.cat

Resum

El manuscrit *Dertusensis 134*, conservat a l'Arxiu Capitular de la Catedral de Tortosa, constitueix un dels testimonis més antics i íntegres de les *Metamorfosis* d'Ovidi a la península Ibèrica. Datat al segle XIII i relacionat amb l'òrbita de Sant Ruf d'Avinyó, aquest còdex presenta una rica varietat de glosses marginals i interlineals que reflecteixen diferents tradicions exegetiques. El present treball ofereix una aproximació a l'estudi de les glosses del primer llibre, a partir d'una catalogació detallada, la classificació per tipus i la comparació amb la tradició manuscrita i exegetica d'Arnulf d'Orleans, Guillem d'Orleans, Joan de Garlandia, la Vulgata i el còdex *Vaticanus Latinus 1479*.

La metodologia emprada combina l'anàlisi paleogràfica i filològica, amb especial atenció a les abreviatures, el *ductus* i les particularitats de la *littera textualis formata*, mà principal del còdex. Els resultats preliminars mostren la coexistència de diverses mans glossadores i permeten situar el manuscrit en el context de la transmissió escolar d'Ovidi a l'Europa medieval. Aquesta recerca contribueix a una millor comprensió de l'ús pedagògic de les *Metamorfosis* i de la circulació dels manuscrits clàssics a Catalunya durant l'edat mitjana.

Paraules clau: *Dertusensis 134*; *Metamorfosis* d'Ovidi; glosses; Sant Ruf; manuscrits medievals.

Abstract

The manuscript *Dertusensis 134*, preserved in the Chapter Archive of Tortosa Cathedral, is one of the oldest and most complete witnesses to Ovid's *Metamorphoses* in the Iberian Peninsula. Dated from the 13th century and linked to the orbit of Saint Ruf of Avignon, this codex contains a rich variety of marginal and interlinear glosses reflecting different exegetical traditions. This paper offers an approach to the study of the glosses contained in Book I, based on a detailed cataloguing, classification by type, and comparison with the manuscript and exegetical tradition of Arnulf of Orléans, William of Orléans, John of Garland, the Vulgate, and the *Vaticanus Latinus 1479*. The methodology combines palaeographic and philological analysis, with particular attention to abbreviations, the ductus, and features of the *littera textualis formata*, the main hand of the manuscript. Preliminary results reveal the coexistence of several glossing hands and situate the codex within the pedagogical transmission of Ovid in medieval Europe. This research contributes to a better understanding of the educational use of the *Metamorphoses* and the circulation of classical Latin manuscripts in Catalonia during the Middle Ages.

Keywords: *Dertusensis 134*, Ovid's *Metamorphoses*, glosses, Saint Ruf, medieval manuscripts

0. Introducció

Al segle I, Publi Ovidi Nasó va confeccionar una obra mitològica que comença amb els orígens del món i culmina amb el catasterisme de Juli Cèsar. Aquesta obra, titulada *Metamorphoseon*, ha estat, durant segles, una de les fonts principals per conèixer els diversos éssers que formen l'imaginari grecollatí —un imaginari que encara és el nostre. Tanmateix, hi hagué una època en què el poema no fou només llegit per la seva riquesa literària i mitològica, sinó que també fou utilitzat com a instrument per a l'aprenentatge de la llengua llatina. Les glosses que acompanyen molts dels testimonis medievals de les *Metamorfosis* en són una prova eloqüent.

En aquest article es presenta un exemple d'un d'aquests testimonis conservats en terres catalanes: el còdex 134 de l'Arxiu Capitular de Tortosa, segons la seva signatura topogràfica actual. En un inventari del mateix arxiu, datat el 1420, apareix amb el número 85 dins l'epígraf «Títol de llibres

de rebuig de Theologia».¹ Segons la catalogació de la Hill Museum & Manuscript Library (Collegetville, EUA, que el microfilmà l'any 1974, el títol del llibre és *Metamorphoses, cum glossis inter lineas*. En canvi, a la descripció feta per Bayerri (1962),² l'obra hi figura com a *Ovidii: Metamorphoseon Libri XV*. L'èxplícit del foli 116v, «explicit ovidius metamorphoseos», confirma la identificació del text.

Aquest volum és especialment rellevant perquè constitueix el manuscrit íntegre més antic de les *Metamorfosis* conservat a la península Ibèrica i perquè, a més, presenta un conjunt notable de gloses interlineals i marginals que reflecteixen diverses tradicions exegetiques. L'estudi d'aquests textos permet, d'una banda, aprofundir en la història de la transmissió manuscrita d'Ovidi i, de l'altra, entendre'n millor la funció pedagògica en el marc de les escoles catedralícies i canòniques del segle XIII.

L'objectiu d'aquest treball és analitzar algunes de les gloses del llibre I de les *Metamorfosis* tal com apareixen al *Dertusensis 134*. Aquí es proposa una catalogació sistemàtica d'aquestes gloses, amb classificació tipològica i comparació amb les tradicions d'Arnulf d'Orleans, Guillem d'Orleans, la *Vulgata* i el còdex *Vat. Lat. 1479*. La hipòtesi és que aquest conjunt de gloses il·lustra una metodologia d'aprenentatge de la llengua llatina i la mitologia de tradició rufiana. A més, mostra la utilització escolar d'aquest còdex al llarg dels segles XIV i XV.

1. El manuscrit Dertusensis 134

1.1 DESCRIPCIÓ MATERIAL

El *Dertusensis 134* és un còdex en pergami de 117 folis, conservat a l'Arxiu Capítular de la Catedral de Tortosa. Les dimensions dels folis són aproximadament 142 × 250 mm. El pautat es va realitzar amb mina de plom i conté entre 50 i 59 línies per pàgina, amb columnes marginals de 4 mm. La foliació actual és moderna, feta a llapis i amb un error de recompte (116 en lloc de 117 folis).

1 Baiges, I. J. (1999). «Els manuscrits de la catedral de Tortosa en un inventari del 1420». *Anuario de Estudios Medievales*, 29, p. 3-20.

2 Bayerri, E. (1962). *Los códices medievales de la Catedral de Tortosa. Novísimo inventario descriptivo*. Talleres Gráficos Algueró y Baiges, Tortosa.

Pel que fa a la composició dels plecs, és difícil discernir-ne clarament els quaderns, però se'n poden observar uns 14, principalment quaternions i alguns quinterns. S'hi veuen alguns reclams³ i *rosulae*,⁴ que servien per orientar la disposició dels plecs. Les caplletres que introdueixen cada llibre són vermelles o negres, sense seguir un ordre clar. Pel que fa a l'enquadernació, l'actual —en badana i tela marró vermellosa— fou feta a finals del segle XIX pel canonge arxiver Ramon O'Callaghan.⁵ Aquesta intervenció ha causat la pèrdua de les guardes originals, però ha conservat els dos nervis que tenia. L'estat de conservació és, en general, correcte, malgrat la presència de forats naturals del pergami, folis cosits i alguns afegits.

1.2 DATACIÓ I ESCRITURA DE LA MÀ PRINCIPAL

La datació del manuscrit ha estat motiu de controvèrsia. Diversos autors antics (Denifle i Chatelain, 1896; O'Callaghan, 1897; Munari, 1957; Bayerri, 1962) el situaven al segle XII, mentre que d'altres (Villanueva, 1806; Corminas, 1849; Borao, 1866; Munk, 1985; Swanson, 2015) han proposat el segle XIII, alguns dels quals han precisat entre finals del XII o inicis del XIII.

L'anàlisi paleogràfica més recent, amb el suport dels estudis de Paolo Cherubini i manuals de referència (Cappelli, Coulson), confirma la datació a inicis del segle XIII. La mà principal mostra una *littera textualis formata*, pròpia de la transició de la carolina a la gòtica. Entre els trets destacables hi ha:

- la «a» de doble cos, amb el traç superior cada cop més proper a l'inferior fins a formar un ganxo,
- la «d» amb asta inclinada en lloc de vertical,
- la desaparició de la majoria de lligadures, excepte *ct* i *st*, i
- la substitució del signe *et* per la forma completa *et* o per la nota tironiana (7).

3 Al foli 16v, al foli 25v i al foli 49v.

4 Entre els folis 33v i 34r.

5 Tal com podem extreure de l'article: Rubio A. Rubió i Balaguer, Ll. (1915) «La Biblioteca del Capítol Catedral de Tortosa», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*: MCMXIII-XIV, p. 745-757. I de: Bayerri, E. (1962). *Los códices medievales de la Catedral de Tortosa. Novísimo inventario descriptivo*. p. 18.

Aquest conjunt paleogràfic reforça la hipòtesi d'una còpia de començaments del segle XIII, possiblement en temps del bisbe Gombau de Santa Oliva (1194-1212) o de Ponç de Torrella (1212-1234).

1.3 PROCEDÈNCIA I TRANSMISSIÓ

Diverses fonts assenyalen que el 1151, arran de la reconquesta de Tortosa, uns quaranta llibres van ser traslladats des del monestir de Sant Ruf d'Avinyó a la nova canònica tortosina, durant el govern del bisbe Jofre (Gaufredus), antic abat de l'abadia provençal. Moran (1990) i Vones-Liebenstein (1996) confirmen aquest fet i subratllen l'interès de la congregació rufiana pels *libri artium*, és a dir, obres de gramàtica, retòrica i autors clàssics destinats a l'ensenyament del llatí. Això explica la presència, al costat del còdex d'Ovidi, d'altres testimonis com Horaci (ms. 100) o Lucà (ms. 184), també conservats a l'Arxiu Capitular de Tortosa i que sí que van ser portats al segle XII.

Tanmateix, per evidències paleogràfiques, el manuscrit 134 no formava part d'aquest primer lot de llibres del 1151. La còpia se situa al segle XIII i és versemblant que fos produïda a l'*scriptorium* de Sant Ruf d'Avinyó o en algun de la seva òrbita⁶ per encàrrec del bisbe de Tortosa o de la seva canònica. Els còdexs podien arribar directament des de l'abadia mare, però era habitual que canonges de les seus dependents viatgessin a Avinyó o a Valence, per copiar-hi els volums necessaris. Així va passar, per exemple, entre 1135 i 1139, quan dos canonges de Santa Cruz de Coïmbra foren enviats a copiar llibres litúrgics per a la seva comunitat, també vinculada a Sant Ruf.⁷ És molt probable que un procediment similar expliqui l'arribada del manuscrit ovidià a Tortosa.

6 El 1158, gairebé la totalitat dels canonges de Sant Ruf d'Avinyó es van traslladar a Valence, perquè el bisbe Laugier d'Avinyó va adquirir molta rellevància i va debilitar la congregació rufiana. Així doncs, per ser més influents, van anar cap al nord i Sant Ruf va quedar com a casa mare del sud, però amb poca importància per als monestirs occitans i catalans, molts dels quals ja tenien una gran autonomia i no depenien, en general, de la casa mare (cf. Vones-Liebenstein, 1996).

A la llarga, Sant Ruf va ser solament un monestir de pelegrinatge, però pot ser que en algun d'aquests viatges es copiés.

7 Rocha, P. (1989). «Le rayonnement de l'Ordre de Saint-Ruf dans la péninsule ibérique, d'après sa liturgie», *Le monde des chanoines*. Toulouse: Éditions Privat (Cahiers de Fanjeaux, 24), p. 196-197.

Una altra hipòtesi és que, arran de la gran confraternització⁸ entre Tortosa i Tarragona, les canòniques que van ser refundades en dates semblants (1151 i 1154, respectivament) compartissin, cedissin o copiessin algun volum. Per exemple, el manuscrit *Escorialensis S. III. 19*, que va ser donat pel bisbe Antoni Agustí (1517-1586) a la Real Biblioteca del Monasterio del Escorial al segle XVI. Aquest còdex conté també les *Metamorfosis* d'Ovidi, però elaborat per tres mans diferents i amb les lligadures corresponents, la primera mà de les quals data del XII o del XII-XIII.⁹ Possiblement, aquesta primera mà podria provenir de Sant Ruf d'Avinyó i podria ser que d'aquest es copiés del de Tortosa.

Sigui com sigui, el vincle entre l'òrbita rufiana i la canònica tortosina existia. El primer bisbe de la refundada canònica de Tortosa, Jofre, donava molta importància a l'estudi, ja que no només el bisbe havia de ser educat, els canonges també havien de llegir diàriament i fins i tot el clergat secular només rebia la *cura animarum* si posseïa un cert nivell de coneixements.

Geogràficament i per la seva importància en la còpia i difusió de manuscrits, també s'ha investigat si el *Dertusensis 134* prové dels *scriptoria* catalans, com ara Ripoll o Poblet. No obstant això, l'anàlisi detallada descarta aquestes hipòtesis.

Pel que fa a Ripoll, del conjunt de més de dos-cents manuscrits conservats entre els segles X i XV, quaranta corresponen al segle XIII. Tot i això, només una petita part té temàtica clàssica i cap pertany a un autor llatí antic. El *Ripoll 196*, que conté l'*Alexandreis* de Gualteri de Châtillon, presenta certes coincidències amb el *Dertusensis 134*, com ara la presència de notes marginals i interlineals o les inicials en vermell. Tanmateix, aquestes similituds són superficials, ja que la forma de les caplletres i el *ductus* de la mà principal difereixen notablement. El *Ripoll 197*, amb tractats científics, també mostra diferències substancials, sobretot en la factura més decorada (inicials vermelles, blaves i grogues, abundància de rúbriques). En conseqüència, malgrat alguns punts de contacte en l'ús de certes abreviatures, no sembla plausible que el manuscrit tortosí provingués de Ripoll.

La hipòtesi de Poblet és encara menys versemblant. El catàleg elaborat per Janini i Ricomà (1966) registra un total de vint-i-dos manuscrits

8 Vones-Liebenstein cita diversos documents de confraternització, el primer dels quals, signat pels set canonges inicials de Tortosa, data del 23 d'agost de 1155 (p. 423).

9 Fitxa tècnica: <https://rbmecat.patrimoniocacional.es/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=2134&query_desc=s-III-19>

i quinze fragments, tots de temàtica religiosa i cap d'autor clàssic llatí. A més, molts còdexs pobletans són il·luminats i caplletrats amb colors vermells, negres i blaus, trets que no coincideixen amb l'aspecte més sobri del *Dertusensis* 134. Per tant, tampoc no hi ha indicis que permetin vincular-lo a l'*scriptorium* cistercenc.

Per tot això, la hipòtesi més acceptada és que el *Dertusensis* 134 va ser copiat en algun lloc de l'òrbita rufiana a inicis del segle XIII i traslladat a Tortosa com a llibre d'ensenyament per a l'escola catedralícia. El seu contingut, amb glosses interlineals i marginals, s'inscriu plenament en la funció pedagògica dels *libri artium* difosos per aquesta congregació rufiana en els seus dominis a Occitània i a la península Ibèrica.

2. Les glosses del llibre I de les *Metamorfosis*

2.1 METODOLOGIA

Per a l'estudi de les glosses del *Dertusensis* 134 s'ha fet una catalogació sistemàtica de les notes interlineals i marginals presents al llibre I de les *Metamorfosis* (f. 1r-8v) i s'han editat en un web¹⁰ creat de manera expressa. Se n'han identificat les mans glossadores (fins a 10¹¹), s'han establert diferències entre la mà principal del text i les addicions posteriors, i s'han transcrit les glosses, de les quals s'han desenvolupat les abreviatures. També se n'ha realitzat una classificació tipològica, tot distingint comentaris del text de correccions i variants.

La comparació amb altres testimonis europeus ha estat essencial per situar el manuscrit tortosí dins la tradició exegètica d'Ovidi. Així, s'han tingut en compte les glosses atribuïdes a Arnulf d'Orleans i a Guillem d'Orleans i les recollides en la tradició de la *Vulgata* i en el *Vat. Lat. 1479*. També s'ha contrastat amb l'*Ovidius moralizatus*, però no s'hi ha trobat cap coincidència.¹²

¹⁰ <<https://aruana7.wixsite.com/dertusensis-134-lib1>>

¹¹ Datades, paleogràficament, entre els segles XIV i XV (cf. <<https://aruana7.wixsite.com/dertusensis-134-lib1/mans>>).

¹² Perquè, com en el cas del *Vat. Lat. 1479*, es creu que són posteriors al *Dertusensis* 134.

2.2 TIPOLOGIA DE GLOSSES

Les glosses del llibre I responen a diversos interessos escolars:

- **Glosses lèxiques i gramaticals:** freqüentment, notes interlineals que ofereixen sinònims o explicacions del vocabulari ovidià. En són exemples freqüents les equivalències entre termes llatins rars i altres de més comuns, pensades per facilitar la comprensió dels estudiants.
- **Glosses mitològiques:** sovint notes marginals que aclareixen identitats de divinitats, genealogies o episodis del panteó clàssic. Aquestes glosses mostren la preocupació de l'escola medieval per interpretar correctament l'imaginari grecolatí.
- **Glosses morals i al·legòriques:** interpretacions que donen un sentit moralitzant al relat ovidià. Aquest tipus de glosses confirma l'ús pedagògic del text més enllà de la gramàtica.
- **Glosses estilístiques:** referències a la mètrica o a figures retòriques. També hi ha calderons o símbols que separen paràgrafs o versos que s'han d'interpretar junts.
- **Variants textuais i adhesions:** paraules que no es troben al text canònic d'Ovidi.¹³ També hi ha afegits de versos i de paraules, que apareixen a la versió canònica però mancaven al manuscrit.
- **Glosses en llengua vulgar:** de manera singular, es documenten glosses en francès, sobretot en els folis 3v i 8v, en els quals s'explica lèxic i mitologia. Aquest fet reforça la connexió amb l'entorn francès, on el bilingüisme podia aparèixer amb canonges de diferents procedències.

2.3 EXEMPLES CONCRETES

Com a exemple, un cas especialment significatiu és el del foli 3v, en el qual es troba el passatge de l'assemblea dels déus (v. 244-293), quan Júpiter convoca els altres immortals en veure la impietat dels homes. Del total de 1884 glosses inventariades al primer llibre, es comentaran les glosses 648, 667 i 693, que es troben en aquest foli i que combinen explicacions mito-

¹³ Algunes ja van ser citades per Librán (2006), però algunes no, perquè va fer l'estudi a partir del microfilm del 1974.

lògiques, sinònims llatins i notes en francès. Aquesta coexistència mostra l'ús pràctic del còdex com a llibre d'ensenyament, en què la llengua vulgar es posava al servei de l'aprenentatge del llatí i de la cultura clàssica.

La **glossa 648** (v. 275, mà 3) explica el terme *frater* amb la identificació explícita de «*frater scilicet Neptunus ceruleus propter colorem aque*». Es tracta d'una glossa de caire mitològic, que aclareix la relació genealògica entre Júpiter i Neptú i subratlla el color blau de l'aigua com a element distintiu. Aquest comentari apareix de forma molt semblant a la tradició de la *Vulgata* editada per Coulson i Martina (2020).¹⁴

La **glossa 667** (v. 283, mà 3) ofereix un aclariment purament lèxic: «illa - terra». Aquesta equivalència mostra la preocupació dels glossadors per fer accessible el text a lectors en formació, substituint un pronom pel seu referent. Es tracta d'una estratègia pedagògica habitual, que es troba també en altres tradicions glossadores com la *Vulgata*¹⁵ o el *Vat. Lat. 1479*,¹⁶ aquest últim editat per Ciccone & Possamaï-Pérez.

Finalment, la **glossa 693** (v. 286, mà 2) és especialment rellevant per la seva riquesa lingüística: «*arbusta — arbustum gallice bouchois quircetum chanais alnetus auanois salcetum sausais*». Aquí el glossador no sols aclareix el significat d'*arbusta*, sinó que en proporciona equivalents en francès i termes específics per a diferents tipus d'arbredes. Aquesta glossa combina l'explicació lèxica amb l'ús del vernacle¹⁷ com a recurs pedagògic, cosa que mostra com s'usava la llengua materna com a punt de partida per entendre la llatina. A més, és un argument més per a la procedència rufiana del manuscrit. Molt probablement, ja va venir glossat a la seu tortosina.¹⁸

Aquesta diversitat suggereix que el *Dertusensis 134* no depèn d'una sola tradició exegètica, sinó que reflecteix una síntesi de corrents escolars diversos, adaptats a les necessitats pedagògiques de la seu de Tortosa.

14 CERVLEVS: *Neptunus; ceruleus: ad colorem aque respicit et dicitur Neptunus quasi nube tonans* ». p. 126.

15 ILLA: terra.

16 AT ILLA: et terra.

17 Consultat a *Trésor de la langue Française informatisé* (<http://atilf.atilf.fr/>), fa referència a *bouchois* (bois), *chanais* (chêne), *auanois* (vergne, verne), *sausais* (saule). En català: bosc, roureda, verneda, salzedà.

18 No obstant això, s'està valorant que aquest manuscrit no fos donat per un mestre anomenat Guillem en temps de Ponç de Torrella (1231). Cf. Escolà, J. M., Pica, M., Rovira, M. & Virgili, A. (2004). *Diplomatari de la catedral de Tortosa. Episcopats de Ponç de Torrella (1212-1254) i Bernat d'Olivella (1254-1272)*. Volum I. Barcelona: Fundació Noguera. p. 908.

3. Tradicions exegetiques

Aquest estudi només es pot entendre en el marc de les principals tradicions exegetiques medievals de les *Metamorfosis*. A partir del segle XII, el poema d'Ovidi esdevingué un text escolar fonamental, objecte de comentaris que buscaven alhora facilitar-ne la lectura filològica i adaptar-ne el contingut mitològic i moral a la cultura cristiana. Entre aquestes tradicions destaquen els comentaris d'Arnulf d'Orleans i de Guillem d'Orleans, d'orientació respectivament més mitològica i moral la primera, i més gramatical i lèxica la segona. Paral·lelament, es difongué la *Vulgata ovidiana*, una tradició escolàstica de glosses més aviat curtes i homogènies, però amb algunes de llargues de caire més aviat mitològic, en les quals es recull tota la tradició dels comentaris a Ovidi. Un d'aquests manuscrits, que té glosses singulars com el *Dertusensis 134*, és el *Vat. Lat. 1479*. No obstant això, aquest és més tardà, ja que data del segle XIV.

L'anàlisi quantitativa de les glosses del *Dertusensis 134 Lib. 1* en confirma la vinculació amb diverses tradicions escolars. El nombre més elevat correspon a la *Vulgata ovidiana*, amb un total de 549 glosses, fet que demostra l'enorme influència d'aquesta tradició en la transmissió del text a Tortosa. En segon lloc, hi ha 360 glosses que coincideixen amb les del *Vat. Lat. 1479*, un dels testimonis més complets de la *Vulgata*, la qual cosa situa el manuscrit tortosí dins del mateix corrent.¹⁹ Pel que fa a les tradicions orleaneses, la presència és molt més reduïda: només 25 glosses tenen afinitats amb el comentari d'Arnulf d'Orleans,²⁰ mentre que 11 glosses es poden relacionar amb el de Guillem d'Orleans. Aquestes dades posen de manifest que el *Dertusensis 134* depèn majoritàriament de la tradició de la *Vulgata*, però alhora integra materials d'altres línies exegetiques, en particular els comentaris d'Arnulf i Guillem, cosa que el converteix en un testimoni híbrid i representatiu de la diversitat d'ús escolar de les *Metamorfosis* a l'Europa del segle XIII.

¹⁹ Així doncs, moltes d'aquestes coincideixen.

²⁰ Cal dir que no hi ha una edició del llibre I d'*Accessus, glossulae, mutationes et allegoriae in Ovidii Metamorphoseos* d'Arnulf d'Orleans. S'ha usat Coulson & Nawotka (1993).

Altrament, inclou referències als Salms,²¹ la *Theogonia* d'Hesíode,²² l'*Ars amandi* d'Ovidi,²³ John of Garland²⁴ i l'*Ecloga Theoduli*.²⁵ Algunes són citacions textuals, d'altres reflecteixen el contingut del llibre. Això fa d'aquest manuscrit un testimoni heterogeni, que combina el comentari de tradició continental amb aportacions locals i que, sobretot, reflecteix la funció pedagògica que s'atribuïa a Ovidi.

4. Conclusions

L'estudi del *Dertusensis 134* demostra amb claredat la importància que té dins la història de la transmissió d'Ovidi a la península Ibèrica. En primer lloc, es tracta del testimoni íntegre més antic conservat de les *Metamorfosis*, fet que ja el converteix en una peça fonamental per a l'erudició clàssica i medieval. En segon lloc, la seva possible procedència de l'òrbita rufiana i la seva arribada a Tortosa confirmen la funció dels *libri artium* com a instruments de formació en les escoles catedralícies. La rellevància d'aquest manuscrit és encara més gran si es té en compte que constitueix un dels escassos testimonis conservats en l'actual territori català que tenia aquesta finalitat i que, a més, transmet l'obra d'un autor clàssic.

El còdex, copiat probablement a inicis del segle XIII, s'insereix així en un context de renovació intel·lectual i de consolidació de l'ensenyament del llatí a la canònica tortosina.

Les glosses del llibre I evidencien una diversitat tipològica —lèxica, gramatical, mitològica i moral, sobretot— que respon plenament a les necessitats escolars. Un 53% de les glosses són úniques d'aquest còdex. D'altres mostren paral·lelismes amb les tradicions exegetiques d'Arnulf d'Orleans i de Guillem d'Orleans, però la major part coincideixen amb la *Vulgata ovidiana*, que també en part conté la tradició orleanesa, i amb el *Vat. Lat. 1479* (posterior), cosa que indica que pertany al corrent continental. Alhora, la presència de glosses en llengua vulgar i de referències a fonts tan diverses com els Salms bíblics, la *Theogonia* d'Hesíode, l'*Ars*

21 gl.172 (f. 1v), gl. 933 (f. 4v) i gl. 1745 (f. 8r).

22 gl. 1751 (f. 8r).

23 gl. 1745 (f. 8r).

24 gl. 980 (f. 4v), gl. 984 (f. 5r) i gl. 1329 (f. 6v).

25 gl. 523 (f. 3r).

amandi o John of Garland el converteix en un còdex singular, que combina tradició i innovació.

En definitiva, aquest manuscrit és una peça clau per entendre com es llegia i s'ensenyava llatí i Ovidi en època medieval. I, més concretament, obre la porta a futures recerques sobre la metodologia docent dels centres rufians, tenint en compte la desaparició de la biblioteca de Sant Ruf d'Avinyó.

Referències bibliogràfiques

- ALANYÀ, J. (2013). «Les constitucions antigues de l'Església de Tortosa i la Constitució *De reformatione* de Benet XIII». *Revista Catalana de Teologia*, vol. 38, núm. 2.
- BAIGES, I. J. (1999). «Els manuscrits de la catedral de Tortosa en un inventari del 1420». *Anuario de Estudios Medievales*, 29.
- BAYERRI, E. (1962). *Los códices medievales de la Catedral de Tortosa. Novísimo inventario descriptivo*. Tortosa: Talleres Gráficos Algueró y Baiges.
- BECQUET, J. (1985). *Vie canoniale en France aux xe-xiie siècles* (vol. 220). Londres: Variorum Reprints.
- BELLIDO, J. A. (2016). *Las Metamorfosis de Ovidio. Proyecto de investigación*. Universidad de Huelva. Grupo de Investigación Nicolaus Heinsius (HUM-261): [<http://www.uhu.es/proyectovidio/esp/index.htm>] [Consulta: 23 d'agost de 2025].
- BORAO, E. (1866). «Apéndice a la Biblioteconomía de Mr. Constantín, escrito por D. Eugenio Borao, individuo del Cuerpo de Archiveros-Bibliotecarios». *Boletín Bibliográfico Español*, vol. 7.
- CAPPELLI, A. (1912). *Dizionario di Abbreviature latine ed italiane*. Milano: [<https://hist.msu.ru/departments/8823/projects/Cappelli/>] [Consulta: 23 d'agost de 2025].
- CHERUBINI, P. & PRATESI, A. (2010). *Paleografia latina: L'avventura grafica del mondo occidentale* (Littera antiqua, 16). Città del Vaticano: Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica.
- CICCONI, L. & POSSAMAÏ-PÉREZ, M. (trans.). (2020). *Un commentaire médiéval aux Métamorphoses: Le Vaticanus Latinus 1479, livres I à V*. Paris: Classiques Garnier.
- CORMINAS, J. (1849). *Suplemento á las Memorias para ayudar á formar un diccionario crítico de los escritores catalanes... que en 1836 publicó... Félix Torres Amat*. Madrid: Imprenta de Arnaiz.

- COULSON, F. & BABCOCK, R. (eds). (2020). *The Oxford handbook of Latin palaeography*. Oxford: Oxford University Press.
- COULSON, F. T. & MARTINA, P. A. (ed.). (2020). *Commentaire Vulgate des Métamorphoses d'Ovide, livres I–V*. Paris: Classiques Garnier.
- COULSON, F. T. & NAWOTKA, K. (1993). «The rediscovery of Arnulf of Orléans' glosses to Ovid's creation myth». *Classica et Mediaevalia*, 44, 267-299.
- DENIFLE, E. & CHATELAIN, E. (1896). *Inventarium codicum manuscriptorum capituli dertusensis*. Parisiis: Apud Aemilium Bouillon.
- DEROLEZ, A. (2003). *The palaeography of Gothic manuscript books: From the twelfth to the early sixteenth century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ENGELBRECHT, W. W. K. H. (2003). *Bursarii super Ovidios van Magister Willem van Orléans (fl. ca. 1200 AD): Inleiding, editie en commentaar*. Tesi doctoral. Universiteit Utrecht / Palacký University, Olomouc.
- GERVAIS, K. (Ed.). (2022). *John of Garland, Integumenta Ovidii: Text, Translation, and Commentary*. Kalamazoo (MI): Medieval Institute Publications / Arc Humanities Press.
- GHELLINK, J. (1954). «L'Essor de la littérature latine au XIIIe siècle». *Museum Lessianum: Section historique*, 4–5, p. 267–278.
- JANINI, J. i RICOMÀ, J. (1966) «Manuscritos latinos existentes en Poblet». A: *Miscellanea Populetana*. Poblet: Abadia de Poblet, p. 209-228.
- LIBRÁN, M. (2006). «Colación de *Dertusensis 134* (Ov. *Metamorphoseon libri XV*), I». *Exemplaria Classica*, 10.
- MINISTERIO DE CULTURA Y DEPORTE DE ESPAÑA. (s. d.). Archivo General de Simancas - Registro del Sello de Corte, 1676807. Portal de Archivos Españoles (PARES). [Consulta: 23 d'agost de 2025].
- MORAN, J. (1990). *Les Homilies de Tortosa*. Textos i Estudis de Cultura Catalana. Barcelona: Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MUNARI, F. (1957). *Catalogue of the Mss of Ovid's Metamorphoses*. *Bulletin Supplement* (University of London. Institute of Classical Studies), 4.
- MUNK, B. (1985). *L'étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles* (vol. II). Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- (2006). «La réception de la littérature classique grecque et latine du IXe au XIIIe siècle. Une étude comparative». *Classica (Brasil)*, 19(2).
- NASCIMENTO, A. (1985). «Livros e Claustro no séc. XIII em Portugal: O Inventário da Livraria de S. Vicente de Fora». *Didaskalia*, 15(1).

- O'CALLAGHAN, R. (1897). *Los códices de la Catedral de Tortosa*. Tortosa.
- ROCHA, P. (1989). «Le rayonnement de l'Ordre de Saint-Ruf dans la péninsule ibérique, d'après sa liturgie». *Le monde des chanoines* (Cahiers de Fanjeaux, 24). Toulouse: Éditions Privat.
- RUANA, A. (2023). *Dertusensis 134 Lib. 1* [Recurs en línia]. Disponible a: <<https://aruana7.wixsite.com/dertusensis-134-lib1>> [Consulta: 13 de setembre de 2025].
- RUBIO, A. & RUBIO, Ll. (1915). «La Biblioteca del Capítol Catedral de Tortosa». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans: MCMXIII–XIV*.
- RUBIO, L. (1984). *Catálogo de los manuscritos clásicos latinos existentes en España*. Madrid: Editorial de la Universidad Complutense.
- VEYRENCHÉ, Y. (2017). *Chanoines réguliers et sociétés méridionales. L'abbaye de Saint-Ruf et ses prieurés dans le Sud-Est de la France (XIe–XIVe siècle)*. Turnhout: Brepols.
- VILLANUEVA, J. (1806). *Viage literario a las iglesias de España* (t. V). Madrid: Imprenta Real.
- VONES-LIEBENSTEIN, U. (1996). *Saint-Ruf und Spanien: Studien zur Verbreitung und zum Wirken der Regularkanoniker von Saint-Ruf in Avignon auf der Iberischen Halbinsel (11. und 12. Jahrhundert)* (vol. 1). Turnhout: Brepols.

Aquest volum condensa els resultats aconseguits en les X (2024) i XI (2025) Jornades del Doctorand del Programa de Doctorat en Estudis Humanístics de la Universitat Rovira i Virgili. Un espai que, ja consolidat com a lloc de diàleg i trobada per a les joves veus de la recerca, és el reflex d'un compromís sostingut amb l'excel·lència, la innovació i, sobretot, la transferència de saber al conjunt de la societat. Els treballs presentats demostren que aquesta interdisciplinarietat rigorosa no només és possible sinó que és especialment fructífera. La combinació de mirades diverses sobre un mateix objecte enriqueix la comprensió, genera noves preguntes i obre camins d'investigació insospitats. Més enllà de la moda acadèmica, la interdisciplinarietat s'ha convertit en una necessitat metodològica per afrontar la complexitat dels objectes d'estudi contemporanis.